

NOU

Norges offentlige utredninger **2015:7**

Assimilering og motstand

Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag

Norges offentlige utredninger 2015

Seriens redaksjon:
Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon
Informasjonsforvaltning

1. Produktivitet – grunnlag for vekst og velferd
<i>Finansdepartementet</i>	5. Pensjonslovene og folketrygdreformen IV
<i>Finansdepartementet</i>
2. Å høre til
<i>Kunnskapsdepartementet</i>	6. Grunnlaget for inntektsoppgjørene 2015
<i>Arbeids- og sosialdepartementet</i>
3. Advokaten i samfunnet
<i>Justis- og beredskapsdepartementet</i>	7. Assimilering og motstand
<i>Kommunal- og moderniseringsdepartementet</i>
4. Tap av norsk statsborgerskap
<i>Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet</i>	

Assimilering

Assimilering stammer fra det latinske ordet «assimilare», som betyr «å gjøre lik». I denne sammenhengen beskriver det en politikk som myndighetene fører overfor en minoritet der målet er å gjøre den mest mulig lik majoritetsbefolkningen. Dette innebærer at individer eller grupper blir tatt opp i storsamfunnet på majoritetens vilkår. Det er en enveis-prosess der de som assimileres, må endre sine grunnleggende kulturelle verdier, mens majoriteten ikke gjør tilpasninger.

NOU

Norges offentlige utredninger **2015:7**

Assimilering og motstand

Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag

Utredning fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 3. januar 2011.

Avgitt til Kommunal- og moderniseringsdepartementet 1. juni 2015.

ISSN 0333-2306
ISBN 978-82-583-1237-3

07 Aurskog AS

Til Kommunal- og moderniseringsdepartementet

Ved kongelig resolusjon 3. januar 2011 ble det oppnevnt et utvalg som skal undersøke gjennomføringen av politikken overfor taterne/romanifolket. Utvalgets mandat ble revidert 1. oktober 2013.

Utvalget legger med dette frem sin innstilling.

Oslo, 1. juni 2015

Knut Vollebæk
leder

Asbjørn Eide

Agnes Inderhaug

Per Haave

Karen-Sofie Pettersen

Anna Gustavsen

Johanne Bergkvist

Laila Susanne Vars

Marius Emberland

Ingvill Thorson Plesner
(sekretariatsleder)

Nikolai Brandal

Monica Five Aarset

Ragnhild Nordvik

Madeleine Z. Stenhammer

En feilslått og nedbrytende politikk

Taterne-/romanifolket ble på 1900-tallet utsatt for en hardhendt assimileringpolitikk fra norske myndigheter. Politikken kom til uttrykk gjennom lover og forordninger som til dels hadde et diskriminerende formål, og en klart diskriminerende virkning. Dette skapte negative fordommer om folkegruppen som har ført til frykt og mistillit mellom den og storsamfunnet. Denne politikken både har hatt og har fremdeles store konsekvenser for taterne-/romanifolket.

Politikken rettet seg særlig mot to områder: omsorgsovertagelse av barn og tvungen bosetting. Staten overlot i all hovedsak gjennomføringen til den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse ('Misjonen'). Fra 1907 til 1986 ble Misjonen i praksis enerådende på dette feltet, og offentlige instanser fikk instruks om å samarbeide med den. Selv om Misjonen også var en pådriver i å definere målgruppen og utforme politikken, konkluderer utvalget med at den utførte sitt arbeid på vegne av staten. I tillegg finner utvalget at det var et nært samarbeid mellom Misjonen og kommunale myndigheter når det gjaldt omsorgsovertagelse av barn og bosetting.

Politikk og tiltak i strid med menneskerettighetene

Tiltak mot barn var et sentralt virkemiddel i assimileringspolitikken overfor taterne-/romanifolket. Barn ble tatt fra foreldrene og plassert i barnehjem og fosterhjem, og omsorgsansvaret ble overført til Misjonen. I løpet av to generasjoner fra 1900 ble nesten en tredjedel av barn født i tater-/romanifamilier bortsatt av barnevernet. Dette hadde dramatiske konsekvenser for gruppen som helhet.

Omsorgsovertagelsene var ofte begrunnet med at foreldrenes livsform var skadelig for barna. Misjonen gikk også inn for å bryte kontakten mellom foreldre og barn. Situasjonen for barna etter omsorgsovertagelse varierte. Mange barn ble utsatt for omsorgssvikt, mishandling og overgrep etter omsorgsovertagelsen. Konsekvenser for mange av barna var en ustabil, uforutsigbar og utrygg oppvekst. Utvalget finner at den omfattende praksisen med bortsetting av barn var klart uforenlig med retten til privatliv slik denne forstås i dag.

Det samme gjelder flere sider ved praksisen på Svanviken arbeidskoloni inntil 1970-årene. På Svanviken ble beboernes hverdag kontrollert på en svært inngripende måte. Tiltakene overfor beboerne bestod blant annet i at deres korrespondanse ble kontrollert.

I perioden 1950–1970 ble 40 prosent av kvinnene som var på Svanviken, sterilisert under oppholdet. Utvalget kjenner ikke til noen annen institusjon i Norge som har en så høy andel steriliserte.

Mistillit, fordommer og usynliggjøring

Utvalget finner at det i samfunnet generelt er mangel på kunnskap om taternes-/romanifolkets kultur og historie og negative fordommer mot gruppen. Dette gjelder også ansatte i offentlige instanser som har kontakt med tater-/romanifolk. Det ser også ut til å være en manglende interesse for å skaffe seg kunnskapsbasert informasjon om gruppen. Det er lite kunnskapsformidling om taternes-/romanifolkets kultur og historie i barnehage, grunnskole og lærer-/barnehagelærerutdanningen, og de blir derfor usynlige som gruppe i dagens samfunn.

Politikken med omsorgsovertagelse for tater-/romanibarn hadde som mål å bryte familieband og fjerne den reisende livsformen og kulturen. Det har hatt negative konsekvenser for folket som helhet og for enkeltmennesker. Oppbrutte familier, tap av språk og kultur har også skapt sår hos både barna som ble tatt og familien som stod igjen. Intervjuer som er gjennomført for utvalget, viser at mange tidligere barnevernsbarn og deres biologiske familie har opplevd det som vanskelig når kontakten gjenopptas etter mange års adskillelse.

Ett av utvalgets viktigste funn er at mange tater-/romanifolk har en sterk mistillit til, og i noen tilfeller frykt for, norske myndigheter. Mistilliten er knyttet til tidligere overgrep og assimileringspolitikken. Denne går i arv til nye generasjoner, og blir også vedlikeholdt gjennom fortsatt diskriminering og negative holdninger til minoritetsgruppen i dag. Den bidrar slik til at også mange unge som ikke selv ble utsatt for assimileringspolitikken, opplever at de står på siden av storsamfunnet. Mange tater-/romanifolk legger vekt på at

generasjoner som vokser opp i dag, skal få tillit til myndighetene, og bli anerkjent som likeverdige.

Utvalgets undersøkelser av to generasjoner som ble utsatt for Misjonens assimileringstiltak, viser et oppsiktsvekkende høyt dødelighetsnivå. Her finner man i tillegg et betydelig lavere utdanningsnivå enn i befolkningen generelt. Når denne gruppen kommer så dårlig ut, er det åpenbart at politikken og virksomheten som ble ført, var skadelig for gruppen som helhet og for enkeltpersoner som ble berørt. Tateres/romanifolks tilgang til offentlige tjenester er svekket på grunn av mistilliten de har til offentlige myndigheter, og mangelen på forståelse for tateres/romanifolks spesielle historie og erfaringer hos offentlige instanser.

Fordommer og usynliggjøring har bidratt til å forsterke opplevelser av «utenforskap» blant tater-/romanifolk, og mange opplever det som problematisk å stå frem med sin tilhørighet til folkegruppen. Ungdommer opplever å bli avvist på grunn av sin gruppetilhørighet når de søker om lærlinge plasser. Andre opplever avvisning i søknad om jobb, bolig eller ved innsjekking på campingplass med den begrunnelse at de er av tater-/romanislekt. De negative oppfatningene som lå til grunn for 1900-tallets assimileringspolitik, har lange historiske røtter, men ble i stor grad skapt fra 1850-tallet og fremover.

Ufullstendig oppgjør

Utvalget mener at man allerede den gang burde ha forstått at flere sider ved politikken og tiltakene

overfor taterne/romanifolket var i strid med de grunnleggende hensyn som menneskerettighetene hadde til hensikt å verne om, og som Norge hadde forpliktet seg til å respektere. Utvalget finner også at flere lover og bestemmelser bidro til, eller ikke ga et tilstrekkelig vern mot, diskriminering og vilkårlighet slik disse reglene forstås i dag.

Mange tater-/romanifolk utvalget har snakket med, etterlyser et tydelig og godt kommunisert oppgjør med den tidligere assimileringspolitikken fra norske myndigheters side. Undersøkelser utvalget har gjennomført, viser at mange tater-/romanifolk fra ulike miljøer opplever at erstatnings- og oppreisningsordninger som er utviklet, ikke er rettferdige eller i praksis ikke fungerer slik at de bidrar til rettferd og forsoning.

Fra 1990-tallet og frem til i dag har flere enkeltpersoner og organisasjoner fra tater-/romanimiljøer mobilisert for at historien skal granskes og dokumenteres, og for at norske myndigheter skal anerkjenne sitt ansvar og gi oppreisning for den assimileringspolitikken som ble ført. Tater-/romanifolk har gått fra å være en utstøtt gruppe til å få anerkjennelse som nasjonal minoritet. Det neste steget på veien mot forsoning og rettferdighet for denne folkegruppen er nå at norske myndigheter legger til rette for at tater-/romanifolk kan være fullverdige samfunnsdeltagere, og også få medvirke i alle prosesser og saker som angår dem.

Innhold

1	Innledning	9	4.3.3	Jakob Walnum og Omstreifer-	
1.1	Bakgrunn	10		misjonen	43
1.2	Tolkning av mandatet	11	4.4	Lover med konsekvenser for	
1.2.1	Politikken og dens konsekvenser	11		taterne/romanifolket	45
1.2.2	Vurderinger «i lys av norsk		4.4.1	Vergerådsloven	45
	lovgivning og folkerettslige		4.4.2	Løsgjengerloven	46
	forpliktelser»	12	4.4.3	Handelsloven	47
1.2.3	Tiltak som kan bidra til «rettferd		4.4.4	Dyrevernloven	47
	og forsoning»	13	4.4.5	Steriliseringsloven	48
1.3	Materiale og metodiske veivalg ...	14	4.4.6	Lovgivningens assimilering-	
1.4	Organisering av utvalgets arbeid .	14		politiske rolle og betydning	49
			4.5	1900-tallets assimileringsspolitikk	
2	Hvem er taterne/romanifolket	18		i praksis	49
2.1	Innledning	18	4.5.1	Etableringen av det privat-	
2.2	Tatere/romanifolk i Norge	19		offentlige samarbeidet	49
2.3	Ulike betegnelser	19	4.5.2	Negative og stereotype	
2.3.1	Omstreiferbetegnelsen	21		oppfatninger av «omstreiferne»	51
2.4	Historie og opphav	21	4.5.3	Bosetting	53
2.4.1	Kategorisering og selvforståelse ..	22	4.5.4	Barnevern	56
2.5	Fra «omstreifere» til nasjonal		4.5.5	Registrering	59
	minoritet	24	4.5.6	Tateres/romanifolks møte med	
2.5.1	Den tidligere organiseringen	24		norsk helsevesen	62
2.5.2	Politisk organisering og handling		4.5.7	Tateres/romanifolks møte med	
	etter 1990	25		rettsvesenet	66
2.6	Oppsummering	27	4.5.8	NS-regimets planlagte antiromani-	
				politikk – en minoritetspolitikk	
3	Grunnlag for utvalgets		4.6	i utakt?	67
	vurderinger	29	4.6	Avviklingen av særomsorgen	68
3.1	Etiske forutsetninger og		4.6.1	Avviklingen av særordningene	69
	dilemmaer	29	4.6.2	Fra Misjonen til Kirkens	
3.1.1	Likeverd og egenart	29		Sosialtjeneste	70
3.1.2	Minoritetsvern og flertallsstyre	29	4.7	Fra assimilering til status som	
3.1.3	Både majoritet og minoritet må			nasjonal minoritet	72
	tilpasse seg	30	4.8	Utvalgets vurderinger av politikk	
3.2	Menneskerettigheter	30		og tiltak i fortiden	73
3.2.1	Det moderne menneskerettig-		4.8.1	Vurdering ut fra menneske-	
	hetsvernet: fra politiske til			rettighetene og norsk lov	73
	juridiske normer	31	4.8.2	Etiske vurderinger	78
3.2.2	Nærmere om Norges				
	menneskerettighetsforpliktelser ..	32	5	Oppgjør med fortiden?	81
3.2.3	Nasjonale minoriteters særskilte		5.1	Oversikt og hovedfunn	81
	rettsvern	35	5.2	Bakgrunn for tiltak som sikter mot	
				oppgjør og oppreisning	81
4	Fra «omstreifere» til nasjonal		5.2.1	Offentlig debatt og krav om	
	minoritet	39		granskning og oppreisning fra de	
4.1	Innledning	39		reisende selv	82
4.2	Hovedfunn	39	5.2.2	Anerkjennelse som nasjonal	
4.3	Utviklingen av en norsk «om-			minoritet	82
	streiferpolitikk» på 1800-tallet	41	5.2.3	Forskning som grunnlag for	
4.3.1	Norsk «omstreiferpolitikk» før			oppgjør med fortiden	83
	1850	41	5.3	Offentlige unnskyldninger	85
4.3.2	Eilert Sundt og «fantesaen»	42			

5.3.1	Unnskyldninger fra den norske staten	85	6.7	Møte med offentlige instanser	117
5.3.2	Den norske kirkes unnskyldninger	86	6.7.1	Barnevernet	117
5.3.3	Kirkens Sosialtjenestes ansvar? ...	88	6.7.2	NAV	117
5.4	Kollektive tiltak som sikter mot oppreisning og videreføring av kultur	88	6.7.3	Politiet	119
5.4.1	Latjo Drom-utstillingen på Glomdalsmuseet	88	6.7.4	Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO)	119
5.4.2	Stiftelsen Romanifolkets/taternes kulturfond (RT-fondet)	89	6.8	Utfordringer på campingplasser ...	119
5.4.3	Øvrige tiltak for å formidle taternes/romanifolkets historie og egenart	91	6.9	Språk	121
5.5	Individuelle oppreisnings- og vederlagsordninger	91	6.10	Tidligere barnevernsbarns situasjon i dag	123
5.5.1	Tilpasning av ordningen med statlig rettferdsvederlag	91	6.11	Utvalgets vurderinger	125
5.5.2	Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn	93	6.11.1	Rettslige vurderinger	125
5.6	Har forsøkene på oppgjør bidratt til «rettferd» og «forsoning»?	94	6.11.2	Etiske vurderinger	128
5.6.1	Gode unnskyldninger?	95	7	Veien videre	131
5.6.2	Samlet vurdering	96	7.1	Hovedutfordringer	131
6	Situasjonen i dag	97	7.1.1	Ufullstendig oppgjør med fortidens politikk og virksomhet ..	131
6.1	Oversikt og hovedfunn	97	7.1.2	Politikkens konsekvenser	131
6.1.1	Hovedfunn	97	7.1.3	Fordommer og diskriminering	132
6.2	Registerundersøkelse om levekår	99	7.1.4	Levekårsutfordringer i dag	133
6.3	Intervjuer om dagens situasjon	99	7.1.5	Konsekvenser av barneverns-politikken	134
6.4	Livssituasjon og livskvalitet	100	7.1.6	Mangelfulle erstatnings- og oppreisningsordninger	134
6.4.1	Frykt som går i arv	100	7.1.7	Dialog med myndighetene og egen organisering	135
6.4.2	Holdninger og diskriminering i dag	102	7.2	Anbefalinger	135
6.4.3	Identitet	103	7.2.1	Et tydelig oppgjør med fortiden	136
6.5	Oppvekst og grunnskole i dag	106	7.2.2	Fra mistillit til tillit	136
6.5.1	Barnehage	106	7.2.3	Synliggjøring, likeverd og respekt	136
6.5.2	Grunnskole	107	7.2.4	Likeverdig rett til utdanning	136
6.5.3	Videregående opplæring og overgang til arbeid	110	7.2.5	Forebygging av og tiltak ved diskriminering	137
6.6	Arbeidsliv	111	7.2.6	Tilrettelegging for avklaring av rettslige spørsmål	137
6.6.1	Fortidens betydning	112	7.2.7	Like muligheter i praksis – behov for informasjon og veiledning	138
6.6.2	Møte med fordommer og diskriminering i dag	113	7.2.8	Rettferdige erstatnings- og oppreisningsordninger	138
6.6.3	Manglende fagbrev eller annen formell utdanning	113	7.2.9	Videre forskning og forskningsformidling	139
6.6.4	Utfordringer ved etablering av eget firma	114	Litteraturliste	140	
6.6.5	Gjeldsproblemer	115	Vedlegg		
6.6.6	Mulige veier videre	115	1	Oversikt over utvalgets medlemmer og andre tilknyttede personer.....	144
			2	Innholdsliste for vedleggsdel.....	146

Kapittel 1 Innledning

Ved kongelig resolusjon av 3. januar 2011 nedsatte regjeringen et offentlig utvalg som skulle undersøke og beskrive politikken og tiltakene overfor taterne/romanifolket fra 1800-tallet og frem til i dag, med særlig vekt på politikken målsettinger, gjennomføring og virkemidler. Utvalget skulle også vurdere funnene i lys av norsk lovgivning og menneskerettighetene og se hvorvidt funnene gir grunnlag for å vurdere nye tiltak som kan bidra til rettferd og forsoning. Initiativet til granskningen kom fra representanter for taterne/romanifolket selv, og var støttet av blant annet Den norske Helsingforskomité. Mandatet ble oppdatert i 2013, samtidig som utvalget og utvalgets sekretariat fikk ny ledelse og sammensetning. Det oppdaterte mandatet er i sin helhet vedlagt rapporten.

I Tater-/romaniutvalgets mandat omtaler regjeringen den tidligere politikken overfor gruppen slik:

Politikken overfor taterne/romanifolket hadde fra slutten av 1800-tallet og frem til midten av 1980-tallet som målsetting å utvikle «omstrefervesenet». Kulturen og levestilten til denne etniske gruppen skulle bringes til opphør, og de skulle «lære seg å bli nordmenn». Denne assimileringspolitikken ble gjennomført ved tiltak som må karakteriseres som kraftige overgrep, til dels rasistisk motivert.

Kort oppsummert er utvalget bedt om å undersøke politikken overfor taterne/romanifolket med vekt på hvordan denne politikken har fungert, hvordan situasjonen er i dag, og hva som kan utvikle tillit og gode relasjoner mellom minoritet og storsamfunn.

I det følgende gis en kort presentasjon av bakgrunnen for at utvalget ble nedsatt. Videre følger en presentasjon av utvalgets tolkning av mandatet og av hvordan det har organisert sitt arbeid.

Boks 1.1 Utvalgets formål og hovedoppgave

Utvalgets formål og hovedoppgave er formulert slik i mandatet:

Formål: Målsettingen med undersøkelsen er å dokumentere de faktiske forhold når det gjelder politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket fra norske myndigheter, og fra organisasjoner, institusjoner og virksomheter i Norge. Målet er at det gjennom dette arbeidet skapes en felles forståelse av hva som faktisk skjedde, og hvilke konsekvenser og virkninger det hadde for enkeltpersoner og for gruppen – blant annet med henblikk på deres levestil, kultur og språk. Utvalget skal i sitt arbeid vektlegge både kjønns- og barneperspektivet. Målsettingen er videre å legge et grunnlag for at forsoningsprosessen mellom taterne/romanifolket og storsamfunnet kan fortsette i positiv retning.

Oppgave: Utvalgets hovedoppgave er å undersøke og beskrive utviklingen av norske myndigheters, institusjoners, organisasjoners og andre virksomheters politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket frem til i dag, med særlig fokus på politikken målsettinger, gjennomføring og virkemidler. Utvalget skal blant annet vurdere funnene i lys av norsk lovgivning og de folkerettslige forpliktelser som Norge var og er bundet av. Utvalget bør vurdere i hvilken grad funnene gir grunnlag for å vurdere framtidige tiltak for å bidra til forsoning og rettferdighet. Forhold knyttet til rom (sigøynere) i Norge, av norsk eller utenlandsk opprinnelse, faller utenfor utvalgets oppdrag.

1.1 Bakgrunn

Taterne/romanifolket har en lang historie i Norge. Ifølge forskere kom de første tater-/romanslektene til Norge på 1500-tallet.¹ I likhet med jøder, kvener, skogfinner og sigøynere/rom har taterne/romanifolket siden 1999 hatt status som nasjonal minoritet i Norge. Dette året sluttet Norge seg til Europarådets rammekonvensjon til beskyttelse av nasjonale minoriteter. Tilslutningen medførte at staten forpliktet seg til å bidra til at nasjonale minoriteter skal ha reelle muligheter til å videreføre sin kultur og sitt språk, i tillegg til at de omfattes av det samme diskrimineringsvernet som andre norske borgere.

En viktig del av levesettet til taterne/romanifolket har tradisjonelt vært at familiene, særlig i sommerhalvåret, har reist fra sted til sted, blant annet for å drive med handel og håndverk. Frem til midten av 1900-tallet reiste noen også i vinterhalvåret. I dag er det fortsatt en del som reiser for å drive med handel og håndverkstjenester i vår- og sommermånedene.

Fra midten av 1800-tallet og frem til midten av 1980-årene førte myndighetene en politikk som tok sikte på å endre taternes/romanifolkets levesett. Målet var å erstatte en reisende livsform med bofasthet og regulært arbeid. Virkemidlene som ble brukt for å nå dette målet, kunne være harde, og vil bli omtalt i flere kapitler i denne utredningen.

I 1998 ga regjeringen Bondevik I på vegne av den norske stat taterne/romanifolket en offisiell unnskyldning for overgrep de har vært utsatt for gjennom assimileringpolitikken. I et møte med representanter for taterne/romanifolket 11. februar 1998 sa daværende kommunalminister Ragnhild Queseth Haarstad blant annet:

I forhold til romanifolket vil jeg på vegne av norske myndigheter sterkt beklage fortidas overgrep. Noe liknende må aldri skje igjen.

I 2000 gjentok regjeringen Stoltenberg I unnskyldningen i Stortingsmelding nr. 15 (2000–2001), som hadde tittelen «Nasjonale minoriteter i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar»:

Regjeringa vil gjennom denne meldinga be om orsaking for dei grove overgrepa romanifolket har vore utsett for av eller med aktiv støtte frå legale norske styresmakter. Den politikken staten tidlegare har ført overfor dei nasjonale

minoritetane, har i lange periodar hatt assimilasjon (fornorsking) og kontroll som målsetjing.

I perioden 1996–2000 ble det i regi av Norges forskningsråd (NFR) gjennomført et forskningsprogram innenfor NFR-programmet «Velferd og samfunn» om politikken overfor denne gruppen. Forskningssatsningen var et svar på krav som ble fremsatt fra ulike hold, ikke minst fra representanter for taterne/romanifolket selv, om at det måtte foretas en grundig og uavhengig undersøkelse av politikken overfor folkegruppen i forrige århundre og konsekvensene av denne. For å sikre uavhengighet la det daværende Sosial- og helsedepartementet forskningssatsningen til Norges forskningsråd. I alt bestod forskningssatsningen om taterne/romanifolket av fire prosjekter, som dekket temaene sterilisering, barnevern og identitet.² I etterkant av denne satsningen har NFR også støttet flere forskningsprosjekter om taterne/romanifolket, blant annet flere avhandlinger.³

Dokumentasjon av overgrep i rapportene fra NFRs delprogram om taterne/romanifolket (1996–2000) la et grunnlag for unnskyldningene fra staten i 1998 og 2000, og var utgangspunkt for omtalen av politikken overfor taterne/romanifolket i Stortingsmelding nr. 15 (2000–2001) om nasjonale minoriteter i Norge. Forskningsresultatene dannet også en viktig bakgrunn for ulike tiltak som hadde til hensikt å gi taterne/romanifolket en oppreisning for tidligere overgrep, både mot individer og mot gruppen som helhet.⁴ I 2004 vedtok Stortinget å tilpasse den generelle ordningen med rettfærdsvederlag fra statskassen (tidligere billighetserstatning) for taterne/romanifolket. Dette åpnet for erstatning for taterne/romanifolk som har opplevd mobbing på grunn av sitt opphav, tvangssterilisering eller opphold på Svanviken arbeidskoloni/familiesenter.

Over 1200 personer av tater-/romanibakgrunn har fått rettfærdsvederlag på ett eller flere av disse grunnlagene i perioden 2005–2014. Et ukjent antall personer av tater-/romanibakgrunn har dessuten fått rettfærdsvederlag for overgrep og/eller omsorgssvikt på barnehjemsinstitusjoner, i tillegg til ordinært rettfærdsvederlag for blant annet tapt skolegang.

Forskningsrådets delprogram om taterne/romanifolket var særlig konsentrert om barnevern og sterilisering. Etter avslutningen av delprogrammet i 2000 ønsket representanter for taterne/

¹ Minken 2009.

² Hvinden 2000.

³ Se f.eks. Minken 2009, Pettersen 2005.

⁴ St.meld. nr. 44 (2003–2004).

Boks 1.2 Bakgrunnen for utvalget

I mandatet vises det til at et initiativ fra representanter for tater/romanifolk dannet bakgrunn for nedsettelse av utvalget:

Romani-/taterorganisasjonene har i mange år ønsket en fullstendig gjennomgang av norske myndigheters behandling av gruppen, dels gjennom støtte til organisasjoner, institusjoner og virksomheter som gjennomførte tiltak overfor taterne/romanifolket. Temaet har fått ytterligere aktualitet ved at Helsingforskomiteén våren 2009 presenterte rapporten «Norsk romani/taterpolitikk Fortid, nåtid, fremtid», hvor en av anbefalingene var å iverksette en slik gjennomgang.

romanifolk en offentlig granskning som kunne avdekke myndighetenes politikk overfor folkegruppen på flere områder, vurdere den i lys av menneskerettighetene og se den i en større sammenheng og over tid.

I 2009 utga Helsingforskomiteen en rapport om politikken overfor taterne/romanifolket. Den bygget i stor grad på resultatene fra Norges forskningsråds delprogram, men relaterte også funnene til Norges menneskerettighetsforpliktelser. Rapporten var et hovedtema på et seminar Falstadsenteret arrangerte i 2009 sammen med representanter for taterne/romanifolket. I en uttalelse fra deltagerne på seminaret ble norske myndigheter blant annet bedt om å etablere en «sannhetskommisjon som gjør opp status for Norges overgrep mot romanifolket/taterne». Uttalelsen fra Falstadseminaret er vedlagt utvalgets utredning.

1.2 Tolkning av mandatet

Utvalget forstår mandatet slik at det skal *undersøke* politikken overfor gruppen på ulike områder, særlig de siste hundre årene, og konsekvenser av politikken for gruppen og for enkeltmennesker, herunder dagens situasjon for tater/romanifolk. Videre skal utvalget *vurdere* politikken overfor gruppen og enkeltmennesker gjennom historien og i dag i lys av norsk lov og internasjonale menneskerettigheter, og om funnene gir grunnlag for

å vurdere fremtidige tiltak som kan bidra til rettferd og forsoning.

I tråd med mandatet har utvalget også hatt et kjønns- og barneperspektiv i sine undersøkelser og vurderinger.

1.2.1 Politikken og dens konsekvenser

Ifølge mandatet skal utvalget «undersøke og beskrive utviklingen av norske myndigheters, institusjoners, organisasjoners og andre virksomheters politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket frem til i dag». Videre skal utvalget undersøke «hva som faktisk skjedde, og hvilke konsekvenser og virkninger det hadde for enkeltpersoner og for gruppen».

‘Norske myndigheter’ inkluderer staten – ikke minst ved Stortinget og regjeringen – og kommuner. Utvalget har derfor undersøkt både statens og enkelte kommuners rolle i politikken overfor taterne/romanifolket. I tillegg omfatter denne delen praksis innenfor offentlige institusjoner og etater som vergeråd/barnevern, sykehus, politi og straffeapparat og skolevesen.

I tråd med mandatet har utvalget også undersøkt og vurdert andre institusjoners, organisasjoners og virksomheters politikk og tiltak. Utvalget har sett spesielt på virksomheten til den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse – ofte omtalt som ‘Misjonen’ – og hvordan denne samarbeidet med kommunale og statlige myndighetsorganer.

Løsgjengerloven av 1900 og vergerådsloven av 1896 (fra 1954 erstattet av barnevernloven) var sentrale i både myndighetenes og Misjonens arbeid med «omstreiferne» helt frem til midten av 1980-årene. Misjonen ble etablert i 1897 og fikk statsstøtte for sitt arbeid med «omstreiferne» frem til 1986. Samme år ble foreningen omdannet til en stiftelse med navnet Kirkens Sosialtjeneste. I lys av dette har utvalget i sine undersøkelser valgt å legge størst vekt på perioden fra ca. 1900 og frem

Boks 1.3 Misjonen

Opprinnelig het organisasjonen *Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet*, og ble etablert i 1897. Fra 1922 gikk den under navnet *Den norske omstreifermisjonen*. Foreningen tok i bruk navnet *Norsk misjon blant hjemløse* fra 1935 til 1986. Etter en omlegging til stiftelse i 1986 ble navnet endret til *Kirkens Sosialtjeneste*.

til midten av 1980-tallet, selv om også en del forhold før og etter denne perioden blir belyst. Fortolkning av avviklingen – eller omleggingen – av Misjonens virksomhet er i seg selv et tema utvalget har undersøkt. Hovedfunn fra disse undersøkelsene presenteres i kapittel 4.

I tråd med mandatet har utvalget sett nærmere på de konsekvenser denne politikken har hatt både for taterne/romanifolket som gruppe og for enkeltpersoner. Utvalget har blant annet gjennomført en avgrenset levekårsundersøkelse og intervjuet et utvalg tater/romanifolk. Hovedfunn fra disse undersøkelsene presenteres i kapittel 6 og i rapporten som er vedlagt NOU-en.

Utvalgets granskning av psykiatrifeltet har derimot bare i svært liten grad kunnet gjennomføres. Grunnen til dette er at det viste seg vanskelig å få godkjenning for en slik undersøkelse fra Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK sør-øst). Granskningen ble derfor begrenset til en mindre studie av pasienter på Gaustad sykehus. Det er redegjort nærmere for dette i rapporten om psykiatri i vedlegget til utvalgets NOU.

1.2.2 Vurderinger «i lys av norsk lovgivning og folkerettslige forpliktelser»

Ifølge mandatet skal utvalget «vurdere funnene i lys av norsk lovgivning og de folkerettslige forpliktelsene Norge var og er bundet av».

Utvalget har tolket uttrykket «folkerettslige forpliktelser» som en henvisning i første rekke til de internasjonale menneskerettighetene Norge som stat har forpliktet seg til å respektere og gjennomføre. Disse forpliktelsene er i all hovedsak kommet til uttrykk i folkerettslige avtaler Norge har sluttet seg til som medlem av FN og Europarådet. Disse konvensjonene suppleres til en viss grad av rettsregler om menneskerettigheter som ikke er skrevet inn i slike avtaler, men som likevel forplikter norske myndigheter fordi staten gjennom praksis og over tid har vist at de anser dem som bindende. Utvalget har også forholdt seg til regler som følger av en slik uskrevet folkerettslig sedvanerett. Hovedtyngden av menneskerettsforpliktelsene for statene er imidlertid å finne i selve avtaletekstene.

Noen av disse menneskerettsforpliktelsene pålegger myndighetene å sørge for vern for minoriteter, herunder nasjonale minoriteter. Mandatet etterspør en vurdering av både dagens situasjon og tidligere «politikk og tiltak» rettet mot taterne/romanifolket i lys av internasjonale menneskerettsnormer (fra slutten av 1800-tallet

til i dag). At dagens lovgivning og praksis vurderes ut fra de normer Norge i dag er bundet av, er en selvfølge. Tilsvarende er det klart at tidligere tiders praksis og lover vurderes i lys av de menneskerettsnormer Norge på det gitte tidspunkt hadde forpliktet seg til å følge.

Det er en utfordring at det eksisterte få – om noen – *juridisk* forpliktende internasjonale menneskerettsavtaler før Norge tiltrådte Europarådets menneskerettskonvensjon av 1950. FNs verdenserklæring om menneskerettighetene var en politisk, men ikke juridisk, forpliktende traktat. Utvalget har derfor i kapittel 3 klargjort noen etiske prinsipper for vurderinger av funn som går utover de rent juridiske menneskerettslige vurderingene.

Utvalget legger til grunn at både juss og etikk har relevans for utredningens vurderinger. For eksempel kan det mangle klare juridiske regler eller et system for tolkning og håndheving av menneskerettigheter på et gitt tidspunkt samtidig som det finnes etiske prinsipper som burde vært fulgt også ut fra datidens tenkemåte. I Nürnbergprosessen etter andre verdenskrig (1945–1946) ble det blant annet henvist til grunnleggende etiske prinsipper som verdenssamfunnet anså som forpliktende selv om de ikke var nedfelt i juridisk bindende traktater. Disse allmenne normene ble lagt til grunn for rettsoppgjøret mot de «forbrytelse mot menneskeheten» som hadde funnet sted under krigen, ikke minst i behandlingen av minoriteter.

Utviklingen av det internasjonale menneskerettsvernnet har påvirket nasjonale lover og vært et korrektiv til staters politikk etter andre verdenskrig. Men enkelte nasjonale lover før den tid kunne også uttrykke etiske holdninger og verne om visse rettigheter som ble ansett som grunnleggende samfunnsverdier uavhengig av eller før utviklingen av de internasjonale menneskerettighetene. For eksempel viser vergerådsloven av 1896 at foreldres omsorgsansvar for egne barn og hensynet til barnet i forbindelse med omsorgssvikt var etablerte prinsipper i norsk lov lenge før det ble ansett som rettslig bindende i kraft av menneskerettskonvensjoner. Grunnloven inneholdt også bestemmelser om enkelte menneskerettigheter allerede fra 1814, blant annet om ytringsfrihet, eiendomsrett og vern mot tortur i avhør.

Mandatet etterspør en vurdering av politikk og tiltak på ulike områder «i lys av norsk lovgivning». En bestemt praksis kan være i strid med tidligere eller gjeldende norsk lovgivning, men ikke nødvendigvis i strid med menneskerettighetene. Det

finnes også tilfeller der praksisen var, og eventuelt er, i strid med både internasjonale menneskerettigheter og intern norsk lovgivning. På noen områder kan lovgivningen ha gitt et dårligere vern enn det som fulgte av menneskerettslige krav på et gitt tidspunkt, selv om det ikke ble fanget opp den gang. På den annen side kan det finnes tilfeller der det var lite å utsette på lovgivningen fordi den var generelt utformet og ikke direkte stigmatiserende overfor minoriteter samtidig som praksis var i strid med menneskerettighetene.

Utvalget har lagt vekt på å fortolke politikken overfor taterne/romanifolket i lys av rådende tenkemåter i samfunnet i de ulike epokene. Dette kan blant annet bidra til å forklare hvordan det som i dag sees som klare krenkelser av grunnleggende menneskerettigheter, kunne finne sted og – i noen tilfeller – ikke ble ansett som etisk eller menneskerettslig problematisk i sin samtid.

Tidligere forskning viser at Misjonen spilte en sentral rolle i både utforming og gjennomføring av politikken overfor taterne/romanifolket, som regel i et nært samspill med så vel stat som kommuner. Dette fratar likevel ikke staten det overordnede ansvaret for sikring av menneskerettigheter. Utvalget har derfor funnet det viktig å vurdere om statens styring og kontroll med den virksomheten som i praksis var delegert til Misjonen, var god nok, spesielt på områder som bosetting og barnevern. Det må likevel understrekes at det er visse grenser for hva staten kan bli holdt ansvarlig for på menneskerettslig grunnlag når det gjelder handlinger eller unnlater begått av privatpersoner og andre private aktører. At det eksisterer noen slike grenser, påpekes og problematiseres i utredningen der det er aktuelt.

Et sentralt menneskerettslig spørsmål er om noen blir urettmessig forskjellsbehandlet på grunn av for eksempel sin etniske tilhørighet. Utvalget har derfor lagt vekt på å undersøke om mennesker som gjennom det siste århundret identifiserte seg – og/eller ble identifisert som – «omstreifere», «tater» eller «romanifolk», opplevde slik diskriminering på grunn av sin tilhørighet til denne minoritetsgruppen. En utfordring ligger i å forsøke å klargjøre når lover, regler eller praksis eventuelt hadde til hensikt, eller som konsekvens, å forskjellsbehandle på slikt grunnlag.

I kapittel 3 utdyper utvalget sitt grunnlag for juridiske og etiske vurderinger av både tidligere praksis og dagens politikk i lys av menneskerettighetene.

1.2.3 Tiltak som kan bidra til «rettferd og forsoning»

Ifølge mandatet skal utvalget «vurdere i hvilken grad funnene gir grunnlag for å vurdere framtidige tiltak for å bidra til forsoning og rettferdighet». Her har utvalget drøftet og vurdert flere sentrale spørsmål:

- Hva vil det si å ta «ansvar» for handlinger og/eller forsømmelser begått av andre mennesker enn en selv, for eksempel av tidligere representanter for en gruppe man selv har tilhørighet til i dag?
- Er det mulig at en unnskyldning på vegne av andre mennesker – særlig dem som ikke lenger lever og/eller kan forsvare seg – innebærer nye krenkelser?
- Hva er forutsetningene for «forsoning» og «rettferd» etter at krenkelser er begått mot enkeltmennesker og/eller en gruppe mennesker?
- Hva krever det av (representanter for) dem som har forsømt eller forgrepet seg, og hva krever det av dem som har blitt utsatt for krenkelser?

Disse spørsmålene har utvalget drøftet blant annet i forbindelse med vurderinger av statens, kirkens, Misjonens og kommuners ansvar for politikken overfor taterne/romanifolket, (jf. kapittel 5).

Som et utgangspunkt for vurderingene av behovet for eventuelle nye tiltak har utvalget kartlagt erfaringer med ulike ordninger som fra myndighetenes side er opprettet for å bidra til å gi enkeltmennesker og gruppen som helhet en form for oppreisning etter de overgrep som er skjedd. På bakgrunn av denne kartleggingen har utvalget vurdert om ordningene i praksis er egnede – og eventuelt tilstrekkelige – til å bidra til «rettferd og forsoning». Dette gjelder særlig Glomdalsmuseets permanente utstilling Latjo Drom, Romanifolkets/taternes kulturfond og den særskilte tilpasningen av rettferdsvederlagsordningen for taterne/romanifolket. Men det gjelder også etableringen av kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn.

Utvalget mener det også kan bidra til forsoning å gi en saklig og kunnskapsbasert fremstilling av hvordan politikken overfor gruppen har vært på sentrale områder, og hvilke konsekvenser den har hatt for gruppen som helhet og for enkeltmennesker.

1.3 Materiale og metodiske veivalg

Utvalget har måttet foreta valg mellom ulike fremgangsmåter for å kunne svare best mulig på mandatet.

Det er en særlig utfordring å skulle skape en «felles forståelse» av myndighetenes politikk og politikkenes virkninger overfor gruppen og enkeltpersoner, slik mandatet ber om. Utvalget tolker dette som et uttrykk for et ønske om å skape en felles forståelse både mellom storsamfunnet og gruppen og blant ulike deler av tater-/romanmiljøet.

For å imøtekomme dette punktet i mandatet har utvalget blant annet lagt vekt på å undersøke spørsmål det mener ikke er tilstrekkelig belyst gjennom tidligere forskning. Blant slike områder er behandling og omtale av tater/romanifolk, som til inntil for ganske få år siden ble vist til som blant annet «omstreifere» i offentlig debatt, innen helsevesenet (psykiatri) og i møte med politi og straffevesen generelt. Forholdene for beboerne på Svanviken, andre verdenskrig og bosetting er også slike områder. Utvalget har også bedt medlemmene i ressursgruppen og andre tater/romanifolk om innspill vedrørende områder de mener er særlig viktige å få kartlagt i forbindelse med historien og dagens situasjon for gruppen.

I tillegg har utvalget valgt ulike metoder for å fremskaffe et bredest mulig kunnskapsgrunnlag, ettersom metodevalg kan ha betydning for hvilken kunnskap som fremkommer, og dermed for hvilket bilde av virkeligheten som tegnes. For eksempel har noen av utvalgets forskere gjennomført arkivundersøkelser, mens andre har gjennomført intervjuer og sammenfattet tidligere forskning basert på intervjuer. Deretter har funn fra de ulike metodene blitt anvendt i en samlet vurdering. Dette gjelder for eksempel på felter som barnevern, bosetting, andre verdenskrig og utøvelse av hesteforbudet.

Utvalget mener, som nevnt over, at det ikke er mulig å vedta en felles sannhet, men at en saklig og kunnskapsbasert fremstilling av politikken kan bidra til en felles forståelse og slik være et skritt mot forsoning.

De normative forutsetningene utvalget har lagt til grunn for arbeidet, er presentert i kapittel 3 av utredningen. Men også ulike forskningsmetoder og valg av fremgangsmåter for datainnsamling og analyse er av stor betydning for hvordan «det som faktisk skjedde», presenteres og fortolkes. Her vil utvalget blant annet skille mellom data man finner ved arkivundersøkelser og data man finner ved gjennomføring av intervjuer. Metodevalg er dessuten gjerne forbundet med ulike fag-

lige disipliner og deres tilnæringsmåter. De ulike metodiske og faglige tilnærmingene kan gi ulike bilder og ulik forståelse av det som er skjedd. I tillegg kan *hvilket* arkivmateriale man velger ut, *hvilke* personer man snakker med og ikke minst *hvordan* man fortolker det man leser eller hører, ha betydning for hvordan «det som faktisk skjedde», presenteres.

I flere av delprosjektene er arkivundersøkelser kombinert med intervjuer. I tillegg er det i tilknytning til levekårsundersøkelsen gjennomført en registerbasert undersøkelse. I valg av informanter har utvalget søkt å nå bredt ut til ulike miljøer.

Mer inngående beskrivelser av metoder og vurderinger av metodiske utfordringer for enkeltundersøkelser er tatt inn i vedleggene til denne utredningen.

En grunnleggende mistillit mange tater/romanifolk av historiske grunner har til myndighetene, har også hatt en viss innvirkning på utvalgets arbeid, særlig i den første fasen av arbeidet. Dette utdypes senere i utredningen, ikke minst i innledningen til kapittel 6. Likevel ønsker utvalget allerede her å understreke at manglende tillit til myndigheter må forstås i lys av den politikken som har vært ført overfor gruppen.

Utvalgets arbeid krevde omfattende innsyn i arkiver med sensitiv informasjon. En metodisk utfordring for utvalgsarbeidet har vært avveining mellom hensyn for personvern og behov for innsyn i arkiver. Dette gjaldt blant annet Misjonens klientarkiv, som frem til 1989 var oppdatert med svært sensitive personopplysninger om privatlivet til alle som hadde vært Misjonens «klienter», og deres familier.

1.4 Organisering av utvalgets arbeid

Utvalget ble nedsatt av regjeringen i 2011 med sikte på at det skulle levere sin rapport innen utgangen av november 2013. Regjeringen oppnevnte seks medlemmer, med Asbjørn Eide som leder, og samtidig ble det oppnevnt fire (senere fem) observatører, fra de ulike tater- og romaniororganisasjonene. I denne perioden ble flere forskningsprosjekter igangsatt, blant annet ett om bosettingspolitikk, og det ble satt i gang arkivundersøkelser av barnevernssaker og av politiets og straffeapparatets omtale og behandling av tater/romanifolk frem til 1980.

Under arbeidet i denne første tiden oppstod det noen spørsmål som krevde avklaring. Et av disse gjaldt status som utvalgsmedlem og som observatør fra organisasjonene. Utvalget og

observatørene opplevde dette skillet diskriminerende.

Utvalget skrev høsten 2011 et brev til departementet og anmodet om at observatører og medlemmer skulle ha samme status. Departementet avsto dette forslaget.

Det oppstod samtidig uenighet om observatørenes mulighet til å få innsyn i arkivmateriale. Spørsmålet ble avklart våren 2012 ved at tilgangen til sensitiv personinformasjon ble begrenset til forskere/prosjektmedarbeidere utpekt av utvalget.

Departementets avslag på søknad om lik status for begge grupper og spørsmålet om innsyn for observatørene førte til uro i utvalget. Høsten 2012 ble det klart at oppgavene var langt mer omfattende enn opprinnelig tenkt. Fristen for levering av utvalgets rapport måtte forlenges fra 2013 til 2015. Eide ba da om avløsning som utvalgsleder, men ville fortsette som utvalgsmedlem. To av utvalgets medlemmer (Cecilie Høigaard og Eivind Smith) trakk seg.

Utvalget fikk i august 2013 ny sammensetning og ledelse, og det ble en ny organisering og ledelse av sekretariatet. Samtidig fikk utvalget et revidert mandat hvor det var lagt inn et avsnitt om en ressursgruppe som skulle bistå utvalget. Knut Vollebæk tiltrådte som utvalgsleder 20. august 2013, og Ingvill Thorson Plesner tiltrådte som sekretariatsleder samme dag.

I tillegg til at Eide fortsatte som utvalgsmedlem, ble to andre medlemmer (Karen-Sofie Pettersen og Per Haave) fra utvalgets første periode med i det videre utvalgsarbeidet. I august 2013 oppnevnte Kommunal- og moderniseringsdepartementet (den gang Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet) i tillegg fem nye utvalgsmedlemmer. To av de nye medlemmene ble oppnevnt etter forslag fra tater-/romaniorganisasjonene som ordinære utvalgsmedlemmer. Knut Vollebæk hadde stilt dette som krav for å påta seg vervet som utvalgsleder.

I tillegg oppnevnte departementet i august 2013 en ressursgruppe som ifølge utvalgets reviderte mandat skulle komme med innspill til og bistå utvalget med å komme i kontakt med informanter etc. De fire tater-/romaniorganisasjonene som i 2013 mottok grunnstøtte av departementet, var representert med ett eller to medlemmer. Blant de syv medlemmene av den nye ressursgruppen hadde fem hatt status som observatører til utvalget i den første fasen av arbeidet (2011–2013). Også en representant for Helsingforskomiteen ble oppnevnt som medlem av ressursgruppen.

Etter omorganiseringen høsten 2013 har utvalget hatt to møter i halvåret, de fleste av disse over

Boks 1.4 Revidert mandat

Ressursgruppens rolle er omtalt i det reviderte mandatet fra august 2013:

Ressursgruppens medlemmer kan blant annet fremme forslag om saker eller temaer utvalget bør undersøke nærmere, og påpeke områder hvor det eventuelt er behov for ytterligere forskning og dokumentasjon. Ressursgruppens medlemmer kan også bistå utvalget med faktakunnskap og informasjon, for eksempel om private arkiver, og være diskusjonspartnere for utvalget. Ressursgruppen kan bidra til at utvalget og utvalgets sekretariat kommer i kontakt med relevante muntlige kilder. Møter mellom utvalget og ressursgruppen skal være et forum for gjensidig informasjonsutveksling.

to dager. Våren 2015 har utvalget hatt tre to-dagers møter.

Utvalget har invitert ressursgruppen til ett eller to møter per halvår. På møtene har ressursgruppens medlemmer både fått orientering om status i ulike prosjekter og gitt innspill til disse. Ressursgruppens medlemmer har også selv fremmet forslag til temaer som bør undersøkes, og har slik sett vært initiativtagere til flere av utvalgets prosjekter. I tillegg til møtene med hele utvalget har utvalgsleder og sekretariatsleder invitert ressursgruppen til ett ekstra møte hvert halvår for å orientere om status i de ulike prosjektene og få innspill til dette arbeidet. I tillegg har utvalgsleder og sekretariatsleder hatt flere møter med ressurspersonene individuelt, særlig i oppstarten og avslutningen (dvs. høsten 2013 og våren 2015). Høsten 2014 var ressursgruppen invitert til utvalgsmøtet der utvalgets forskere presenterte hovedfunnene i sine prosjekter. Våren 2015 fikk ressursgruppen presentert utvalgets hovedfunn fra ulike kapitler i utkastet til NOU, slik at de kunne kommentere disse. Utvalgsleder og sekretariatsleder holdt møter med styrene i tater-/romaniforeningene høsten og vinteren 2014. En rekke forskere har utført undersøkelser og utredningsoppgaver på oppdrag fra utvalget. Forskere har også gjennomført intervjuer med både organiserte og ikke-organiserte tater-/romanifolk. I tillegg har flere av utvalgets medlemmer gjennomført ulike undersøkelser og skrevet kortere eller

lengre utredninger i forbindelse med utvalgets prosjekter.

Hensynet til personvern ble ivaretatt ved at hverken ressursgruppens eller utvalgets medlemmer fikk tilgang til sensitive personopplysninger eller andre taushetsbelagte opplysninger. Det var kun de av utvalgets medlemmer som er forskere, og deres forskningsassistenter, som etter søknad til rett instans og etter undertegnet taushetserklæring fikk innsyn i slike opplysninger.

Fra våren 2014 har utvalgsleder, sekretariatsleder og andre medarbeidere i sekretariatet deltatt på flere fagseminarer, stevner og andre arrangementer i regi av de ulike tater-/romaniorganisasjonene. Ett formål med dette var å formidle kunnskap om utvalgets arbeid og få innspill til de ulike prosjektene. Men det var også et viktig ledd i arbeidet med å få kontakt med personer som ville la seg intervju av utvalgets forskere. Utvalgets sekretariat har brukt både utvalgets nettside og egen Facebook-side til å spre informasjon om utvalgets arbeid og til å komme i kontakt med tater/romanifolk – både blant dem som er aktive i organisasjonene og dem som ikke er organisert. I tillegg har en rekke medlemmer av folkegruppen selv kontaktet sekretariatet eller utvalgets forskere for å fortelle sine historier eller formidle synspunkter på ulike temaer.

Utvalgsleder og sekretariat har hatt flere åpne informasjonsmøter i ulike deler av landet våren 2015, blant annet i Elverum, Stavanger og Oslo. Noen av informasjonsmøtene var organisert i samarbeid med tater-/romaniorganisasjoner.

Utvalgets medlemmer (oppnevnt fra august 2013) har vært:

- Knut Vollebæk (utvalgsleder)
- Johanne Bergkvist (fra juni 2014)
- Asbjørn Eide
- Marius Emberland
- Anna Gustavsen
- Per Haave
- Agnes Inderhaug
- Karen-Sofie Pettersen
- Laila Susanne Vars
- Sissel Daabous (til februar 2014)

Asbjørn Eide, Per Haave og Karen-Sofie Pettersen har vært med i utvalget fra begynnelsen i 2011 – i tillegg til Eivind Smith, Cecilie Høigaard og Henriette Sinding-Aasen, som gikk ut av utvalget høsten 2012.

Departementet oppnevnte fem representanter for de ulike tater-/romaniorganisasjonene som observatører i utvalget for perioden 2011–2013. Ved omorganiseringen fra sommeren 2013 beslut-

tet departementet å oppnevne to personer som medlemmer av utvalget etter forslag fra de samme organisasjonene. Anna Gustavsen ble oppnevnt etter forslag fra Taternes Landsforening. Sissel Daabous var medlem av utvalget fra august 2013 til hun gikk bort i februar 2014. Hun var oppnevnt etter forslag fra Landsorganisasjonen for Romani-folket. Johanne Bergkvist ble oppnevnt som medlem av utvalget våren 2014. Bergkvist var oppnevnt etter forslag fra Romanifolkets Riksforbund.

Utvalgets ressursgruppe har bestått av:

- Jim Karlsen (leder/koordinator)
- Gunnar Ekeløve-Slydal
- Holger Gustavsen
- Wilhelm Holm
- Wigdis Larsen-Ross
- Alvin Viborg (til juni 2014)
- Jone Pedersen (fra september 2014)
- Nina J. R. Pettersen

Seks av ressursgruppens medlemmer ble oppnevnt etter forslag fra tater-/romaniorganisasjonene, men stilte som medlemmer av gruppen uten noen formelle bindinger til organisasjonene. Gunnar Ekeløve-Slydal ble oppnevnt som representant for Helsingforskomiteen. Alvin Viborg fra Foreningen Romanifolkets Kystkultur var oppnevnt som medlem av ressursgruppen, men gikk bort i juni 2014. Jone Pedersen ble deretter medlem av ressursgruppen fra høsten 2014.

Utvalgets sekretariat har fra 2013/2014 til juni 2015 bestått av:

- Ingvill Thorson Plesner (sekretariatsleder), fra august 2013
- Nik. Brandal, Ragnhild Nordvik og Monica Five Aarset (prosjektledere/forskere), fra august 2014
- Madeleine Zetterlund Stenhammer (administrasjonssekretær og prosjektmedarbeider), fra mars 2014

Karin Næss og Mari Østhaug Møystad var rådgivere i sekretariatet i utvalgets første fase, fra 2011 til henholdsvis 2012 og 2013. I tillegg har flere medarbeidere vært tilknyttet sekretariatet i deltidstillinger for kortere perioder i 2014 og 2015, samt at en rekke eksterne forskere på oppdrag fra utvalget har utført ulike delutredninger. Oversikt over forskere og andre bidragsytere til utvalgets arbeid finnes vedlagt. Også noen av utvalgets medlemmer har vært engasjert som forskere på enkelte prosjekter. Medlemmer av ressursgruppen og andre ressurspersoner fra tater-/romanimiljøet har gitt viktige bidrag til utforming av flere av utvalgets undersøkelser og utredninger.

Kapittel 2

Hvem er taterne/romanifolket?

2.1 Innledning

Taterne/romanifolket fikk i 1999 status som nasjonal minoritet sammen med jøder, kvener, rom (sigøynere) og skogfinner gjennom Norges tilslutning til Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter. Norske myndigheter viste da til at gruppen hadde «en særskilt historisk bakgrunn, egne tradisjonelle ervervs måter og et eget språk: romani», og med «en levemåte der reising, samhold og slektsfølelse er sentrale trekk».¹ Gjennom sitt arbeid har utvalget kunnet slå fast at dette også i dag er en mangfoldig folkegruppe med levende kultur og språk.²

Utvalget skal ifølge sitt mandat undersøke myndighetenes politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 og frem til i dag, med særlig vekt på det siste hundreåret og henblikk på deres leve- sett, kultur og språk. I forbindelse med tilslutnin-

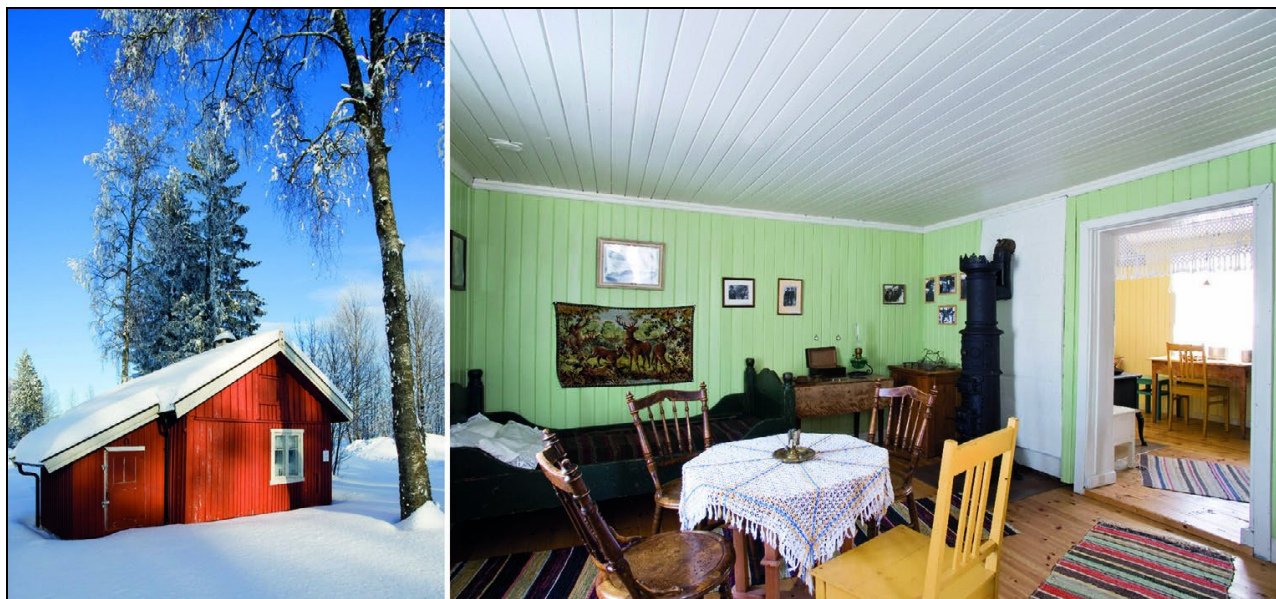
gen til rammekonvensjonen ble det fastslått at det er enkeltmennesker som selv definerer sin tilhørighet til en nasjonal minoritet. Utvalget har lagt prinsippet om selvdefinisjon til grunn for sitt arbeid. Samtidig har det vært en utfordring at kilder og fremstilling i store deler av tidsrommet som granskes, begrenses av at det er myndighetene som har definert både gruppen og politikken.

Tyngdepunktet i utvalgets granskning av historien har således vært knyttet til en periode i norsk historie hvor «omstreifere» var den dominerende gruppebetegnelse for dem myndighetenes assimileringspolitiske tiltak var rettet mot. Det har derfor vært nødvendig å gjøre en tydelig avgrensning og identifisering.³ Dette kapitlet vil derfor først se på hva den eksisterende forskningen sier om folkegruppens opphav og sammensetning, og hvordan den har blitt forstått og betegnet gjennom historien. Dernest vil kapitlet handle om

¹ St.prp. nr. 80 (1997–98).

² Aarset 2015.

³ Jf. Haave 2015a.

Figur 2.1 «Furua» ved Gardermoen var fra 1923 og frem til 1990-tallet et viktig samlingssted for taterne/romanifolk på Østlandet.

Foto: Øivind Møller Bakken, Akershusmuseet.

taters/romanifolks egen organisering og mobilisering for sine rettigheter, fra første halvdel av 1900-tallet og frem til befolkningsgruppen ble anerkjent som nasjonal minoritet med rettigheter etter rammekonvensjonen for nasjonale minoriteter.

2.2 Tater/romanifolk i Norge

Tatere/romanifolk har en 500 år lang historie i Norge med et eget språk og særpreget kultur. Det finnes ingen oversikt over hvor mange tater/romanifolk det er i Norge i dag. Dette henger sammen med at med unntak for Sametingets valgmanntall føres det i Norge ikke registre basert på etnisk tilhørighet. I Stortingsmelding nr. 15 (2000–2001) anslås folketallet til noen tusen. Da spørsmålene om erstatninger og kompensasjon kom opp midt på 2000-tallet, mente representanter fra tater-/romaniorganisasjonene at tallet var betydelig høyere.⁴ Hvilket tall man ender opp med, avhenger blant annet av hvordan man avgrenser gruppen. Det nyeste anslaget, gjort av Europarådets kommissær for menneskerettigheter, Nils Muižnieks, plasserer antallet et sted mellom 4000 og 10 000.⁵

2.3 Ulike betegnelser

«Vandriar», «tater», «romanifolk», «reisende», «omstreifere» – ulike benevnelser er anvendt på folkegruppen til ulike tider og på ulike steder i Norge, både av dem som tilhører folkegruppen og av andre. Utover på 1990-tallet reagerte flere av tater-/romaniorganisasjonene på bruken av begrepet «omstreifer» om folkegruppen. I statsbudsjettet for 1997/98 skriver regjeringen at betegnelsen «omstreifere» fra da av skulle utgå.⁶

Boks 2.1 Aftenposten

Flere og flere av omstreiferne slår seg nu til ro på hjemstedet, men likevel vil mange ta seg en tur i overgangstiden.

Kilde: (*Aftenposten* 30.5.1951)

Boks 2.2 Reising

Inntil midten av 1900-tallet var det en del som reiste hele året med ulike overnattingssteder.

En del familier bodde under svært enkle forhold når de søkte ly.

Vi bodde i gamle rønner, vil jeg si. Der var vi noen uker, fra jul til februar. Vi reiste gjerne ut i februar. Om høsten når det var mye høy på låven da syns vi at vi hadde det bra. Noen ganger lagde vi oss høysenger, og det hendte vi lå inne hos folk. Om høsten var det ille, da gikk vi ute i regn og dårlig vær, og så kom vi på plasser for å overnatte, men fikk ikke alltid hus der så måtte vi dra videre. Vi hadde noen faste plasser, men dem sa: «nå har vi hust dere så mye, nå kan dere gå til naboen så kan han huse dere.» Men det gikk ikke alltid det heller, så måtte vi gå videre. Den tida hadde vi ikke bil. Det var ikke så lett å få med seg alt. Tenk når vi gikk i regn og blåst, og vi la oss blaut mange ganger. Klea var blaut, sengklea var blaut, skoa var dårlig. Vi reiste med alt vi eide. Vi hadde ikke noe annet. Det var ikke bare bare. Det vi hadde det hadde vi med oss. (Intervju i 2005 av mann i 70-åra, gjengitt i Utdanningsdirektoratets temahefte om nasjonale minoriteter.)

Mange var imidlertid også før dette i generasjoner bosatt i vinterhalvåret, men reiste på handelsreise i sommerhalvåret.

Også blant taterne/romanifolket eksisterer det i dag ulike meninger om hvilke begreper man ønsker å bruke. Noen omtaler seg selv som «tater», og synes det er viktig å snu begrepet fra å være et skjellsord til å være en hedersbetegnelse. Andre kaller seg romanifolk og reagerer negativt på å bli kalt tater. Uavhengig av det bruker mange «reisende(s)» om seg selv og om folkegruppen.

I mandatet til tater-/romaniutvalget brukes ordsammenstillingen taterne/romanifolket, og de to begrepene må her forstås som synonymer. I realiteten dreier det seg om en sammenstilling av en svært gammel gruppebetegnelse Tater og en gruppebetegnelse Romanifolket som først i nyere tid har fått større utbredelse som både folkelig og politisk-administrativ betegnelse.⁷

⁴ <https://snl.no/romanifolk> (rett URL 20.5.2015); «Taterne krever 300 millioner», NRK 2003.

⁵ Muižnieks 2015.

⁶ St.prp. nr. 1 (1997–98), s. 38.

⁷ Jf. Haave 2015a.

Boks 2.3

Figur 2.2 Fra kjerre, hest og båt til bil og campingvogn – endringer over tid.

Figur 2.4 Et par med bil.

Figur 2.3 Et par med hest og vogn.

Figur 2.5 Campingvogn.

Alle foto: Fra Latjo Drom-utstillingen, Glomdalsmuseet.

Opprinnelsen til den norske betegnelsen Romanifolket er usikker. Betegnelsen ble for eksempel brukt av Martin Johan Mathiassen Skou i hans bok *Paa Fantestien* (1893). Tidligere på 1900-tallet ble betegnelsen Romanifolket brukt sporadisk i pressen, men da ofte som et navn på både Sigøynere og Taterne. Som politisk-administrativ betegnelse ble Romanifolket trolig brukt første gang i St.prp. nr. 80 (1997–98) *Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av*

1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter (18. juni 1998).

På dette tidspunktet var betegnelsen Romani-folket alt tatt i bruk av taterne/romanifolket selv, blant annet gjennom etableringen av Romanifolkets Landsforening i 1995. Betegnelsen ble allerede brukt på romanispråket i foreningsnavnet Romanimanus Skandinavia fra 1993.⁸ Senere er

⁸ Oslo byarkiv, PA A-70112 Ludvig Karlsen, romaniorganisasjoner.

Boks 2.4

Figur 2.6 Variasjoner fra innland til kyst (variasjoner i reisemåte og tjenester de tilbød).

Foto: Latjo Drom, Glomdalsmuseet.

betegnelsen inntatt i navnet på andre foreninger. Tre av de fire foreningene som får driftsstøtte fra staten per 2015, har «romanifolk» i navnet: Landsorganisasjonen for Romanifolket (LOR, stiftet 2000), Foreningen Romanifolkets Kystkultur (FRK, stiftet 2005) og Romanifolkets Riksforbund (RRF, stiftet 2007). Også den fjerde organisasjonen, Taternes Landsforening (TL), het opprinnelig Romanifolkets Landsforening (stiftet 1995 og endret navn i 2005).

2.3.1 Omstreiferbetegnelsen

I størstedelen av perioden som utvalget har gransket, omfattet omstreiferbetegnelsen flere grupper enn dem som i dag forbindes med taterne/

romanifolket. «Omstreifere» ble assosiert med både en fremmed folkegruppe og en levemåte som stod i kontrast til måten flertallsbefolkningen levde på. Ikke alle uten fast bopel ble regnet som «omstreifere». «Løsgjengere» ble oppfattet som en egen kategori. Kriteriet for å skille mellom disse to kategoriene – «omstreifere» og «løsgjengere» – var først og fremst reisemåten.⁹

2.4 Historie og opphav

Taterne/romanifolket snakker et romanispråk, *rotipa*, med en grunnstamme fra det indiske språk-

⁹ Haave 2015a.

Boks 2.5 Båtreisende

Noen tater/romanifolk levde og reiste langs kysten av Vest- og Sørlandet. Den spredte bosettingen gjorde at tater/romanifolk kunne skaffe seg et levebrød med småhandel og varebytte i bygdene langs kysten, og dette er omtalt i rettskilder alt på slutten av 1600-tallet. De «båtreisende» var Europas eneste minoritet som reiste og bodde i båt, og levde et nomadisk liv langs kysten som sjøfolk og handelsfolk. Etter andre verdenskrig ble stadig flere familier bofaste, og de siste «båtreisende» flyttet på land rundt 1970. Selv om mange har fortsatt å reise på småturer med båt om sommeren, er det tradisjonelle reiselivet med båt borte.

Kilde: Paulsen 2012.

Boks 2.7 De første kildene

Første gang taterne/romanifolket er omtalt i skandinaviske kilder, er i 1505. Da oppsøkte et stort følge danske kong Hans med et anbefalingsbrev fra hans nevø, den skotske kongen Jakob IV. Han omtaler de fremmede som egyptere og forteller at de i lengre tid har flakket om i Skottland, hvor de har oppført seg fredelig. I 1511 dukket det opp et nytt følge, og det var trolig de som slo seg ned i Stockholm året etter. Sannsynligvis kom de til Norge omtrent på samme tid. Kildene viser at mottagelsen var vennligsinnet, og det samme gjør en rekke kilder ved innvandringen til Vest-Europa på 1400-tallet. I Norden kom likevel utvisningsforordninger ganske raskt etter gruppens ankomst til området, i Sverige i 1525 og i Danmark/Norge i 1536.

Kilde: Minken 2014 og Latjo Droms hjemmeside.

Boks 2.6 Omtale

Kalt av storsamfunnet (eksonym)

Tater
Omstreifer
Fant
Splint
Fark

Kaller seg selv (endonym)

Tater
Romanifolk
Vandri
Reisende/reisendes
Omreisendes

ket sanskrit, men med skandinavisk grammatikk. Språket har låneord fra for eksempel gresk og armensk, men også mange ord fra tysk, noe som viser at folkegruppen har bodd lenge i det tyske området. Mange ser på reising som en viktig livsnerve i kulturen. Reisingen er knyttet til handel og håndverk. En viktig del av kulturen har vært å tilpasse seg etterspørsel og behov i storsamfunnet og levere tjenester som samfunnet har etterspurt. Metallarbeid, musikk og yrker knyttet til hest har vært og er sentrale.¹⁰

¹⁰ Bergvist og Vigardt 2014.

Boks 2.8 Opphav

Med henvisning til tidligere forskning, spesielt språkforskning, sies det i Stortingsmelding nr. 15 (2000–2001) at romanifolket kan ha samme historiske opphav som rom, men at det også kan dreie seg om en gruppe med et annet opphav, uten at dette er nærmere presisert.

Kilde: St.meld. nr. 15 (2000–2001) *Nasjonale minoriteter i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar.*

etnisk gruppe. Likeledes forstår forskere i dag dem som en egen etnisk gruppe. Med etnisk gruppe menes her en gruppe mennesker som selv anser at de skiller seg fra andre på grunn av kulturelle og språklige særtrekk og/eller felles avstamning, og som også omgivelsene oppfatter som en egen gruppe. Etnisitet og etnisk identitet er sosiale, historiske og relasjonelle størrelser som handler om hvordan mennesker forstår seg selv og hvordan de blir forstått av andre. Etnisk grensedragning handler om forståelsen av et «vi» og et «dem». Videre er en etnisk gruppe sjelden hermetisk lukket, men utvikler seg i møte med samfunnet ved for eksempel kulturell og språklig påvirkning og inngifte. Slike grensekryssinger finnes i alle etniske grupper.

2.4.1 Kategorisering og selvforståelse

I norsk sammenheng har det historisk vært to perspektiver som har dominert synet på taternes/romanifolkets opphav. De første kildene omtaler taterne/romanifolk i Norden som små grupper av eksotiske og langveisfarende mennesker. Men snart ble folkegruppen fortolket på to måter av storsamfunnet. De sees på den ene siden som en folkegruppe med fremmed opphav, og på den andre beskrives de som innenlandske «omstrefere». De to hovedretningene kan kalles en etnisk og en sosioøkonomisk fortolkningsmodell.¹¹ Begge opererte i en sosialpolitisk sammenheng, og opphavsdiskusjonene har hatt stor betydning i utformingen av politikken overfor taterne/romanifolket.

Pionerarbeidet ble gjort av Eilert Sundt på 1850-tallet, da han kartla de norske «fantene». Sundt hevdet at folket bestod av to grupper av «storvandringere»/«taterne» eller «småvandringere»/«skøyere» med ulikt opphav som gradvis hadde smeltet sammen til en gruppe, «fantefolket», på 1800-tallet.¹² I mellomkrigstiden ble den etniske fortolkningsmodellen en del av det rasehygieniske tankegodset. Dette fremgår blant annet av Johan Scharffenbergs kriminalanalyser, som var basert på materiale fra Botsfengselet (videre omtalt i kapittel 4).

Sundts syn var lenge helt dominerende, men på slutten av 1940-tallet ble teoriene hans kritisert av teologen Kaspar Flekstad. I boken *Omstrefere og sigøynere: Studier over fantefolkets opprinnelse* (1949) mente han å tilbakevise at de norske «omstreferne» hadde sigøyneropphav. Formålet

med boken var kriminal- og sosialpolitisk. Flekstad mente at opprinnelsesspørsmålet var av stor betydning for å finne de riktige virkemidlene, og det ville være enklere å få dem bosatt dersom de ikke ble knyttet til en sigøynerarv. Fra den delvise raseorienterte vektleggingen av en «ekte» sigøyneravstamning fra 1800-tallet svingte dermed pendelen i etterkrigstiden til påstanden om at taterne/romanifolket stammet fra «den innenlandske underklassen» frembrakt av fattigdom, kriminalitet og sosial arv. Det å betrakte noens yrke som uærlig var en av flere måter å utstøte vedkommende på. Betegnende for tonen angitt i forskningen hadde både Sundt og hans fremste kritiker Flekstad fengselsarbeid som utgangspunkt. Taterne/romanifolket ble sett på som et samfunnsproblem, og opprinnelsesspørsmålet hadde lenge betydning i kriminal- og sosialpolitikken. Etterkrigstidens kritikk av raseteoriene røk ikke ved grunnlaget for assimilering- og tvangstiltakene overfor denne folkegruppen.

Anne Minken mener at begge perspektivene har sitt utgangspunkt i «de tradisjonelle fortolkningsmodellenes tvangstrøyer».¹³ Gjennom kildestudier og slektsgranskning viser hun at taterne/romanifolk over et langt tidsspenn har hatt forståelsen av å tilhøre en særegen folkegruppe, og at fremstillingene til Sundt og Flekstad var basert på en «essensialistisk etnisitetsforståelse». Med dette mener hun en fastlåst forståelse av en etnisk gruppe som har hatt yrkestilpasning og kulturell fleksibilitet som viktige særtrekk for å overleve.¹⁴ Sentralt for Minken er at etnisitet ikke handler om rent opphav og statiske grupper, men at en gruppes selvforståelse formes av både samtiden og et historisk forløp. Fremfor å lete etter «den rene sigøyneren» eller «den norske omstreferen» viser hun derfor til gruppens fleksibilitet i spill med hvordan den er blitt fortolket av majoritetssamfunnet og hvordan den har forstått seg selv.

Tater-/romanibefolkningen er i dag, som andre folkegrupper, mangfoldig. Et særtrekk ved identiteten til taterne/romanifolk er en sterk slekts-tilhørighet. En annen viktig del av identiteten og levestilten til taterne/romanifolk har historisk vært knyttet til omreisende handel og håndverk, ofte med faste reiseruter.¹⁵ Selv om det i dag er et mindretall som fortsatt driver med omreisende handel, er fremdeles reisingen en viktig del av identiteten og kulturen. Dels kommer dette til uttrykk gjennom en bevissthet om å være av «rei-

¹¹ Minken 2009, s. 13.

¹² Minken 2009, s. 111.

¹³ Minken 2009.

¹⁴ Minken 2009.

¹⁵ Schlüter 1990.

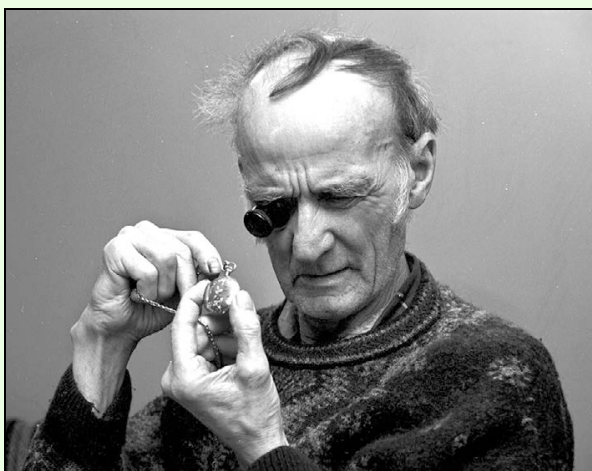
Boks 2.9

MANNARBEID: ♂	KVINNEARBEID: ♀
1. Metallarbeid <ul style="list-style-type: none">• Støping i metall• Smedarbeid<ul style="list-style-type: none">- Smeder- Blikkenslagere• Knivproduksjon• Trådarbeid• Ur-/klokkemakere• Reparasjoner/vedlikehold<ul style="list-style-type: none">- Fortinning/kjeleflinking	1. Tekstilarbeid <ul style="list-style-type: none">- Broderi, kniplinger, hekling, strikk, veving
2. Arbeider i andre materialer <ul style="list-style-type: none">- Tre, horn, bein & talg	2. Produksjon av papirblomster
3. Håndtering av hest <ul style="list-style-type: none">- Kastrering- Kurering- Handel	3. Handel <ul style="list-style-type: none">- Salg av egenproduserte gjenstander- Salg av småvarer kjøpt hos grossist
4. Handel <ul style="list-style-type: none">- Med hest- Skraphandel- Antikviteter	4. Spådomskunst
5. Gårdsarbeid	5. Husarbeid

Figur 2.7 Mannsarbeid og kvinnearbeid.

Figur 2.9 Kvinne som driver håndarbeid.

Figur 2.8 Mann som driver håndverk.

Alle foto: Latjo Drom-utstillingen, Glomdalsmuseet.

sendes slekt», og dels gjennom at man oppsøker fellesskap av tatere/romanifolk på møter, stevner og campingplasser, hovedsakelig i sommerhalvåret.¹⁶ I dag bruker mange tatere/romanifolk begrepet «reisende(s)» eller i noen tilfelle «omreisende» om folkegruppen. Begrunnelsen for reising har imidlertid vært i endring, fra å handle om

arbeid og næring til å handle om vedlikehold av det sosiale fellesskapet og reisingens identitetsbevarende og identitetsskapende funksjon. Selv om det varierer hvor mye og hvordan romanispråket brukes blant tatere/romanifolk, har det en sterk betydning for identiteten.¹⁷

¹⁶ Aarset 2015.

¹⁷ Ibid.

Boks 2.10 Tater-Milla og Tater-Dronningen

I 1974 ble det gitt ut to biografier om de to søstrene *Tater-Milla*, Jenny Emilie Pettersen, og *Tater-Dronningen*, Marie Lovinie Oliversen. I bøkene fortalte de om sine liv, romanispråket, kulturelle koder og møtet med storsamfunnet, og kanskje det viktigste: om kvinnens rolle. Biografiene er eksempler på populærlitteratur som har formidlet viktige fortellinger fortalt av taterne/romanifolk selv. Marie Lovinie deltok i NRKs program *Husker du* i 1974. Huset etter Jenny Emilie er i dag et kulturminne i Våler i Hedmark.

Kilde: Dagfinn Grønset, *Tater-Milla. Stor-Johans datter* og Arvid Møller, *Tater-Dronningen: Marie Lovinie – Stor-Johans datter*.

Boks 2.11 Tater-Milla

Tater-Milla har brukt sine egne skikker og hemmelige tegn. Når hun var ute og reiste på vinterstid, brukte hun svepa og slo tater-tegn i snøen for at andre av folket hennes kunne se hvor hun var på landsvegen. [...] – Patrejal heter slik merking på taterspråket.

Vi brukte å knytte et dikklo – tørkle – eller ei fille på en skigard, eller vi la en grankvist på vegkanten ved en gard. Det betydde, at her bodde lakjoe gana, snille folk, her kunne taterne trygt gå inn... Lå et hodetrøkle på vegkanten og så nokså uskyl-dig ut, var det ramme alvoret for taterne. De tok opp tørkleet, og der sto det ofte «moskron» eller «rakka dei» mellom blomstertrykkene eller i et hjørne. Det betydde «lensmann» og «pass deg», og da var det bare å lure seg unna øvrigheta.

Kilde: Dagfinn Grønset (1974): *Tater-Milla. Stor-Johans datter*.

2.5 Fra «omstreifere» til nasjonal minoritet

På 1990-tallet ble det dannet flere interesseorganisasjoner, stiftelser og komiteer for taterne/romanifolket. For første gang organiserte de seg politisk i et større omfang og stilte krav overfor myndighetene og andre deler av det norske samfunnet på vegne av gruppen. Samtidig hadde organiseringen på 1990-tallet røtter lenger tilbake. Både enkeltpersoner og organisasjoner var viktige pådrivere for en kritikk av assimileringspolitikken.

Selv om det var betydelig skepsis blant taterne/romanifolket i Norge til å bli gitt status som en nasjonal minoritet, var den økende aktivismen en viktig del av bakgrunnen for at folket fikk denne statusen i 1999.

2.5.1 Den tidlige organiseringen

Både enkeltpersoner og organisasjoner blant taterne/romanifolket har vært viktige pådrivere for å kritisere Norsk misjon blant hjemløse (Misjonen), stille krav til kirke og stat og har arbeidet for å bedre taternes/romanifolkets livsvilkår.

Den første av norsk tater-/romanislekt som skrev bok om sitt eget folk, var Martin J. Mathiasen Skou, som i 1893 utga *Paa Fantestien*. Skou var opptatt av at det ikke var «uroelig blod» som drev «taterne» på veien, men behovet for å overleve i pakt med sine gamle yrkestradisjoner, hvor reisingen var nødvendig. Han var også opptatt av å ta vare på romanispråket, og oversatte blant annet trosartiklene og Fader Vår til dette språket. Flere taterne/romanifolk hadde kristen forkynnelse som del av sitt virke.

En pioner i det tidlige arbeidet for taternes/romanifolkets rettigheter i Norge var Godin Hagvald Nikolaysen (1882–1957). På 1920- og 1930-tallet dannet han sammen med flere andre to organisasjoner med formål å utgjøre en motmakt mot Misjonen. Landeveiens-Hjemløses-Union (1929) var en kristen forening for å hjelpe taterne/romanifolket både økonomisk og åndelig, mens De Forsømtes Misjon (1933) var en evangelisk forening for taterne/romanifolk. Misjonens daværende generalsekretær, Ingvald B. Carlsen, advarte mot arbeidet og mot at folkegruppen skulle bosettes eller samles nær hverandre. Men den kristne organiseringen med husmøter og fellesskap ga en viktig plattform for utvikling av selv-tillit, og for krav til Misjonen. Her ble det uttalt kritikk av Misjonens virksomhet, særlig mot barna, men også mot bosettingspolitikken og arbeidsko-

Boks 2.12 Ludvig Karlsen

Ludvig Walentin Karlsen (1935 – 2004) var en evangelist innen pinsebevegelsen. Han og kona Lise Karlsen grunnla i 1983 Stiftelsen Pinsevennes Evangeliesenter, som er et hjelpetiltak for personer som lever med rus. Ludvig Karlsen ga i 1993 ut *Romani-folkets ordbok*. I løpet av 1990-tallet stod han bak flere romaniforeninger og romanistevner. I 1997 ble han tildelt Kongens fortjenstmedalje i gull for sitt samfunnsengasjement. Da Karlsen døde i 2004, ble han begravet på statens bekostning, og i 2012 ble han stemt frem som en av de norske personene som ble avbildet på halen til et av Norwegians fly.

lonien på Svanviken. Godin Nikolaysen stilte direkte krav til Misjonen og krevde like rettigheter som norsk borger og rettigheter for taterne/romanifolket som folk. Han var formet av sine personlige erfaringer med tvangsassimileringen, og brukte disse erfaringene til å formulere kollektive krav. Han hjalp familier i møte med myndighetene, særlig for å unngå at barn ble tatt. Han mente at denne politikken ville skape bitterhet og hat mot samfunnet.¹⁸

Godin Nikolaysens kristne arbeid og organisering av folket skulle forme videre generasjoner og få stor betydning gjennom to av hans barnebarn, Ludvig Karlsen og Leif Bodin Larsen. Arven etter Godin Nikolaysen har dermed gjort seg gjeldende i den moderne organisering av taterne/romanifolket, i både den politiske interesseorganiseringen på 1990-tallet og den kristne vekkelsen blant taterne/romanifolk på 1970- og 1980-tallet.

Boks 2.13 Leif Bodin Larsen

Leif Bodin Larsen (1936–2006) var grunnleggeren av Romanifolkets Landsforening/TL i 1995. Leif Bodin Larsen var på slutten av 1990-tallet og begynnelsen av 2000-tallet svært aktiv i kampen for taternes/romanifolkets oppreisning og rettigheter.

2.5.2 Politisk organisering og handling etter 1990

Det kan også trekkes en historisk linje fra den kristne organiseringen fra midten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet til den videre politiske organiseringen på 1990-tallet.¹⁹

Den kristne vekkelsen dannet et grunnlag for kulturell og etnopolitisk organisering der både store stevner og mindre husmøter var viktige arenaer for organisering av folket. På 1990-tallet ble det arrangert egne romanistevner og dannet flere foreninger som Romanifolkets komité, Romanifolkets teltvirksomhet, Romanifolkets kristne fellesskap og Romanimanus Skandinavia. I 1993 dannet Ludvig Karlsen sammen med flere, blant andre nåværende leder av Romanifolkets Riksforbund, Jim Karlsen, foreningen Romanifolkets kristne teltvirksomhet. De avholdt samme år det første romanistevnet, hvor sentrale personer i romani-vekkelsen i Europa deltok. I dette miljøet ble det skrevet bøker som fremhevet taternes/romanifolkets liv og historie sett innenfra og romanispråket ble løftet frem.

Utover på 1990- og begynnelsen av 2000-tallet ble det opprettet et stort antall interesseorganisasjoner for taterne/romanifolk. I 2004 registrerte Rune Halvorsen 13 ulike organisasjonsforsøk etter 1990, og i løpet av det siste tiåret, har flere foreninger kommet til og noen forsvunnet. Selv om kvinnene har spilt en viktig rolle som bærere av språk og kultur blant taterne/romanifolket, har de på grunn av en mannsdominert kultur i liten grad hatt lederposisjoner i organisasjonene. Samtidig har flere enkeltkvinner levert viktige bidrag, og fortjener å løftes frem som betydningsfulle for taternes/romanifolkets egenorganisering.

Organisasjoner som har basis i en nasjonal minoritet, kan, dersom de oppfyller noen kriterier, få driftsstøtte av staten. De må være medlemsbaserte frivillige organisasjoner, som gjennom sin generelle virksomhet og konkrete aktiviteter ivaretar og representerer interessene til nasjonale minoriteter, og fremmer dialog og samarbeid mellom nasjonale minoriteter, frivillige organisasjoner og offentlige myndigheter. Som nevnt over er det i dag fire av taterne/romaniorganisasjonene som får driftsstøtte fra staten. I tillegg finnes det flere foreninger som ikke mottar driftsstøtte. Selv om foreningene bare organiserer en liten del av folkegruppen, er de viktige premissleverandører i møte med myndighetene og storsamfunnet. Foreningene har vært sentrale aktører for å oppnå

¹⁸ Bergkvist og Vigardt 2015a.

¹⁹ Bergkvist og Vigardt 2015b.

politiske mål, inkludert unnskyldning for overgrepene mot folket fra Den norske kirke og regjeringen, status som nasjonal minoritet, endringer i regelverket for billighetserstatning som gjorde det enklere for taterne/romanifolk å innfri kravene om individuell erstatning, og opprettelsen av kollektive erstatninger som en oppreisning for overgrep mot gruppen.

Flere enkeltpersoner og organisasjoner har gjort et pionerarbeid med å ta opp særlig Misjonens overgrep, og da spesielt med tanke på å belyse historien med barna som ble fratatt foreldrene og overgrep ved barnehjemmene og konsekvensene som dette har hatt. Prosjekt Oppreisning og Wigdis Larsen-Ross har spilt en sentral rolle for å få kommuner i Norge til å etablere oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn, og disse ordningene har vært viktige også for personer som har stått under Misjonens omsorg. I en tidlig fase av den politiske organiseringen fremmet blant andre Romani Interesse- og Rettsikkerhetskomité (etablert 1994) kravet om at arkivene til Norsk misjon blant hjemløse skulle åpnes for innsyn og granskning. De argumenterte også for at romanispråket burde bevares, og for at de som hadde vært utsatt for overgrep på barnehjem og under opphold på Svanviken, skulle få erstatning. Roger Rydberg ga ut heftet *Uten livets rett. Flyktning i eget land* (1994) og deltok i TV2s debattprogram samme år. En annen av de tidlige talspersonene var, som nevnt over, Leif Bodin Larsen. Han kjempet for oppreisning og anerkjennelse av taterne/romanifolket som etnisk minoritet og kan sees på som en av de viktigste aktørene i den politiske organiseringen blant dem på 1990-tallet. I 1995 startet han Romanifolkets Landsforening som en interesseorganisasjon med formål om opplysning og rettigheter for gruppen.²⁰ I 2005 skiftet organisasjonen navn til Taternes Landsforening (TL).

Tater-/romaniorganisasjonene har siden begynnelsen av 1990-årene engasjert seg og fått gjennomslag på en lang rekke områder. Både regjeringen og kirkens unnskyldninger til taterne/romanifolket for tidligere overgrep kom i stand etter betydelig påtrykk fra mange enkeltpersoner og organisasjoner. I første halvdel av 1990-tallet stilte flere seg bak kravene om at Misjonens arkiv måtte åpnes, og at myndighetenes assimileringspolitikkk måtte granskes. Et konkret resultat av dette var at Sosialdepartementet i 1995 bevilget midler til et

delprogram om forskning på taterne/romanifolket gjennom Norges forskningsråds program «Velferd og samfunn».

Tater-/romaniorganisasjoner har også engasjert seg, i kampen for oppreisning og kompensasjonsordninger. Blant de sentrale var Romanifolkets Landsforening ved blant andre Leif Bodin Larsen og Stiftelsen Romanifolket ved Wilhelm Holm sammen med advokat Jens Christian Thune, forsker Hedda Giertsen og forfatter/journalist Jahn Otto Johansen. De pekte på behovet for at taterne/romanifolk som trengte det, burde få hjelp til å utforme erstatningssøknader. I 2004 ble det opprettet en særordning for taterne/romanifolk under rettferdsvederlagsordningen. Samme år besluttet Stortinget at det skulle opprettes et fond, som fra oppstart i 2007 ble kalt Romanifolkets/taternes kulturfond. Ved oppstarten var Taternes Landsforening (TL) og Landsorganisasjonen for Romanifolket (LOR) representert. Etter 2004 var TL ved Holger Gustavsen og Anna Gustavsen og LOR ved Bjørn Jansen pådrivere og medvirket til å utforme vedtektene til fondet. Fondet skulle blant annet gi veiledning til dem som ville søke om erstatning for tidligere overgrep.

Et tredje felt hvor organisasjonene har spilt en viktig rolle og fått gjennomslag, er kravet om at myndighetene må bidra til å støtte gruppens språk og kultur. Dette har blant annet ført til Latjo Drom-utstillingen på Glomdalsmuseet som åpnet i 2006. Etableringen av Romanifolkets/taternes kulturfond hadde også som siktemål å gi støtte til prosjekter som kunne fremme og formidle folkegruppens språk og kultur. Romanifolkets Landsforening tok i 2002 initiativ til prosjektet «Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt», som ble gjennomført i 2004–2009 i samarbeid med blant annet Høgskolen i Sør-Trøndelag og Dronning Mauds Minne.

Under daværende statsråd Bjarne Håkon Hanssens besøk på Glomdalsmuseet i 2007 la Holger Gustavsen frem forslaget om en granskingskommisjon som skulle se på tidligere politikk og virksomhet overfor taterne/romanifolket. I 2009 ble dette forslaget også fremmet i Helsingforskomiteens rapport, som vurderte visse sider ved politikken i lys av menneskerettighetene.

De ulike tater-/romaniorganisasjonene deltok i 2009 på Falstadseminaret der deltagerne samlet fremmet kravet om en offentlig granskning av politikken overfor gruppen. Disse initiativene er nærmere omtalt i kapitlene 5 og 6 av NOU-en.

²⁰ Romanifolkets Landsforening 1997.

Boks 2.14

Figur 2.10 Bjarne Håkon Hanssen, Mari Møystad, Holger Gustavsen og Anna Gustavsen på Glomdalsmuseet 6. desember 2007.

Foto: Glomdalsmuseet.

Figur 2.11 Kai-Samuel Vigaradt og Wilhelm Holm på Falstadseminaret 2009.

Foto: Bernt Eide.

2.6 Oppsummering

Utvalget ser det som sentralt å belyse taternes/romanifolkets selvforståelse og aktive rolle i historien for å oppfylle mandatet om å legge et grunnlag for en forsoningsprosess mellom folkegruppen og storsamfunnet.

Taterne/romanifolket har en 500 år lang historie i Norge, og har opp gjennom historien blitt omtalt med ulike betegnelser av myndighetene. På 1800-tallet var «fant» og «tater» mest vanlig, mens på 1900-tallet ble «omstreifer» den politisk-administrative betegnelsen som ble brukt av norske myndigheter.

I dag bruker tater/romanifolk selv ulike betegnelser om folkegruppen. Mens noen foretrekker betegnelsen «romanifolk», foretrekker

andre «tater». Svært mange omtaler seg selv som «reisende(s)».

På 1990-tallet dannet tater/romanifolk flere interesseorganisasjoner, stiftelser og komiteer. For første gang organiserte representanter for folkegruppen seg politisk i et større omfang og stilte krav overfor myndighetene og andre deler av det norske samfunnet på vegne av gruppen. Samtidig hadde organiseringen på 1990-tallet røtter lenger tilbake. Både enkeltpersoner og organisasjoner har vært og er viktige pådrivere for en kritikk av assimileringspolitikken og har krevd anerkjennelse som gruppe, like rettigheter og at myndighetene tok et oppgjør med fortidens undertrykkende politikk.

FALSTADSEMINARET 2009

NORSK ROMANI-/TATERPOLITIKK I FORTID OG NÅTID: NORGES FORPLIKTELSE I LYS AV INTERNASJONALE MENNESKERETTIGHETER

Program

6. oktober:

- 10.00: Åpning av utstilling v/ statssekretær Raimo Valle.
Musikkinnslag av Henning Gustavsen.
Vandring i utstilling.
- 11.00: Lunsj
- 12.00: **Raimo Valle**, statssekretær for same- og minoritetssaker, AID:
Politikk overfor romanifolket/taterne.
- 12.30: **Wilhelm Holm og Kai Samuel Larsen-Vigardt**, Landsorganisasjonen
for romanifolket: Personlige erfaringer med norsk romani-/taterpolitikk.
- 13.15: **Gunnar Ekeløve-Slydal**, Den norske Helsingforskomite:
Norsk romani-/taterpolitikk i lys av internasjonale menneskerettigheter.
- 14.00: Pause: Kaffe og frukt
- 14.30: **Anna Gustavsen**, Taternes Landsforening:
Hvem er taterne? Opprinnelse, historie, og en levende kultur.
- 15.15: **Mari Møystad**, Glämdalsmuseet: Hvordan blir taterkulturen framstilt?
- 16.00: Oppsummering/spørsmål dag en.
- 18.00: Middag
- 20.00: Konsert: Romanifolkets- /taternes musikktradisjoner,
Henning Gustavsen og Gjermund Koltveit.

7. oktober:

- 09.00: **Erling Folkvord**, politiker (R):
Utfordringer ved norsk
romani-/taterpolitikk
- 10.00: **Anna Gustavsen**, Taternes Landsforening:
Å være tater i dag. Møtet med storsamfunnet og arbeidet
til Taternes Landsforening.
- 11.00: Lunsj
- 12.00: **Anne-Mari Larsen**, Dronning Mauds Minne Høgskole:
Prosjektet Taterfolket fra barn til voksen. Synliggjøring av taterkultur i skoleverket.
- 12.45: **Bente Bolme Moen og Anne Bonnevi Lund**, Høgskolen i Sør-Trøndelag:
Taterne i skolen: IKT og relasjonsbygging. Om tiltak som kan fremme inkludering.
- 13.30: Kaffe og frukt
- 14.00: **Heidi Wyller og Eero Olli**, Likestillings- og diskrimineringsombudet:
Ombudets arbeid i forhold til romanifolk/tatere
- 15.00: Tiltak for fremtiden: Paneldiskusjon og oppsummering
- 15.30: Seminaret avsluttes, skyss til flyplass/jernbanestasjon.

Seminaret er støttet av Institusjonen Fritt Ord og Arbeids- og inkluderingsdepartementet

TID: 6. og 7. oktober
STED: Falstadsenteret, 7624 Ekne
post@falstadsenteret.no, www.falstadsenteret.no

PROGRAM

PRAKTISK

Figur 2.12 Program for Falstadseminaret 2009.

Kapittel 3

Grunnlag for utvalgets vurderinger

I dette kapitlet klargjør utvalget først (3.1) visse etiske forutsetninger og dilemmaer som ligger til grunn for dets vurderinger og konklusjoner. Menneskerettighetene gir viktige retningslinjer for utvalgets arbeid, slik det fremgår av dette kapitlet. Deretter (3.2) presenteres de internasjonale forpliktelsene som er mest sentrale for utvalgets vurderinger i lys av menneskerettighetene. Her beskrives også nærmere hvordan menneskerettighetsvernet har utviklet seg, og hvordan menneskerettighetene ikke bare er juridisk bindende, men også politisk forpliktende. Denne delen legger dermed et grunnlag for utvalgets vurderinger av funn i lys av spesifikke menneskerettigheter som juridiske normer senere i utredningen.

3.1 Etiske forutsetninger og dilemmaer

Staten har i vår tid en plikt til å påse at menneskerettigheter ikke krenkes, herunder at nasjonale minoriteters rettigheter blir ivaretatt. For at disse rettighetene skal kunne håndheves, må majoritet og minoriteter tilpasse seg hverandre. Dette er to grunnleggende forutsetninger for utvalgets arbeid.

3.1.1 Likeverd og egenart

Menneskerettighetene er grunnleggende rettigheter som alle har og skal ha fordi de er mennesker. I menneskerettighetenes kjerne ligger blant annet ideen om menneskers iboende eller medfødte frihet og likeverd, og at denne setter grenser for staters handlings- og lovgivningsfrihet. Ideen om menneskerettigheter har dermed en sammenheng med fremveksten av den moderne staten. Etter andre verdenskrig har tanken om universelle menneskerettigheter vunnet bred tilslutning, og alle FNs medlemsland har anerkjent verdenserklæringen av 1948. Menneskerettigheter har vokst frem som sentrale rettsregler også i det norske samfunnet. De finnes i både Grunnloven og

annen norsk lovgivning. Med innføringen av menneskerettighetsloven i 1999 har flere av de internasjonale konvensjonene om menneskerettigheter fått forrang fremfor annen norsk lov ved konflikt. I 2014 fikk Grunnloven et nytt kapittel med en betydelig utvidelse av det konstitusjonelle menneskerettighetsvernet.

Likhetsprinsippet og forbudet mot diskriminering står sterkt innenfor menneskerettighetene. Diskrimineringsvernet bygger på ideen om at alle mennesker har samme ukrenkelige menneskeverd. Likeverd og like rettigheter betyr imidlertid ikke at alle må være like. Menneskerettighetene slår blant annet fast retten til å ha sin egen kultur og identitet. Likeverd og like rettigheter innebærer også at like tilfeller skal behandles likt, og ulike tilfeller behandles ulikt. Som vi skal se under, innebærer det moderne diskriminerings- og minoritetsvernet også at staten iblant både kan og bør gjennomføre særskilte tiltak for å ivareta minoriteters rettigheter i storsamfunnet.

Levemåte, språk, tro og tradisjoner utøves i fellesskap med andre medlemmer av en gruppe. I utvikling av menneskerettighetene særlig de siste tiårene er det blitt klargjort at alle skal ha rett til sin egen gruppeidentitet og sin egen kultur så langt dette kan forenes med de øvrige menneskerettighetene.

Den grunnleggende rettigheten til egen kultur og gruppeidentitet er en individuell og samtidig en kollektiv rettighet, og den gjelder like fullt for minoriteter som for majoritet. Denne rettigheten er slått fast av både FN og Europarådet i konvensjoner som Norge har forpliktet seg til å respektere.

3.1.2 Minoritetsvern og flertallsstyre

Samtidig som både den enkeltes og gruppers rettigheter skal sikres, er det nødvendig med noen felles spilleregler for å kunne leve sammen i et større samfunn. Menneskerettighetene er i seg selv en viktig del av disse felles spillereglene. De stiller først og fremst krav til staten, og setter

grenser for hva staten og offentlige myndigheter for øvrig kan gjøre mot enkeltmennesker og grupper. De innebærer minimumskrav til anstendig behandling av innbyggerne. Men for å beskytte og fremme menneskerettighetene og sikre samfunnets felles spilleregler, må staten også sette grenser for hva enkeltmennesker og grupper kan gjøre mot hverandre. Den enkeltes frihet må i visse tilfeller veies mot andres frihet og rettigheter eller mot hensynet til at fellesskapet skal fungere.

I et demokratisk samfunn som Norge er de felles spillereglene vedtatt av en demokratisk valgt forsamling som har fått fullmakt til å utøve lovgiverkompetanse på folkets vegne. Samtidig som de representerer flertallet, skal Stortinget og andre offentlige myndigheter også representere samtlige norske statsborgere og sikre alle menneskers, også mindretallets, grunnleggende rettigheter. Det demokratiske paradokset består altså i at flertallet bestemmer, men myndighetene er samtidig forpliktet til å ivareta mindretallets interesser, herunder nasjonale minoriteters rettigheter.

Rettsstatens prinsipper om menneskerettigheter og likhet for loven er nødvendige for at minoritetene kan ha tillit til og slutte opp om samfunnets felles institusjoner. Spesielt er det viktig å føre kontroll med at myndighetenes lover og politikk ikke krenker rettighetene til enkeltpersoner og grupper som ikke har noen, eller har få, egne talspersoner med politisk innflytelse. Samtidig er det slik at formell likebehandling i en del tilfeller ikke er tilstrekkelig for å gi en reell sikring av minoriteters rettigheter.

3.1.3 Både majoritet og minoritet må tilpasse seg

Nasjonale minoriteter har ofte hatt liten politisk innflytelse i landene hvor de holder til.

Flere av gruppene som nå er anerkjent som nasjonale minoriteter i Norge, har fra myndighetenes side vært utsatt for en aktiv politikk som siktet mot å få dem til å slutte seg til majoritetens leveste. Særlig i forrige århundre hadde denne politikken for å endre taternes/romanifolkets leveste store konsekvenser så vel for enkeltmennesker som for gruppen som helhet. Her er det klare likhetstrekk med den fornorskningspolitikken samene som urfolk ble utsatt for.

Forsøk på å endre en folkegruppes livsform omtales ofte som «assimileringspolitikk», det vil si en minoritetspolitikk som føres kun på majoritetens premisser. Dette adskiller seg fra det som gjerne kalles en «integreringspolitikk», der både

majoritet og minoriteter må gjøre tilpasninger i sin livsform for å kunne leve sammen.

Som følge av utviklingen av menneskerettighetene særlig de siste tiårene ansees nå assimileringspolitikken, som definert ovenfor, som uforenlig med sikring av grunnleggende menneskerettigheter, ikke minst for minoriteter. *Integrering*, slik utvalget har definert det her, vil derimot være både forenlig med og nødvendig for sikring av menneskerettigheter for alle individer og grupper, og dermed også for stabil oppslutning om samfunnets felles institusjoner.

3.2 Menneskerettigheter

Ifølge mandatet skal utvalget blant annet vurdere funnene i lys av «de folkerettslige forpliktelsene Norge var og er bundet av». Utvalget har i kapittel 1 vist til sin tolkning av «folkerettslige forpliktelser» som en henvisning til de internasjonale menneskerettighetene som Norge har forpliktet seg til å respektere og gjennomføre.

I utredningens kapittel 4 og 6 klargjør utvalget hvorvidt det foreligger konflikter mellom disse og menneskerettighetsnormer som Norge har vært eller er rettslig forpliktet på. I tillegg vurderer

Boks 3.1 Ideen om menneskerettigheter vokser frem

Nürnberg- og Tokyo-dommene ga uttrykk for en naturrettsenkning i oppgjøret med andre verdenskrig. Disse dommene er basert på et menneskesyn som ligner det som ligger til grunn for FNs verdenserklæring i 1948. De viser at dette menneskesynet og de grunnleggende verdiene menneskerettighetene bygger på, ble ansett som etisk forpliktende også før og under andre verdenskrig. Ideen om at alle mennesker har visse grunnleggende rettigheter, kom til uttrykk i en del nasjonale og internasjonale avtaler også før FNs verdenserklæring om menneskerettigheter av 1948, og før menneskerettighetene ble et internasjonalt anliggende i kjølvannet av andre verdenskrig.

Blant de mest sentrale avtalene er:

- den engelske «Bill of Rights» av 1689
- den amerikanske uavhengighetserklæringen av 1776
- den franske menneskerettighetserklæringen av 1789

utvalget dagens og tidligere lovgivning og praksis i lys av menneskerettighetene som politiske og moralske normer.

Utvalget legger til grunn at menneskerettigheter kan – uavhengig av hva som måtte være innholdet i de rettslige reglene – være moralske og politiske rettesnorer for samfunnet. Utvalgets vurderinger er med andre ord hverken bundet av eller begrenset til jussen. Det kan være vel så alvorlig å bryte politiske og etiske normer. Likevel er det viktig for utvalgets vurderinger å klargjøre noen grenser mellom menneskerettighetene som rettsregler og som etiske og politiske normer.

3.2.1 Det moderne menneskerettighets- vernet: fra politiske til juridiske normer

Mandatet etterspør en vurdering av både dagens situasjon og tidligere «politikk og tiltak» overfor taterne/romanifolket i lys av internasjonale menneskerettighetsnormer. At dagens lovgivning og praksis vurderes ut fra de normer Norge i dag er bundet av, er en selvfølge. Tilsvarende er det klart at tidligere tiders praksis og lover vurderes i lys av

de menneskerettighetsnormer Norge på det gitte tidspunkt hadde forpliktet seg til å følge.

En utfordring ligger i at det før andre verdenskrig ikke var utviklet noen internasjonale menneskerettslige traktater som forpliktet statene juridisk. Dermed mangler slike internasjonale, juridisk bindende forpliktelser for store deler av den perioden utvalget er satt til å undersøke og vurdere.

FNs verdenserklæring om menneskerettighetene (1948) er et sentralt dokument som fremhever verdenssamfunnets og statens grunnleggende forpliktelser overfor enkeltmennesket. Noen av rettighetene i verdenserklæringen som har særlig interesse for utvalgets arbeid, gjengis under.

FNs verdenserklæring av 1948 er moralsk og politisk, men ikke juridisk, forpliktende for FNs medlemsstater. Verdenserklæringen utgjorde likevel fundamentet for FNs videre arbeid med å vedta rettslig forpliktende menneskerettigheter. For eksempel var retten til privatliv og familieliv, bevegelsesfrihet og diskrimineringsforbudet nedfelt i FNs verdenserklæring. Disse rettighetene ble også regulert i Den europeiske menneskeret-

Boks 3.2 Utdrag fra FNs verdenserklæring om menneskerettighetene (1948):

Artikkel 1

Alle mennesker er født frie og med samme menneskerverd og menneskerettigheter. De er utstyrt med fornuft og samvittighet og bør handle mot hverandre i brorskapets ånd.

Artikkel 2

Enhver har krav på alle de rettigheter som er nevnt i denne erklæring, uten forskjell av noen art, f. eks. på grunn av rase, farge, kjønn, språk, religion, politisk eller annen oppfatning, nasjonal eller sosial opprinnelse, eiendom, fødsel eller annet forhold.

Artikkel 7

Alle er like for loven og har uten diskriminering rett til samme beskyttelse av loven. Alle har krav på samme beskyttelse mot diskriminering i strid med denne erklæring og mot enhver oppfordring til slik diskriminering.

Artikkel 10

Enhver har krav på under full likestilling å få sin sak rettferdig og offentlig behandlet av en uavhengig og upartisk domstol når hans rettigheter og plikter skal fastsettes, og når en straffeanklage mot ham skal avgjøres.

Artikkel 12

Ingen må utsettes for vilkårlig innblanding i privatliv, familie, hjem og korrespondanse, eller for angrep på ære og anseelse. Enhver har rett til lovens beskyttelse mot slik innblanding eller slike angrep.

Artikkel 13

1. Enhver har rett til å bevege seg fritt og til fritt å velge oppholdssted innenfor en stats grenser.

Artikkel 20

Enhver har rett til fritt å delta i fredelige møter og organisasjoner.

tighetskonvensjon (EMK) av 1950 og i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter (SP) av 1966, som begge er rettslig bindende.

Utviklingen av det internasjonale menneskerettighetsvernet har påvirket nasjonale lover og vært et korrektiv til staters politikk blant annet overfor minoriteter. Men nasjonale lover kan også uttrykke etiske holdninger som ble ansett som grunnleggende samfunnsverdier uavhengig av eller før utviklingen av menneskerettighetene som (internasjonale) regler. På en del områder har for eksempel norske lover gitt et vern om grunnleggende rettigheter lenge før utviklingen av det internasjonale menneskerettighetsvernet. Utvalget legger blant annet til grunn at foreldres oppdragelsesrett og -plikt overfor egne barn var et etablert prinsipp i norsk rett før det ble ansett som rettslig bindende i kraft av menneskerettighetskonvensjoner. Dette kom blant annet til uttrykk i de strenge kravene vergerådsloven oppstilte for at barn skulle kunne tas fra foreldrene uten foreldrenes samtykke. Samtidig viser vergerådsloven også at barnets rett til forsvarlig omsorg allerede fra begynnelsen av 1900-tallet var et prinsipp som kunne begrense foreldreretten ved omsorgssvikt.

Dersom Norge på et gitt tidspunkt har bundet seg politisk, men ikke juridisk, til å respektere visse rettigheter, vil et motsetningsforhold mellom offentlig politikk og menneskerettigheter inngå i en etisk og ikke en juridisk vurdering av datidens lover og praksis. Dette vil gjelde rettighetene i FNs verdenserklæring før disse ble rettslig bindende for myndighetene ved Norges tiltrædelse til de ulike menneskerettighetskonvensjonene.

Det kan også tenkes eksempler på politikk og tiltak fra tiden etter Norges tilslutning til menneskerettighetskonvensjonene som var etisk problematisk den gang selv om forholdene på samme tid ikke var menneskerettighetskrenkelsener i rettslig forstand. Menneskerettsreglene kommer til uttrykk i ord og formuleringer som må tolkes for at man skal kunne fastslå hva slags rettslige forpliktelser de innebærer. Tolkningen vil for en stor del reflektere rådende samfunnsoppfatninger til enhver tid, derfor endrer også meningsinnholdet i rettsreglene seg over tid. Dette gjelder for alle rettsregler, men blir særlig betydningsfullt ved tolkningen av menneskerettsregler, som er formulert i generelle ordelag for å gi uttrykk for varige verdier og prinsipper. Utvalget ser at det kan foreligge ulike oppfatninger om når et gitt forhold ble oppfattet å komme i konflikt med menneskerettighetene sett som rettsregler, og har forholdt seg til dette.

3.2.2 Nærmere om Norges menneskerettsforpliktelser

Norges menneskerettsforpliktelser er i all hovedsak kommet til uttrykk i folkerettslige avtaler – også kalt traktater eller konvensjoner – som Norge har sluttet seg til som medlem av FN og Europarådet. Konvensjonene suppleres til en viss grad av rettsregler om menneskerettigheter som ikke er skrevet inn i slike avtaler, men som likevel forplikter norske myndigheter fordi staten i praksis over tid har vist at den anser dem som rettslig bindende. Utvalget har forholdt seg til regler som følger av slik uskreven folkerettslig sedvanerett. Hovedtyngden av menneskerettsforpliktelsene for statene er imidlertid å finne i selve traktatene.

Det finnes flere internasjonale overvåkningsorganer som ser til at statene følger opp de menneskerettsforpliktelsene de har påtatt seg. Norge er for eksempel forpliktet til å rapportere jevnlig til ulike komiteer under FN og Europarådet. Disse instansene gir tilbakemeldinger til statene om hvordan rettighetene sikres og respekteres.

Mange menneskerettigheter er også etter hvert tatt inn i Grunnloven eller gjort til alminnelig lovgivning. Noen er tatt inn i norsk lov gjennom blant annet menneskerettsloven og diskrimineringslovgivningen. Menneskerettighetsvernet i Grunnloven ble vesentlig styrket gjennom grunnlovsreformen i 2014. Visse frihetsrettigheter var også å finne i Grunnloven allerede fra 1814. Ingen av disse ga noe særskilt minoritetsvern for taterne/romanifolket. Heller ikke i endringene av Grunnlovens menneskerettighetsvern i 2014 kom det inn noen referanse til slike minoritetsrettigheter, men Grunnloven viser til «internasjonale traktater» som Norge har forpliktet seg til. Blant disse er FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter, der artikkel 27 gir et særskilt minoritetsvern (se nærmere om dette under).

3.2.2.1 Individuelle rettigheter og minoritetsrettigheter

Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen har vært viktig for utvalgets arbeid fordi den ble rettslig bindende for Norge allerede i 1953.¹

¹ Full tittel: Den europeiske konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter (Vedtatt av Europarådet i Roma 4. november 1950. I kraft i Norge fra 3. september 1953.)

Boks 3.3 Sentrale konvensjoner

De konvensjonene som er mest sentrale for utvalgets arbeid, er følgende:

Konvensjoner vedtatt av medlemsstatene i FN

UNESCO-konvensjonen mot diskriminering i undervisning (1960) – bindende for Norge fra 1963

FNs konvensjon om utryddelse av alle former for rasediskriminering (1966) – bindende for Norge fra 1970

FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (1966) – bindende for Norge fra 1972

FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter (1966) – bindende for Norge fra 1972

FNs konvensjon om utryddelse av alle former for diskriminering av kvinner (1979) – bindende for Norge fra 1981

FNs konvensjon mot tortur m.v. (1984) – bindende for Norge fra 1986

FNs konvensjon om barnets rettigheter (1989) – bindende for Norge fra 1991

Konvensjoner vedtatt av medlemsstatene i Europarådet

Den europeiske menneskerettighetskonvensjon (1950) – bindende for Norge fra 1953

Europarådets torturforebyggelseskonvensjon (1987) – bindende for Norge fra 1989

Europarådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter (1995) – bindende for Norge fra 1999

Konvensjonen påla dermed norske myndigheter forpliktelser som gjaldt alle individer i Norge, også personer som tilhørte taterne/romanifolket i andre halvdel av den perioden utvalget undersøker.

Denne konvensjonen er også viktig fordi den har et internasjonalt domstolssystem – Den europeiske menneskerettighetsdomstolen – hvor enkeltpersoner kan gå til søksmål mot statene med påstand om menneskerettsbrudd. Avgjørelsene fra domstolen er rettslig bindende på lik linje med dommer fra norske domstoler. Rettspraksis fra domstolen har vært viktige for utvalget fordi denne bidrar til å klargjøre innholdet i de forpliktelsene som kommer til uttrykk – i nokså generelle ordelag – i selve konvensjonsteksten.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen arbeider blant annet ut fra prinsippet om dynamisk tolkning, som innebærer at innholdet i statenes rettslige forpliktelser endrer seg over tid i takt med samfunnsutviklingen, herunder den rettslige utviklingen i medlemsstatene. Den norske statens forpliktelser overfor taterne/romanifolket må sees i lys av dette: Forhold som i dag ansees som klare brudd på menneskerettighetene i konvensjonen, var ikke nødvendigvis det selv så sent som for et par tiår tilbake.

Flere av rettighetene i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon har betydning for utvalgets undersøkelser og vurderinger. Blant disse er barns og foreldres rett til familieliv og privatliv, barns rett til utdanning, retten til bevegelsesfrihet og vernet mot umenneskelig og nedver-

Boks 3.4 Sentrale internasjonale overvåkningsorgan som behandler individuelle klager

Individklage etter Den europeiske menneskerettighetsdomstolen:

Artikkel 34

Domstolen kan motta klager fra enhver person, frivillig organisasjon eller gruppe av enkeltpersoner som hevder å ha vært utsatt for en overtredelse av de rettigheter som er fastsatt i konvensjonen og dens protokoller fra en av de høye Kontraherende Parters side.

Artikkel 19. Opprettelse av Domstolen

For å sikre at de forpliktelser de høye Kontraherende Parter har påtatt seg i konvensjonen og dens protokoller blir overholdt, skal det opprettes en europeisk menneskerettsdomstol, i det følgende kalt «Domstolen». Den skal fungere på permanent basis.

Individklage til FNs menneskerettighetskomité

Protokoll 1, artikkel 1

Konvensjonsstat som tiltrer denne protokoll, anerkjenner Komiteens kompetanse til å motta og behandle henvendelser fra enkeltpersoner som er undergitt dens jurisdiksjon og som hevder å være utsatt for krenkelse fra denne stats side av noen av de rettigheter som er fastsatt i konvensjonen.

Boks 3.5 Den europeiske menneskerettighetskonvensjon

Artikkel 3. Forbud mot umenneskelig behandling

Ingen må bli utsatt for tortur eller for umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff.

Artikkel 4. Forbud mot tvangsarbeid

2. Ingen må bli pålagt å utføre tvangsarbeid eller påtvunget arbeid.

Artikkel 5. Retten til frihet og sikkerhet

1. Enhver har rett til personlig frihet og sikkerhet. Ingen må bli berøvet sin frihet unntatt i følgende tilfelle og i samsvar med en framgangs måte foreskrevet ved lov:

a. lovlig frihetsberøvelse av en person som er domfelt av en kompetent domstol.

Artikkel 6. Retten til en rettferdig rettergang

For å få avgjort sine borgerlige rettigheter og plikter eller en straffesiktelse mot seg, har enhver rett til en rettferdig og offentlig rettergang innen rimelig tid ved en uavhengig og upartisk domstol opprettet ved lov.

Artikkel 8. Retten til respekt for privatliv og familieliv

1. Enhver har rett til respekt for sitt privatliv og familieliv, sitt hjem og sin korrespondanse.

Artikkel 11. Forsamlings- og foreningsfrihet

1. Enhver har rett til fritt å delta i fredelige forsamlinger og til frihet til forening med andre, herunder rett til å danne og slutte seg til fagforeninger for å verne sine interesser.

Artikkel 14. Forbud mot diskriminering

Utøvelsen av de rettigheter og friheter som er fastlagt i denne konvensjon skal bli sikret uten diskriminering på noe grunnlag slik som kjønn, rase, farge, språk, religion, politisk eller annen oppfatning, nasjonal eller sosial opprinnelse, tilknytning til en nasjonal minoritet, eiendom, fødsel eller annen status.

Retten til utdanning og foreldreretten er slått fast i første tilleggsprotokoll til Den europeiske menneskerettighetskonvensjon.

digende behandling. Noen av disse har i hovedsak relevans for utvalgets historiske undersøkelser, mens andre er like aktuelle for utvalgets vurderinger av dagens situasjon.

Også flere av FNs menneskerettighetskonvensjoner har hatt betydning for utvalgets arbeid. Ikke minst er FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter viktig for utvalgets vurderinger av minoritetsvernets rekkevidde og grenser. Selv om konvensjonen først ble rettslig bindende i 1972, hadde Norge allerede i 1966 ved å undertegne dokumentet forpliktet seg politisk til å respektere de rettigheter som følger av denne avtalen.

Rettighetene er i all hovedsak av samme type som rettighetene som også er å finne i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon, men det er også noen forskjeller. Den viktigste forskjellen er at FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter i artikkel 27 slår fast at personer som tilhører kulturelle og språklige minoriteter, ikke skal

nektes mulighet til å praktisere sin kultur og bruke sitt språk. Menneskerettigheter stiller også krav til minoritetene. Deres utøvelse av kultur skal ikke være i strid med individenes menneskerettigheter.

Minoritetsvernet i artikkel 27 er nært forbundet med det generelle vernet mot diskriminering (artikkel 2), blant annet av etniske minoriteter, og med prinsippet om likhet for loven (artikkel 26).

Videre finnes det et regionalt begrenset minoritetsvern i noen internasjonale avtaler også fra mellomkrigstiden. Disse har likevel ikke direkte relevans for utvalgets vurderinger.

Det er også flere relevante bestemmelser i FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, blant annet retten til utdanning og vernet mot diskriminering som inkluderer retten til å delta i arbeidslivet. I tillegg gir FNs rasediskrimineringskonvensjon et vern mot etnisk diskriminering som også skal beskytte taterne/romanifolket som nasjonal minoritet.

Boks 3.6 FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter

Artikkel 2

1 Hver konvensjonspart forplikter seg til å respektere de rettigheter som anerkjennes i denne konvensjon, og å sikre dem for alle som befinner seg på dens territorium og er undergitt dens jurisdiksjon, uten forskjellsbehandling av noe slag slik som på grunn av rase, hudfarge, kjønn, språk, religion, politisk eller annen oppfatning, nasjonal eller sosial opprinnelse, eiendom, fødsel eller status for øvrig.

Artikkel 26

Alle er like for loven og har uten noen form for forskjellsbehandling rett til lik beskyttelse av loven. I dette øyemed skal lovgivningen forby enhver form for forskjellsbehandling og sikre alle likeverdig og effektiv beskyttelse mot forskjellsbehandling på noe slikt grunnlag som rase, hudfarge, kjønn, språk, religion, politisk eller annen oppfatning, nasjonal eller sosial opprinnelse, eiendom, fødsel eller stilling for øvrig.

Artikkel 27

I de stater hvor det finnes etniske, religiøse eller språklige minoriteter, skal de som tilhører slike minoriteter ikke nektes retten til, sammen med andre medlemmer av sin gruppe, å dyrke sin egen kultur, bekjenne seg til og utøve sin egen religion, eller bruke sitt eget språk.

3.2.3 Nasjonale minoriteters særskilte rettsvern

3.2.3.1 Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter

Rammekonvensjonen har vært av sentral betydning for utvalgets arbeid. Den ble vedtatt i 1994, og ble rettslig forpliktende for Norge i 1999. Den rådgivende komité overvåker statenes gjennomføring av rammekonvensjonen på vegne av Europarådet. Konvensjonen slår fast at nasjonale minoriteter skal ha både et vern mot usaklig forskjellsbehandling og reelle muligheter til å videreføre sin

Boks 3.7 Barns rettigheter

FNs konvensjon om barnets rettigheter (barnekonvensjonen) av 1989 ble rettslig bindende for Norge i 1991. Den har dermed bare vært forpliktende for Norge etter at det særskilte barnevernsarbeidet overfor taterne/romani-folket var avsluttet. Barnekonvensjonen er likevel sentral for utvalgets vurderinger både av politikken i nyere tid og av dagens situasjon for barn av tater/romanifolk. Den inneholder for eksempel en generell bestemmelse om barns rett til å leve «i pakt med sin kultur» og til å bruke sitt eget språk (artikkel 30). Dette minner om FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheters artikkel 27 om minoriteters rettigheter som vist til over.

Barnekonvensjonen inneholder også en rekke andre bestemmelser som har betydning for ulike felter utvalget undersøker, så vel historisk som i dag. Ved plassering i fosterhjem eller ved adopsjon skal det blant annet tas hensyn til «kontinuitet i barnets oppdragelse og til barnets etniske, religiøse, kulturelle og språklige bakgrunn» (artikkel 20, punkt 3). Barn har også en egen rett til utdanning, særlig grunnskoleutdanning (artikkel 28), og det slås fast at denne utdanningen blant annet skal bidra til «å utvikle respekt for barnets foreldre, dets egen kulturelle identitet, språk og verdier, for de nasjonale verdier i det land barnet bor [...]».

Samtidig slår barnekonvensjonen fast at myndighetene i tolkningen av disse rettighetene må la «barnets beste» være et grunnleggende hensyn (artikkel 3).

kultur og sitt språk. Tvungen assimilering er uttrykkelig forbudt i konvensjonen. Samtidig forutsetter den at minoritetene inngår i et større samfunnsfellesskap hvor et sett av felles spilleregler gjelder for alle.

De viktigste bestemmelsene av betydning for utvalgets arbeid er artikkel 4 (likebehandling, ikke-diskriminering), artikkel 5 (å respektere kulturen og legge forholdene til rette for at nasjonale minoriteter kan fremme og videreutvikle sin kultur), artikkel 6 (å fremme toleranse og forhindre hat og diskriminering), artikkel 12 (rettigheter vedrørende utdanning og skolegang), og artikkel 15 (rett til effektiv deltagelse i offentlig og i økonomisk, sosialt og kulturelt liv).

Formålet med rammekonvensjonen er å fastsette mer detaljerte regler om minoritetsvern, og det er særlig to hensyn som søkes fremmet: På den ene siden at personer som tilhører minoriteter, skal sikres likebehandling med øvrige personer og grupper i samfunnet, og på den andre at de skal kunne bevare og videreutvikle sin egen kultur. Dette forutsettes oppnådd innenfor rammen av en «pluralistisk integrering» i samfunnet.

Formålet er med andre ord ikke å oppmuntre til utvikling av parallelle samfunn hvor minoritetene lever sitt eget liv adskilt fra de øvrige deler av samfunnet. Minoritetene forutsettes å utgjøre

integrerte deler av et større fellesskap hvor et sett av felles regler gjelder for alle, men hvor tvungen assimilering er uttrykkelig forbudt. Det er derfor av betydning å skille mellom forbudt assimilering og legitim integrering med sikte på å fremme sosial samhörighet, noe som er viktig for å sikre samliv mellom ulike kulturer, like muligheter og sikring av de sosiale og økonomiske rettighetene som fellesskapet kan gi.

Med dette som basis innebærer rammekonvensjonen at minoritetene skal ha mulighet til å bevare og videreutvikle sin kultur så lenge denne praksisen ikke fører til konflikter med individenes

Boks 3.8 FNs barnekonvensjon (1989)

Artikkel 3

Ved alle handlinger som berører barn, enten de foretas av offentlige eller private velferdsorganisasjoner, domstoler, administrative myndigheter eller lovgivende organer, skal barnets beste være et grunnleggende hensyn.

Artikkel 9

Partene skal sikre at et barn ikke blir skilt fra sine foreldre mot deres vilje, unntatt når kompetente myndigheter, som er underlagt rettslig prøving, i samsvar med gjeldende lover og saksbehandlingsregler, beslutter at slik atskillelse er nødvendig av hensyn til barnets beste.

Artikkel 20

1. Et barn som midlertidig eller permanent er fratatt sitt familiemiljø, eller som i egen interesse ikke kan tillates å bli værende i et slikt miljø, skal ha rett til særlig beskyttelse og bistand fra staten.
2. I samsvar med sin nasjonale lovgivning skal partene sikre alternativ omsorg for et slikt barn.
3. Slik omsorg kan f.eks. omfatte plassering i fosterhjem, [...] adopsjon eller, om nødvendig, plassering i institusjon egnet for omsorg for barn. Når mulige løsninger overveies, skal det tas tilbørlig hensyn til ønskeligheten av kontinuitet i barnets oppdragelse og til barnets etniske, religiøse, kulturelle og språklige bakgrunn.

Artikkel 28

Partene anerkjenner barnets rett til utdanning, og med sikte på å oppnå denne rett gradvis og på grunnlag av like muligheter skal de særlig:
a) gjøre grunnutdanningen obligatorisk og gratis tilgjengelig for alle [...].

Artikkel 29

Partene er enige om at barnets utdanning skal ta sikte på:
a. å utvikle barnets personlighet, talenter og psykiske og fysiske evner så langt det er mulig,
b. å utvikle respekt for menneskerettighetene og de grunnleggende friheter og for prinsippene nedfelt i De forente nasjoners pakt,
c. å utvikle respekt for barnets foreldre, dets egen kulturelle identitet, språk og verdier, for de nasjonale verdier i det land barnet bor, landet hvor han eller hun eventuelt kommer fra og for kulturer som er forskjellige fra barnets egen kultur [...]

Artikkel 30

I stater hvor det finnes etniske, religiøse eller språklige minoriteter eller personer som tilhører en urbefolkning, skal et barn som tilhører en slik minoritet eller urbefolkningen, ikke nektes retten til sammen med andre medlemmer av sin gruppe å leve i pakt med sin kultur, bekjenne seg til og utøve sin religion, eller bruke sitt eget språk.

Boks 3.9 Europarådets rammekonsjon

Artikkel 4

1. Partene forplikter seg til å garantere for personer som tilhører nasjonale minoriteter retten til likhet for loven og til lik beskyttelse av loven. I denne forbindelse skal enhver diskriminering basert på tilhørighet til en nasjonal minoritet være forbudt.
2. Partene forplikter seg til der det er nødvendig å treffe egnede tiltak for å fremme full og effektiv likestilling mellom personer som tilhører en nasjonal minoritet og dem som tilhører majoriteten, på alle områder av det økonomiske, sosiale, politiske og kulturelle liv. I denne forbindelse skal de ta behørig hensyn til de særegne forhold som gjelder for de personer som tilhører nasjonale minoriteter.
3. De tiltak som treffes i samsvar med paragraf 2, skal ikke betraktes som diskriminerende handlinger.

Artikkel 5

1. Partene forplikter seg til å fremme de forutsetninger som er nødvendige for at personer som tilhører nasjonale minoriteter, kan bevare og utvikle sin kultur, samt bevare de grunnleggende bestanddelene av sin identitet, det vil si deres religion, språk, tradisjoner og kulturarv.
2. Uten at tiltak truffet i henhold til deres generelle integrasjonspolitikker derved berøres, skal Partene avstå fra politikk eller praksis

som tar sikte på å assimilere personer som tilhører nasjonale minoriteter mot deres vilje, og beskytte disse personene mot enhver handling som tar sikte på slik assimilasjon.

Artikkel 12

1. Partene skal, der det er aktuelt, treffe tiltak på utdannings- og forskningsområdet for å fremme kunnskap om såvel sine nasjonale minoriteters som majoritetens kultur, historie, språk og religion.
2. I denne forbindelse skal Partene blant annet sørge for tilfredsstillende muligheter for læreropplæring og tilgang til lærebøker, samt lette kontakten mellom elever og lærere fra ulike samfunn.

Partene forplikter seg til å fremme like muligheter for tilgang til utdanning på alle nivåer for personer som tilhører nasjonale minoriteter.

Artikkel 13

1. Innenfor rammen av sitt utdanningssystem skal Partene anerkjenne at personer som tilhører en nasjonal minoritet, har rett til å opprette og drive sine egne private utdannings- og opplæringsinstitusjoner.
2. Utøvelsen av denne rettigheten skal ikke medføre noen økonomisk forpliktelse for Partene.

menneskerettigheter. Den rådgivende komiteen for rammekonvensjonen har lagt et godt grunnlag for utvalgets menneskerettslige vurderinger gjennom sine kommentarer til Norges rapporter de siste ti årene.

Rammekonvensjonen har særskilte bestemmelser om nasjonale minoriteters rettigheter i forbindelse med utdanning. Disse er utformet mer som programerklæringer enn som spesifikke rettigheter.

Rammekonvensjonens bestemmelser vil i praksis anvendes sammen med det generelle diskrimineringsvernet som gjelder for alle, også mennesker som ikke identifiserer seg som tilhørende en nasjonal minoritet.

3.2.3.2 Diskrimineringsvernet

Et sentralt menneskerettslig spørsmål er hvorvidt noen blir diskriminert på grunn av sin etniske tilhørighet. Diskriminering defineres som usaklig eller urimelig forskjellsbehandling. For at forskjellsbehandling, for eksempel på grunnlag av etnisitet, skal være rettmessig, må forskjellsbehandlingen ha et saklig formål, være nødvendig for å oppnå formålet, og det må være et rimelig forhold mellom det man ønsker å oppnå, og hvor inngripende forskjellsbehandlingen er.

Utvalget har lagt vekt på å undersøke om mennesker som gjennom det siste århundret identifiserte seg – og/eller ble identifisert som – «omstreifere», «tater» eller «romanifolk», opple-

Boks 3.10 Den rådgivende komiteén

Noen av temaene den rådgivende komiteen særlig har vektlagt i kommentarene til Norge, kan oppsummeres slik:

Politiets rolle. Komiteen erkjenner at det er gjort en betydelig innsats for å motvirke diskriminerende adferd, men at det fortsatt gjenstår noen problemer særlig når det gjelder friksjoner mellom tater/romanifolk og campingplasseiere.

Muligheten for å bevare egen kultur og likevel delta på lik basis i det økonomiske og sosiale liv. Komiteen erkjenner at Norge har gjort visse tilpasninger, men at det foreløpig ikke er funnet noen helt tilfredsstillende løsninger på dette feltet. Dette erkjennes også av de norske myndighetene.

Skole og utdanning. Hovedproblemet her er at skoleplikten gjelder for alle på lik linje, og at det har vært vanskelig å finne en tilpasning som tar hensyn til den reisende livsstilen for dem som ønsker dette (blant voksne og barn).

Språkrettigheter og utvikling av språket. Dette har vært tatt opp av komiteen, men har ikke ført til mye debatt. Dette henger sammen med at taterne/romanifolket har hatt en viss skepsis til at det skal arbeides med dette utenfor deres eget miljø.

Erstatning for fortidens overgrep. Selv om det er lagt til rette for erstatning og en del utbetalinger er blitt gjort, klages det fortsatt over at prosedyrene eller betingelsene for erstatning er for vanskelige, og at mer må gjøres for å forbedre dette.

ver eller har opplevd diskriminering på grunn av sin tilhørighet til denne minoritetsgruppen. En utfordring ligger i å forsøke å klargjøre når lover, regler eller praksis eventuelt hadde til hensikt eller fikk som konsekvens å forskjellsbehandle på slikt grunnlag.

Som vist over, har FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter et generelt diskrimine-

ringsvern i artikkel 26: «Alle er like for loven og har uten noen form for forskjellsbehandling rett til lik beskyttelse av loven. I dette øyemed skal lovgivningen forby enhver form for forskjellsbehandling [...]» Også Den europeiske menneskerettskonvensjons artikkel 14 beskytter mot diskriminering, men i motsetning til FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheters artikkel 26 innebærer ikke Den europeiske menneskerettskonvensjons artikkel 14 et generelt diskrimineringsforbud. Artikkel 14 forbyr diskriminering av de rettighetene som ellers følger av konvensjonen.

De siste tiårene har man i både nasjonal og internasjonal rett innført et skille mellom direkte og indirekte diskriminering. Diskrimineringsloven definerer direkte og indirekte diskriminering slik:

Med direkte forskjellsbehandling menes en handling eller unnlattelse som har som formål eller virkning at en person eller et foretak blir behandlet dårligere enn andre i tilsvarende situasjon, og at dette skyldes etnisitet, religion eller livssyn. Med indirekte forskjellsbehandling menes enhver tilsynelatende nøytral bestemmelse, betingelse, praksis, handling eller unnlattelse som fører til at personer stilles dårligere enn andre, og at dette skjer på grunn av etnisitet, religion eller livssyn.

Begge former for diskriminering vil være menneskerettsstridige. Diskrimineringsvernet innebærer ikke bare at like tilfeller skal behandles likt, men gir også muligheter for positiv særbehandling. Diskrimineringsvernet hindrer hverken at minoriteter får særskilte rettigheter eller at staten iverksetter særskilte tiltak rettet mot hele eller deler av gruppen begrunnet i hensynet til minoritetens rett til utøvelse av egen kultur. Retten til å utøve sin egen kultur innebærer ikke kun et vern mot inngrep fra myndighetenes side, men vil i mange tilfeller også innebære et krav om aktive tiltak fra myndighetene overfor gruppen for å sikre dens rett til kulturutøvelse. Dette følger av FNs Menneskerettskomité's forståelse av artikkel 27 i konvensjonen om sivile og politiske rettigheter.

Kapittel 4

Fra «omstreifere» til nasjonal minoritet

Politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket 1850–2000

4.1 Innledning

Taterne/romanifolket er en folkegruppe med tilknytning i Norge fra 1500-tallet, med et distinkt språk og levesett og en egen kultur. Fra 1999 er taterne/romanifolket anerkjent som en nasjonal minoritet etter Norges ratifisering (godkjenning) av Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter i 1998. Utvalget legger derfor til grunn at de har vært en etnisk minoritet gjennom hele perioden, selv om tidligere tiders politikk ikke har hatt samme utgangspunkt.

Ut fra sitt mandat beskriver utvalget utviklingen av norske myndigheters, institusjoners og øvrige virksomheters politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket. Utvalget har valgt å legge hovedvekt på det siste hundreåret, fra tiden rundt år 1900 – med etableringen av Norsk misjon blant hjemløse (den gang kalt Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet, i det følgende kalt Misjonen), iverksettingen av vergerådsloven og løsgjengerloven – til Stortingets ratifisering av Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter i 1998.

Utvalget understreker at kapittel 4 hverken gir en helhetlig eller fullstendig oversikt over 1900-tallets politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket. Ut fra tolkningen av mandatet og innspill fra sin ressursgruppe og andre har utvalget undersøkt visse temaer, områder og perioder. Utvalget bygger på tidligere forskning, samtidig som det har lagt vekt på å fremskaffe ny kunnskap på viktige områder. Undersøkelsene har dels vært gjennomført av utvalget selv, dels av utvalgets sekretariat og dels av eksterne forskere på prosjektbasis. Flere av rapportene er publisert som vedlegg til utvalgets NOU, mens andre inngår som underlagsmateriale.

Tidsrommet som blir gjennomgått i dette kapitlet (1850–2000), kan i hovedsak inndeles i tre faser. Selv om den første fasen, fra 1850 til 1986, ikke var en enhetlig periode når det gjelder virkemidler og styrken på dem, var målsettingene

hele tiden assimilering av «omstreiferne». Denne ble særlig fremtredende etter at Misjonen og den norske staten i 1907 inngikk en avtale som i praksis gjorde Misjonen til eneutover av den offentlige politikken overfor «omstreiferne». Denne avtalen, som var det fremste virkemiddelet i den statlige politikken overfor gruppen, var gjeldende helt frem til 1986, men graden av assimilering ble svekket utover på 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet. Dette skjedde blant annet på grunn av en generell avvikling av særomsorg for ulike grupper, og endringer innad i Misjonen. I denne perioden (1850–1986) er det samtidig viktig å skille mellom assimileringspolitiske og diskriminerende målsettinger, holdninger og praksis. Som det følgende vil vise, endte ikke alle de assimileringspolitiske formålene med en tilsvarende praksis, og i enkelte tilfeller ble resultatet assimileringspolitikk selv om dette ikke hadde vært et uttalt formål.

I den andre fasen, fra 1986 til 1999, overtok kommunene det ansvaret som Misjonen hadde hatt. Denne omleggingen innbar hverken noe oppgjør med fortiden eller erkjennelse av en feilslått politikk.

Den siste fasen, fra Norges ratifisering av Europarådets rammekonvensjon i 1998 og frem til i dag, vil i liten grad bli behandlet i dette kapitlet. Hovedtrekkene i denne perioden har vært anerkjennelse av taterne/romanifolket som nasjonal minoritet, og at myndighetene og andre har begynt å ta et oppgjør med fortidens politikk overfor folkegruppen. Samtidig har den også vært preget av at denne gruppen selv er blitt en pådriver i å utvikle den norske minoritetspolitikken samt å bedre vilkårene for å styrke sin egenart og kultur.

4.2 Hovedfunn

Tittelen på kapittel 4 – «Fra 'omstreifere' til nasjonal minoritet» – beskriver en utvikling i 1900-tallets minoritetspolitikk overfor taterne/romanifol-

ket fra diskriminering og assimilering mot anerkjennelse og respekt. Utvalget understreker at utviklingen var langsom og ikke i takt med velferdsstatens politiske mål om å skape et samfunn med likhet og rettferdighet for alle innbyggerne. Den var heller ikke i takt med den oppmerksomheten menneskerettighetsspørsmålet fikk i Norge fra 1950-årene og fremover. Først i 1970-årene ble politikken og tiltakene overfor taterne/romanifolket sett i et kritisk lys, men det skulle ennå gå mange år før det fant sted en reell minoritetspolitisk endring, selv om tiltakene gradvis ble mindre konsentrert om å endre livsformen til taterne/romanifolket som folkegruppe.

Denne assimileringspolitikken inneholdt tiltak som tok sikte på å frata taterne/romanifolket sin reisende livsform og gjøre dem sosialt og kulturelt lik den norske majoritetsbefolkningen. Det viktigste virkemiddelet norske myndigheter tok i bruk, var samarbeidet med den private organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse.

Utvalget mener at myndighetene i ulike sammenhenger la for dagen holdninger og trafikk beslutninger som legitimerte en målbevisst assimilering av taterne/romanifolket. På flere områder finner utvalget at myndighetenes politikk var direkte rettet mot å ramme deres kultur og leveste.

Dette gjelder særlig regjeringsresolusjonen fra 1907, som overlot ansvaret for bosettingspolitikken og tildeling av forsorgshjelp for bosatte «omstreifere» til Misjonen, foruten reguleringen av «omstreifernes» hestehold i dyrevernsloven av 1951 og praksis med registrering av «omstreifere» som vedvarte i størstedelen av 1900-tallet. I regjeringsresolusjonen fra 1907 ble det slått fast at Misjonen hadde ansvaret for bosetting av «omstreifere», og at utgiftene skulle refunderes av statskassen. I praksis gjaldt dette også utgifter til fattighjelp, senere forsorgshjelp, til allerede bosatte «omstreifere».

Utvalget finner at assimileringspolitikken er stabil fra begynnelsen av 1900-tallet til 1970-årene. I hele denne perioden stod to virkemidler sentralt. Det ene handlet om å fjerne barn fra foreldre og plassere dem i barnehjem og fosterhjem, det andre om bosetting. Begge var hjemlet i lover og i avtaler mellom Misjonen og statlige myndigheter, og finansiert gjennom årlige overføringer over statsbudsjettet.

Så sent som i 1957 formulerte daværende generalsekretær Olav Bjørnstad i Misjonen politikken mål på følgende måte: «De skal ikke utgjøre noen egen gruppe i folket lenger, de skal assimileres i det vanlige folkeliv».¹ Dette var i tråd

med det samfunnsoppdraget Misjonen hadde fått gjennom regjeringsresolusjonen i 1907. Misjonens forståelse ble enten direkte eller indirekte bekreftet av den norske staten gjennom direktiver, bevilgninger og offentlige uttalelser fra statsråder og andre myndighetsrepresentanter. I størstedelen av den aktuelle perioden (1907–1986) uttrykte myndighetene stor tilfredshet med Misjonens virksomhet. Til tross for at assimileringspolitikken formelt ble avvirket i løpet av 1980-årene og taterne/romanifolk ble anerkjent som en nasjonal minoritet fra 1999, viser utvalgets undersøkelser av dagens situasjon at det fortsatt gjenstår en del før folkegruppen kan sies å ha oppnådd full anerkjennelse og likeverd i praksis i det norske samfunnet (jf. kapittel 6).

Omstreiferbetegnelsen som begrunnet 1900-tallets assimileringspolitik, var i hele perioden definert på ulike og til dels uklare måter, og omfattet flere grupper enn taterne/romanifolket. Utvalget finner likevel at politikk og tiltak overfor «omstreifere» rammet taterne/romanifolket spesielt. Dette skyldes særlig at myndighetene overlot det praktiske ansvaret for politikken gjennomføring, især barneverns- og bosettingsarbeidet, til Misjonen, som tok utgangspunkt i slektsbaserte opplysninger om enkeltindivider og familier.

Inntil de økonomiske særordningene for «omstreifere» ble avskaffet i 1986, ble rundt 1500 barn tatt fra foreldre med tater-/romanibakgrunn og plassert i barnehjem eller fosterhjem. Selv om folkegruppens størrelse i denne perioden ikke er kjent, utgjør dette antallet en stor andel av den delen av befolkningen som Misjonen og myndighetene antok å tilhøre taterne/romanifolket, trolig nærmere en tredjedel over vel to generasjoner.

De fleste av barna ble tatt etter vedtak i vergeråd, senere barnevernsnemnder. Barna ble enten plassert på Misjonens egne barnehjem, andre barnevernsinstitusjoner, skolehjem eller hos fosterforeldre som Misjonen rekrutterte. I likhet med andre bortsatte barn opplevde barn under Misjonens omsorg mange flyttinger mellom ulike fosterhjem, barnehjem og andre institusjoner. Med unntak av anbringelse i skolehjem foregikk disse flyttingene ofte uten nye lovpålagte krav om vedtak i vergeråd/barnevernsnemnder. Mange ble utsatt for omsorgssvikt, fysisk og psykisk mishandling og/eller overgrep etter omsorgsovertagelsen. Misjonen sørget i de fleste tilfeller for at kontakten mellom barn og biologiske foreldre ble brutt etter omsorgsovertagelsen. Dette skjedde ikke med andre grupper, og utvalget finner at

¹ RA, PA-0793, brev til KUD fra O. Bjørnstad, 18.5.1957.

dette var en bevisst politikk fra Misjonens side gjennom store deler av 1900-tallet. Videre finner utvalget at dette ble akseptert av myndighetene. Selv om det formelt sett var vergerådene/barnevernsnemndene som gjorde vedtak om omsorgsovertagelse, spilte Misjonen en viktig rolle som både pådriver- og ekspertorgan overfor de kommunale organene, blant annet ved å initiere og ofte også formulere vedtak. Så vel tidligere forskning som utvalgets egne undersøkelser viser imidlertid at Misjonens rolle ble gradvis svekket fra slutten av 1970- og utover i 1980-årene.

Vergerådsloven og barnevernloven åpnet for skjønnsmessige avgjørelser, og utvalget finner at en utbredt negativ holdning til «omstreiferne», i kombinasjon med en offentlig politikk for å assimilere folkegruppen, i perioder påvirket forvaltningens saksbehandling. Dette kan delvis forklare hvorfor tiltak overfor tater-/romanibarn bar preg av vilkårlighet og førte til frykt og mangel på tillit blant tater/romanifolk overfor myndighetene.

Misjonens krav om bosetting av enkeltfamilier ble gitt ulike begrunnelser. Vurdert mot Misjonens mål finner utvalget at bosettingsarbeidet i stor grad var mislykket. I den grad resultatet ble permanent bosetting, var dette i like stor grad på tross av Misjonens og statlige myndigheters politikk som på grunn av denne. Utvalgets granskning viser samtidig at dette også hadde sammenheng med at bosetting av «omstreifere» ofte møtte stor motstand i de enkelte kommunene.²

I Misjonens bosettingsarbeid spilte Svanviken arbeidskoloni (fra 1973 Svanviken familiesenter) en viktig rolle. Kolonien var anlagt som en mellomstasjon mellom landeveien og en bofast tilværelse. Utvalgets undersøkelser viser at virksomheten på Svanviken innebar utilbørlige inngrep i enkeltmenneskers privatliv og utillatelige forsøk på å tvinge frem bosetting. Også på dette feltet førte tiltakene til frykt og mangel på tillit blant tater/romanifolk overfor myndighetene.

Utvalget finner at Misjonens virksomhet, gjennom både organisasjonens egenrapportering og eksterne rapporter fra blant annet Riksrevisjonen, enten var eller burde ha vært kjent for statlige myndigheter. Etter utvalgets mening har myndighetene derfor enten direkte eller stilltiende godkjent Misjonens virksomhet, og dermed stilt seg selv i en ansvarlig posisjon.

4.3 Utviklingen av en norsk «omstreiferpolitikk» på 1800-tallet

Gjennom tidene har politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket vært preget av ulike ideologiske strømninger, motsetninger og kompromisser. Et historisk tilbakeblikk gir et viktig perspektiv på den politikken og diskrimineringen som rammet taterne/romanifolket på 1900-tallet.

4.3.1 Norsk «omstreiferpolitikk» før 1850

Etter reformasjonen på 1500-tallet hardnet holdningene til overfor omreisende grupper – uansett opprinnelse – i Europa. Fra at disse gruppene var uønsket, ble «omstreiferi» direkte kriminalisert av myndighetene, som gjennom lovgivning på 1500- og 1600-tallet forsøkte å binde all arbeidskraft til jorden. Historikere har forsøkt å forklare de fiendtlige holdningene til vandringsfolk med hvordan fattigstellet var organisert. I den grad fattige ikke fikk privat hjelp, ble det offentlige ansvaret basert på prinsippet om lokal tilhørighet (hjemstavn). I et slikt system var omreisende grupper uønsket overalt, uansett hvor trengende de måtte være.³

I tidlig nytid fulgte norsk sosialpolitikk i hovedsak et europeisk mønster med fattiglover med hjemstavnspåbud, tjenestetvang og tiggerforbud. De norske fattig- og tjenestelovene var basert på en kategorisering av fattige med strenge kriterier for hvem som var «verdige» eller «uverdige» trengende, og regulerte de fattiges mobilitet og forsørgelsesmuligheter. Hjemstavnsbåndene la strenge føringer for hvem som kunne forlate hjemsoget, og det krevdes reisepass for å bevege seg lovlig over sognegrensene uten å bli anklaget for løsgjengeri. Resultatet var en undertrykkende fattig- og tjenestelovgivning som gjorde de fattige til et økonomisk, moralsk og ordensmessig problem. I forsøket på å håndtere dette problemet ble det i Norge etablert ulike typer anstalter, som tukthus på 1600-tallet og arbeidshus på 1700-tallet.⁴

For gruppen av tater/romanifolk var det særlig lovgivning mot løsgjengeri som rammet og svekket deres mulighet til å være selvberget. Bildet er likevel ikke helt entydig. I 1754 kom for eksempel en forordning som til en viss grad legali-

² Møystad 2015b.

³ Sogner 2003, s. 357–358, 361–363; Seip 1983, s. 21–24.

⁴ Midré 1990.

Boks 4.1 Hjemstavn

Inntil reglene om hjemstavn ble avskaffet i 1965, hadde mange «omstreifere» ingen hjemstavsrett i noen kommune. For å oppnå hjemstavsrett måtte man ha bodd minst to år sammenhengende i distriktet. Hjemstavsretten var en arv fra det gamle bondesamfunnet, hvor folk skulle holdes på plass. Hjemstavnsreglene var nært knyttet til fattiglovgivningen, og i lang tid kunne bare fattige med hjemstavn gjøre regning med å motta fattighjelp. De kommunale fattigkommisjonene hadde rett til å sende en støttetrengende person til det distriktet hvor vedkommende hadde hjemstavsrett, og alle kostnadene skulle dekkes av hjemstavnsdistriktet. Etter hvert dekket staten utgifter til hjemstavnsløse «trengende». Hjemstavsretten som grunnlag for fattighjelp, fra 1948 forsorgshjelp, ble avskaffet med iverksettingen av sosialomsorgsloven i 1965.

serte en omvandrende livsform ved at «Kjedelflikkere, Heglemagere, Grydesmede, Hesteskjærere og andre deslige, som kunne ansees at stryge Landet igjennem», kunne få reise innenfor amtets (fylkets) grenser, forutsatt at de hadde hjemstavn.⁵ Kildene viser at mange tater/romanifolk fikk utstedt reisepass.

Under den norske nasjonsbyggingen etter oppløsningen av Danmark–Norge i 1814 utviklet de politiske elitene et strengt moralsyn basert på at alle innbyggere både burde og kunne klare seg selv. Hjelp og understøttelse ble betraktet som demoraliserende og skadelig.⁶ I tråd med dette understreket fattiglovene av 1845 – en for by og en for land – familiens forsørgelsesplikt. Tiggerforbud og inndelingen av fattige i «verdige» og «uverdige» trengende ble videreført. Tiden for opparbeidelse av hjemstavsretten ble hevet fra to til tre år, og forutsatte at man ikke fikk understøttelse fra fattigvesenet eller gjorde seg skyldig i tigging.⁷

Parallelt med denne utviklingen førte nasjonsbyggingen til økt statlig kontroll over territoriet og innbyggerne gjennom registrering og kategorisering basert på nasjonale kriterier. Det er en tett kobling mellom folketellingenes kategorier,

utviklingen av den norske staten og konstruksjonen av nasjonale fellesskap på 1800-tallet. Samme år som fattiglovene av 1845 ble vedtatt, ble det gjennomført en nasjonal folketelling. Den står som et veiskille i forståelsen av de norske minoritetene, med egne rubrikker for samer og kvener, liksom den satte «omstreifere» og «fanter» i en særstilling ved at de skulle registreres særskilt, men ikke medregnes i folketallet.⁸ Registreringen og kategoriseringen førte på sikt til en endring i forståelsen av folkegruppen med stor betydning i den videre sosialpolitikken og i form av ulik lovgivning og tiltak mot gruppen.

Ny fattiglovgivning i 1863 skjerpet reglene for tildeling av fattighjelp. Nå skulle bare visse grupper fattige ha rett til hjelp, og arbeidsføre var ikke blant dem. Ulikt 1845-lovene ble «fantene» nevnt som en egen gruppe. Manglet de oppholdssted og hjemstavn, kunne de bli plassert i tvangsarbeidshus i ett år.⁹ I 1854 var tjenestetvungen blitt opphevet, noe som åpnet for en endring av løsgjengeribegrepet. Løsgjengeri var ikke lenger ensbetydende med mangel på fast og stedbunden tjeneste. Dette peker fremover mot løsgjengerloven av 1900, som skilte dem som «falt det offentlige til byrde», ut fra fattiglovgivningen.

4.3.2 Eilert Sundt og «fantesakene»

Både den generelle samfunnsutviklingen og folketellingen i 1845 ble viktige utgangspunkter for samfunns- og kulturforskeren Eilert Sundt, den første i Norge som forsøkte å ta opp studiet av taterne/romanifolket på vitenskapelig basis. «Fanten» hadde ifølge Sundt flere kjennetegn. Han hadde mørkere hud og hår enn nordmenn, var hedning og levde i et hemmelig samfunn for seg. Og sist, men ikke minst, «fantene» streifet omkring og manglet et hjem.

Sundt gjorde ikke bare «fantefolket» til et forskningsfelt, men stilte også vitenskapen i samfunnets og politikkenes tjeneste.¹⁰ Etter studier og reiser i andre halvdel av 1840-årene utgav Sundt sin første *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge* (1850) på statens regning. Sundt anså «fantene» for å være en sammensatt gruppe med flere ulike opprinnelser. Deres bruk av ord fra romanispråket fikk ham til å konkludere med at de delvis hadde sin opprinnelse i India, og at de hadde vandret og forflyttet seg gjennom Europa

⁵ Sitert i Bergkvist 2014.

⁶ Dyrvik 1978 s. 84–92, 139, 178–179, 393–404; Seip 1983, s. 37, 52.

⁷ Seip 1983, s. 63.

⁸ Søbye 2014.

⁹ Seip 1983, s. 73, 75.

¹⁰ Kjeldstadli (et al.) 2003; Stenseth 2000; Midbøe 1968; Hvin-den og Pettersen 2001; Minken 2009.

Boks 4.2 Fantefondet

Fantefondet skulle være et «Forsøg paa at skaffe Fanter og andre deslige omvankende og hjemstavnløse Personer en lovlig Næringsvei og deres Børn en ordentlig Opdragelse». Med litt skiftende innhold og navn fortsatte bevilgningene til fondet frem til begynnelsen av 1900-tallet. Beløpet gikk delvis til bosetting, delvis til støtte for institusjoner eller fosterforeldre dersom «fantenes» barn ble satt bort, og delvis til å forsørge eldre «omstreifere».

til Norden over flere hundre år. Han ble dermed den første som mente å kunne påvise at en del av de norske «fantene» nedstammet fra indiske utvandrere og derfor var beslektet med «sigøynere». Ifølge Sundt omfattet 1850-årenes «fanter» også andre grupper. Han skilte følgelig mellom «storvandring» og «småvandring». Den første gruppen bestod av de opprinnelige utvandrerne fra India som hadde kommet til Norge på 1500-tallet, mens «småvandring» var mer tilfeldige omstreifere med europeisk og norsk opphav som hadde sluttet seg til senere.

Sundts engasjement for «fantene» har vært beskrevet som en blanding av nysgjerrighet, samfunnsbevissthet og kristen medfølelse, samtidig som han var kritisk til den politikken myndighetene inntil da hadde ført. I stedet for straffetiltak anbefalte han tiltak – fremfor alt bosetting og kristen oppdragelse – som skulle innlemme «fantene» i storsamfunnet.¹¹ I 1854 lyktes det Sundt å få Stortinget til å gi en årlig bevilgning til dette arbeidet, og frem til 1865 utga han ytterligere fire såkalte beretninger om «fantefolket». Denne årlige bevilgningen dannet også grunnlaget for etableringen av Fantefondet i 1855.

Sundt så «fantenes» omstreifende livsform i sammenheng med at de ofte ble utsatt for lokal diskriminering og utestengelse. Samtidig mente han at denne livsformen hadde gjort dem arbeidsky, slik at de måtte læres opp til arbeid, om nødvendig med tvang. Han foreslo derfor tvangsinnsettelse i arbeidshus, ikke som straff, men som et pedagogisk verktøy.

Sundts vektlegging av oppdragelse hadde røtter i tukthusbevegelsen på 1700- og begynnelsen

av 1800-tallet, og på dette feltet videreførte han en repressiv politikk han ellers ønsket å få avvirket. Samtidig representerte den kulturelle nysgjerrigheten, systematiske tilnærmingen og etniske kategoriseringen noe nytt. Ikke desto mindre var Sundt sterkt moralsk fordømmende i sine karakteristikker av «fantefolkets» livsform og kultur.

Kommunene ønsket ikke å bruke penger til å opprette tvangsarbeidshus. Selv syntes Sundt det var liten fremgang i bosettingsarbeidet, og han var skuffet over at mange bosatte falt tilbake til vandringslivet. Stortinget vurderte arbeidet som en betinget suksess, og i 1869 opphørte stipendtildelingen. Virksomheten med midler fra Fantefondet ble fra da av ført videre i Kirkedepartementets egen regi.

4.3.3 Jakob Walnum og Omstreifermisjonen

Etter Sundts død ble det en tid stille om «fantevesenet», men i 1880-årene kom diskusjonen på nytt opp i pressen og på Stortinget. Det ble vist til en økning i antallet «omstreifere», som nå ble en mer brukt betegnelse, og at «fantefølgene» opptrådte mer truende. På Stortinget i 1893 mente Venstres stortingsrepresentant (og tidligere kirkeminister) Jacob Sverdrup at noen burde ta opp igjen Sundts arbeid. Sverdrups fetter, presten Jakob Walnum, skrev om dette i *Morgenbladet* samme år. Der Sundt hadde vært mest opptatt av å få de voksne ut av «omstreifer»-livet, mente Walnum at man først og fremst måtte ta seg av barna: «Hva der maa til, er et Børnehjem, udelukkende for Taterbørn.»¹²

Inspirert av det foreliggende forslaget til lov om behandling av forsømte barn (vergerådsloven) fikk Walnum i 1893 satt sammen en privat komité i Bergen for å fremme saken. Komiteen søkte Stortinget og fikk en bevilgning til forberedende arbeid. Walnum foretok flere reiser i 1894 og 1895 for å studere politikk og tiltak overfor «sigøynere» og «vagabonder» i blant annet Belgia, Tyskland, Sverige og Sveits.

Med hjelp fra folk med stillinger i Den norske kirke og folk som tilhørte et kapitalsterkt borgerskap, fikk Walnum Stortingets støtte til å fremme en *Plan for arbeidet blandt omstreiferne*. I 1896 la den daværende borgerlige koalisjonsregjeringen frem planen for Stortinget og fikk i det alt vesentlige Stortingets tilslutning.

I motsetning til Sundt mente Walnum at bosettingen måtte foregå via arbeidskolonier hvor rei-

¹¹ Seip 1983, s. 72–75.

¹² Jakob Walnum, «Tatersagen» i *Morgenbladet* nr. 488, 1893.

Boks 4.3 Jakob Walnum

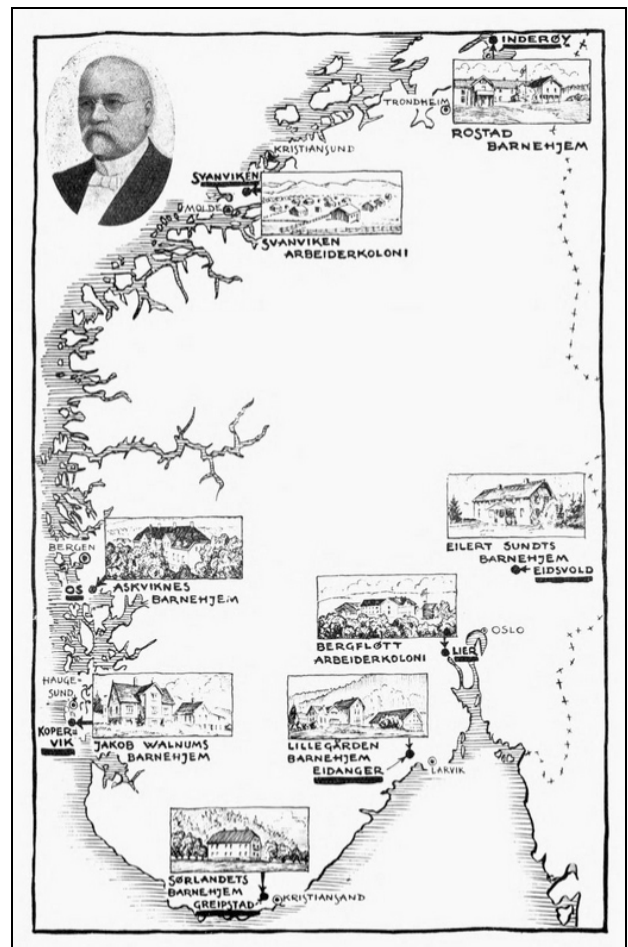
Jakob Walnum (1851–1925) var utdannet prest, og grunnla i 1897 Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet (senere Den norske omstreifermisjon, fra 1935 Norsk misjon blant hjemløse). Han var foreningens første generalsekretær, og virket fra 1897 til 1918. For å forberede gjenopptagelsen av Eilert Sundts arbeid for «omstreiferne» dro Walnum både høsten 1894 og 1895 på to studiereiser finansiert av et offentlig stipend gitt av Stortinget. På reisene besøkte Walnum barnehjem og arbeidskolonier i mange europeiske land, og han fikk kunnskap om to typer arbeidskolonier, en for enslige personer og en annen for familier.

sende familier, særlig yngre familier, skulle oppdras til et fastboende liv med regelmessig arbeid. Dette så han i sammenheng med barnevernsarbeidet: «Hvad man bygger opp ved aa tage sig af Omstreifernes Børn, river man selv ned igjen, hvis man lader de Voksne uhindret fortsette sitt Vandrersliv», fremholdt han i 1896. For at arbeidet med barna skulle være vellykket, måtte «døren til Omstreiferlivet» stenges.¹³

Walnums plan var å etablere tre arbeidskolonier i ulike landsdeler, men dette måtte oppgis av økonomiske årsaker. Den eneste kolonien som ble opprettet for familier, var Svanviken i Eide kommune på Nordmøre. I tillegg opprettet Misjo-

Boks 4.4 Svanviken

Svanviken arbeidskoloni (fra 1973 Svanviken Familiesenter) lå i Eide kommune på Nordmøre og ble drevet av Misjonen. Gjennom opphold på Svanviken skulle «omstreifere» tilegne seg kunnskaper, ferdigheter og vaner som var nødvendige for å bli fastboende. Svanviken ble opprettet i 1908 og nedlagt i 1989. Til sammen hadde 990 barn og voksne av tater-/romanibakgrunn opphold på Svanviken i denne perioden.

Figur 4.1 Oversikt over Misjonens institusjoner. Bilde hentet fra Lyngstad 1947.

nen arbeidskolonien Bergfløtt for «geseller og enslige mænd» i 1911.

Walnums plan fra 1896 inneholdt også en fortegnelse med et langt høyere antall «omstreifere» enn i de tidligere «fantetellingene». Utvalget anser denne fortegnelsen som spesielt viktig av to grunner. For det første fordi Walnum brukte den til å begrunne en målbevisst assimileringsspolitikk, og for det andre fordi de slektene som ble registrert på dette tidspunktet, senere ble fulgt med stor oppmerksomhet og nærmest overvåket av Misjonen.

Walnums plan ble, som nevnt, møtt med stor velvilje på Stortinget. Dette skapte i neste omgang grunnlaget for stiftelsen av den private organisasjonen Foreningen til Modarbeidelse af Omstreifervæsenet i 1897, med Walnum som første generalsekretær. Samme år mottok foreningen sin første bevilgning over statsbudsjettet. Den årlige bevilgningen ble opprettholdt frem til 1986. Med disse tilskuddene, og med vide fullmakter fra både Kirke- og undervisningsdepartementet og

¹³ Dokument Nr. 100 (1896.) Fra Budgetkomiteen. Angående Arbeidet blandt Omstreiferne m.v.

Sosialdepartementet (fra 1916), ble Misjonen, med ordinerte prester i Den norske kirke som generalsekretærer, en hovedaktør i 1900-tallets assimileringpolitikk overfor taterne/romanifolket.

Ved 25-årsjubileet i 1922 ble foreningens navn endret til Den norske omstreifermission, og i 1935 til Norsk misjon blant hjemløse. Foreningen fortsatte under dette navnet helt til 1986. Da ble Misjonen gjort om til en stiftelse under navnet Kirkens Sosialtjeneste.

Utvalget legger vekt på at grunnlaget for 1900-tallets assimileringpolitikk overfor taterne/romanifolket ble utformet i en reformtid uten skarpe skiller mellom sosialrett og strafferett. Slik sett kombinerte både vergerådsloven og løsgjengerloven, som skulle bli assimileringspolitikken viktigste verktøy, sosial kontroll med sosial hjelp og oppdragelse. Det igjen gjenspeilet en økende politisk vilje til å la staten gripe regulerende inn i samfunnsutviklingen og overfor den enkelte innbygger. Samtidig stod assimileringspolitikken under sterk innflytelse av tysk diakoni, fremfor alt det veldedige og evangeliserende arbeidet til den tyske protestantiske indremisjonsbevegelsen, som dannet en konservativ motvekt mot revolusjonære strømninger. Etter revolusjonsåret 1848 ble det i tyske stater etablert arbeidskolonier og sosiale institusjoner for fattige og syke. Disse utgjorde en viktig inspirasjonskilde for Jakob Walnum og de målene han satte for Misjonens virksomhet.

Boks 4.5 Fantetellingen

I den første «fantetellingen» i 1845 ble det registrert 1145 personer fordelt på 223 følger. I 1855 oppgav Eilert Sundt et tall på 739 personer, som høyst sannsynlig var feil. Ti år senere, i sin fjerde *Beretning*, mente Sundt at tallet var 1480 personer. I 1895 la Walnum frem en fortegnelse med navn på 3859 «omstreifere», hvorav 1555 barn. Om dette antallet bemerket han:

«[D]et viser [...] sig altså, [...] at Omstreifervæsenet trods alle Anstrengelser ikke blot er holdt vedlige, men at det har udviklet sig og er bleven et Samfundsonde, der i aller høieste Grad nødvendiggjør, at der skrides alvorligt ind imod det.» (Walnum 1896, s. 5)

4.4 Lover med konsekvenser for taterne/romanifolket

I denne delen av kapitlet gjør utvalget rede for lover som i varierende grad fikk betydning for den norske assimileringspolitikken overfor taterne/romanifolket på 1900-tallet. Det er lagt vekt på lover og bestemmelser som enten direkte eller indirekte var ment å ramme, eller faktisk rammet, taternes/romanifolkets levesett og kultur. Utvalget har særlig tatt for seg barnevernslovgivningen (vergerådsloven og barnevernloven) og løsgjenger-, handels- og dyrevernslovene samt steriliseringslovgivningen. Utvalget har i mindre grad sett på fattig- og sosiallovgivningen i denne sammenhengen (dette behandles i kapittel 4.6.1).

4.4.1 Vergerådsloven

Lov om behandling av forsømte barn, etter hvert kjent som vergerådsloven, ble vedtatt av Stortinget i 1896 og trådte i kraft i 1900. Den ble vedtatt som et tillegg til den ennå ikke vedtatte straffeloven og innebar en forskyvning fra straff til oppdragelse av «forsømte barn». Foruten å definere ulike reaksjonsformer overfor barna inneholdt loven bestemmelser som gjorde det mulig for offentlige myndigheter å gripe inn overfor foreldre som man mente forsømte sine barn, slik som ved å frata dem omsorgen for barna og i ytterste instans foreldreretten.

Vergerådslovens viktigste tiltak var formaning av foreldre som forsømte barna, og bortsetting av «sædelig forkomne» barn i fosterhjem, barnehjem eller skolehjem. Lovens første paragraf etablerte tre inngrepskriterier for vergerådsvedtak om å plassere barn utenfor hjemmet. Disse var 1) barn som hadde gjort noe straffbart, 2) barn med så dårlig oppførsel at de stod i fare for å bli kriminelle, og 3) barn som ikke hadde forsørger eller som levde under så dårlige forhold at de ble, eller *stod i fare for å bli*, «vanvyrde». Det er spesielt denne siste kategorien, som var dekket av lovens § 1 bokstav b, som ble brukt ved bortsetting av barn av tater/romanifolk.¹⁴

«Omstreifere» er ikke nevnt spesielt i forarbeidene til vergerådsloven, men loven ble oppfattet som en forutsetning for å kunne gjennomføre Jakob Walnums plan fra 1896.¹⁵ Samme år understreket Misjonens hovedkomité overfor Stortinget at Walnums plan bare kunne lykkes dersom staten tok opp arbeidet med å få vedtatt vergeråd-

¹⁴ Hagen 2001; Thorsnes 2015.

¹⁵ Hvinden og Pettersen 2001, s. 237.

sloven og løsgjengerloven.¹⁶ Dette synspunktet fikk politisk støtte under Stortingets behandling av bevilgningen til «Modvirkelse af Omstreifer væsenet» året etter, i 1897.¹⁷

I 1954 ble vergerådsloven erstattet av lov om barnevern av 1953, og vergerådene ble avløst av barnevernsnemnder. Med unntak av spesialskoleloven av 1951 samlet barnevernloven flere bestemmelser om barn som tidligere hadde vært spredt på ulike lover, og la det overordnede ansvaret til Sosialdepartementet.

Mens vergerådsloven i utgangspunktet var en kriminalpolitisk lov med sosialpolitiske innslag, var den nye barnevernloven en ren sosialpolitisk lov. Barnevernloven skilte seg ikke særlig fra vergerådslovens formelle kriterier for å iverksette tiltak, men loven brakte med seg et nytt syn på hvordan arbeidet skulle utøves. Det ble lagt mer vekt på at man skulle prøve forebyggende tiltak i hjemmet først, der det var mulig. Bare i tilfeller der forebyggende tiltak ikke hadde ført frem, eller ble vurdert av nemnda som nytteløse, kunne omsorgsovertagelse vedtas. I vurderingen av omsorgsovertagelse skulle nemnda ta hensyn til barnets beste, for eksempel om det fantes et akseptabelt plasseringstilbud.¹⁸

I barnevernlovens paragraf om dekning av utgifter ble det inntatt en særskilt bestemmelse om at statskassen skulle påta seg hele utgiften «når barnets foreldre er omstreifere i egentlig forstand, selv om de har heimstavn». Med «hele utgiften» ble det siktet til utgifter til legeundersøkelser, herunder psykiatriske/psykologiske undersøkelser, eventuelt med opphold i granskings- eller behandlingshjem, forpleiningsutgifter for barn anbrakt i fosterhjem, barnehjem, ungdomshjem eller lignende institusjoner, andre nødvendige utgifter, legetilsyn, flytting av barn. Med dette lovfestet barnevernloven en praksis som var blitt utviklet under vergerådsloven. I den het det imidlertid at staten skulle refundere utgifter ved anbringelse av «omflakkende barn, hvis foreldre ikke har fast bopel, og som selv ikke har sådan». Med Misjonens mellomkomst var imidlertid uttrykket «omflakkende barn» i praksis gjort identisk med barn av «omstreiferforeldre». Selv om ikke vergerådslovens uttrykk ble endret i tråd med en slik forståelse, ble det etablert en praksis hvor staten dekket alle utgiftene ved anbringelse av «omstreiferbarn» i skolehjem, barnehjem eller

fosterhjem, også i tilfeller hvor biologiske foreldre hadde hjemstavn og var bofaste.¹⁹

Etter at barnevernloven trådte i kraft 1. juli 1954, informerte Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad ved flere anledninger kommunale etater om betydningen av uttrykket «omstreifer i egentlig forstand», også når det dreide seg om bofaste individer. I et brev til et sosialkontor i 1960 het det: «Med omstreifer i egentlig forstand tenker en på en av omstreiferslekt, som tér seg som omstreifer d.v.s. lever på omstreiferes litt tilfeldige og uregelmessige vis.»²⁰

4.4.2 Løsgjengerloven

Da Stortinget vedtok en ny løsgjengerlov i 1900, var det et viktig utgangspunkt at lediggang ble oppfattet som samfunnsskadelig og noe som kunne føre til sosial uro. Samme dag reviderte også Stortinget fattigloven. At man fikk to lover, peker frem mot to parallelle utviklingsløp i norsk sosialpolitikk. Mens fattigloven var et av de første skrittene mot en velferdsstat, videreførte løsgjengerloven arven etter tukthusbevegelsen inn i velferdsstatens sosialpolitiske landskap.²¹

Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap ble vedtatt 31. mai 1900, og ble endelig opphevet i 2006 etter at de fleste paragrafene var blitt avskaffet og de gjenværende i hovedsak var papirbestemmelser. Loven trådte i kraft 1. august 1907, og ble revidert flere ganger. I 1942, innførte NS-regimet en ny løsgjengerlov, men denne ble opphevet ved frigjøringen i 1945.

Med løsgjengerloven skulle arbeidsføre fattige, alkoholikere og tiggere ekskluderes fra retten til fattigunderstøttelse, og samtidig disiplineres med trussel om tvangsarbeid, eller eventuelt straffes med innsettelse i tvangsarbeidshus. Slik sett var løsgjengerloven i slekt med tidligere tiders repressive sosialpolitikk, deriblant fattiglovene og tjenestelovgivning. Mens sistnevnte tok sikte på å kontrollere arbeidskraften, stilte fattiglovene kriterier for hvem som var «uverdige» trengende, uten krav på ytelser på den ene siden, og «verdige» trengende, med rett til hjelp på den andre siden. Regler som spesifiserte hvilke grupper som hadde og hvilke grupper som ikke hadde rett til ytelser, var ansett som strengt nødvendige fordi det var snakk om tiltak som ikke omfattet alle.²²

¹⁶ Dok. Nr. 100 (1896).

¹⁷ Stortinget 1897.

¹⁸ Seip 1994, Hagen 2001, s. 139, NOU 2004: 23, s. 48.

¹⁹ Pettersen 1999, s. 9–11; Haave 2015b.

²⁰ Sitert i Haave 2015b.

²¹ Glomsseth 2012.

²² Midré 1990, s. 122–126; Seip 1983, s. 18–19; Kaveh 2015.

En av løsgjengerlovens oppgaver var altså å løse et avgrensingsproblem, slik det tidligere var blitt forsøkt med fattiglovene fra 1845 og 1863. Således lå det også *økonomiske* motiver til grunn for loven. Samfunnets ressurser skulle forbeholdes dem som virkelig fortjente det og ikke dem som selv bar skylden for sin fattigdom. Sosialt ble «omstreiferne» plassert i samme kategori som «arbeidsskye», som skulle tuktes til å bli nyttige samfunnsborgere. Dette rehabiliteringsaspektet var riktignok av en underordnet betydning i løsgjengerloven, og gjaldt primært lovens bestemmelser i tredje kapittel, som inneholdt bestemmelser om alkoholikere.²³

Løsgjengerloven slo fast at staten var ansvarlig for en tredjedel av utgiftene og kommunene for to tredjedeler dersom en «omstreifer» med hjemstavsrett falt fattigvesenet til byrde, og hele utgiften for dem uten hjemstavsrett. Løsgjengerlovens § 8 inneholdt derfor en bestemmelse som stadfestet at familier ikke opparbeidet seg hjemstavsrett i distriktene der de ble bosatt.

Den bestemmelsen i løsgjengerloven som hadde størst betydning for assimileringen av taterne/romanifolket, var gitt i § 7. Med hjemmel i denne bestemmelsen kunne «omstreifere» som ikke kunne overbevise politiet, eventuelt domstolen, om at de hadde lovlig erverv, tvangsboettes. Det var lagt opp til en svært restriktiv tolkning av hva som var «lovlig erverv». Ifølge § 3 skulle det dreie seg om erverv av «regelmessig art». Med henvisning til lovforarbeidene heter det i en samtidig kommentarutgave av loven: «En omstreifer [...] vil i regelen ha et lovlig erverv å skyldes på – han kan si at han er hesteskjærer, blikkenslager, handelskar eller lignende – allikevel er han den samme farlige personen. Det er bare skalkeskjul det erverv han påberoper seg. For at han skal gå fri må det altså kreves at ervervet er av regelmessig art.»²⁴ Det var med bakgrunn i en slik forståelse Misjonen ved regjeringsresolusjon av 27. november 1907 fikk et særskilt ansvar for bosetting av «omstreifere» med hjemmel i løsgjengerlovens § 7. I 1916 ble det øverste administrative ansvaret for bosettingsarbeidet flyttet fra Kirke- og undervisningsdepartementet til det nyopprettede Sosialdepartementet.

4.4.3 Handelsloven

«Lov om handelsnæring» (heretter handelsloven) ble vedtatt i juli 1907 og senere revidert i 1929 og

²³ Kaveh 2015.

²⁴ Hartmann 1923, s. 18.

1935. Det var fremfor alt lovens bestemmelser om omførselshandel – salg der varer medbringes fra sted til sted – som fikk betydning for taterne/romanifolket. Med handelsloven av 1907 ble omførselshandel for første gang regulert. Heretter skulle ingen som var straffet, eller mistenkt, for å være «løsgjenger» eller «tigger», gis tillatelse (næringsbrev) til omførselshandel. Reguleringen ble særlig drevet frem av handelsnæringen i landdistriktene.²⁵

Gjennom revideringen i 1929 ble det innført ytterligere begrensninger og reguleringer for omførselshandel. En slik bestemmelse var at handelen bare skulle drives innenfor «tilvirkerens hjemstedskommune og de umiddelbart tilgrensede kommuner». En annen viktig endring handlet om domstolenes reaksjonsform. Ifølge bestemmelsene fra 1907 ble ulovlig omførselshandel sanksjonert med bøter. Fra nå av kunne lovbrudd straffes med bøter eller fengsel i inntil tre måneder.²⁶

Revideringen i 1935 gjorde handelsloven mer omfattende, men innebar ingen store innholdsmessige endringer. Som ved tidligere revideringer ble det også denne gangen påpekt at næringsbrev ikke skulle tildeles personer som kunne «mistenkes for å være løsgjenger eller tigger». I tillegg ble det bestemt at den som ville drive omførselshandel, måtte oppgi hvilke varer som skulle selges og samtidig vise frem næringsbrev for stedets politi. Næringsbrevet gjaldt altså enten for flere kommuner eller i hele landet, men tillatelsen måtte fremvises for at det skulle ha gyldighet i en annen kommune enn der det var utstedt. Dessuten krevdes det ikke alltid næringsbrev for å kunne drive omførselshandel. Politiet hadde hjemmel til å utstede skriftlig tillatelse til slik handel.²⁷

4.4.4 Dyrevernavloven

I 1935 foreslo regjeringen å gjøre det ulovlig for «omstreifere» å bruke hest i forbindelse med reising og næringsvirksomhet. Forslaget fikk flertall i Odelstinget, men ble forkastet med én stemmes overvekt i Lagtinget. Dermed ble dyrevernavloven av 1935 vedtatt uten noe slikt forbud.²⁸

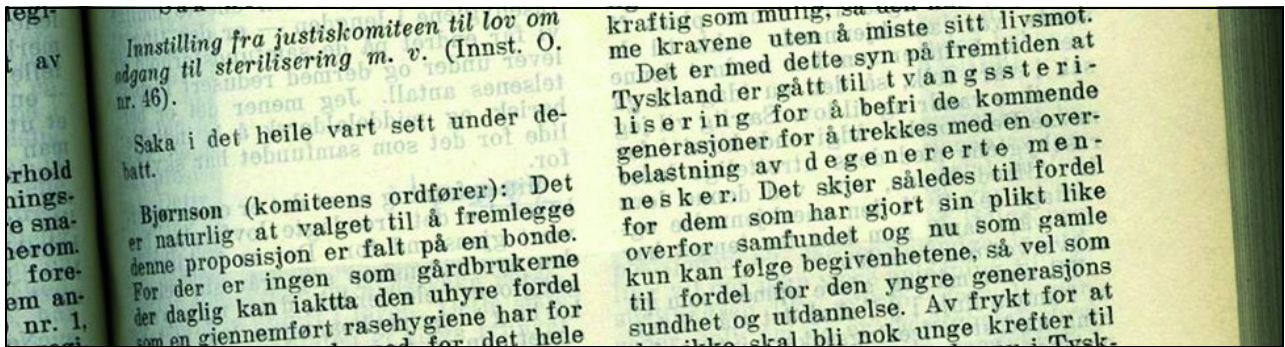
Under andre verdenskrig utarbeidet Politidepartementet i Vidkun Quislings nasjonale regjering et forslag til en «omstreiferlov» som forbød

²⁵ Lov om handelsnæring af 16de juli 1907. Se Kaveh 2015.

²⁶ Kaveh 2015.

²⁷ Kaveh 2015.

²⁸ Haave 2015c.

Figur 4.2 Faksimile fra odelstingsdebatt i 1934 om steriliseringsloven.

«omstreifere» å holde hest, og dessuten forbød dem å eie eller holde båt og bil. «Omstreiferloven» var ment som et ledd i NS-regimets endelige løsning på «taterspørsmålet». Den lå klar våren 1945, men ble ikke signert av Quisling før frigjøringen, og dermed ikke satt ut i livet.²⁹

I tilknytning til en revidering av dyrevernloven etter krigen ble det gamle forslaget om et hesteforbud reist på nytt. Denne gangen ble det vedtatt som en bestemmelse i den reviderte dyrevernloven av 1951. Forbudet var festet til dyrevernhensyn, men i realiteten ment å hindre tater/romanifolk i å reise omkring i Norge. Først i 1974 ble forbudet i dyrevernloven opphevet.

I forarbeidene til lovrevideringen i 1951 ble det presisert at forbudet bare var rettet mot «omstreifere som 'flakkar ikring'», og ikke mot fastboende «omstreifere» med regulært arbeid. Utvalget finner at myndighetene dermed ikke tok hensyn til at det mobile levesettet var et kjennetegn ved taterne/romanifolket som folkegruppe. Ved å omtale denne livsformen med negativt ladete uttrykk som å «flakke omkring» eller «leve på omstreifervis», førte myndighetene oppmerksomheten bort fra det forholdet at bestemmelsen ville ramme en folkegruppe med reising som kulturelt uttrykk. Dette synes også klart ved at hesteforbudets talsmenn slo taterne/romanifolkets mobile livsform i hartkorn med betleri og annen sosialt uakseptabel adferd, stemplet livsformen som parasittisk, og dermed gjorde den til en kontrast til den idealiserte arbeidsetikken i det norske etterkrigssamfunnet.

4.4.5 Steriliseringsloven

Før 1934 var det bare tillatt å sterilisere kvinner som av strengt medisinske grunner ikke burde bli gravide. Dette ble endret med steriliseringsloven

av 1934. Den åpnet for «kontroll av mindreverdige individers forplantning av slekten», slik et medlem av den lovforberedende straffelovkomiteen uttrykte det.³⁰ Med «mindreverdige» ble det i 1934-loven særlig siktet til «sinnssyke» og «åndssvake» som ikke kunne antas å forsørge barn, eller som ville få «arvedefekte» barn. Overfor disse tillot loven bruk av tvang i den forstand at sterilisering kunne foretas uten eget samtykke fra den som skulle steriliseres. I tillegg fikk «psykisk normale», både kvinner og menn, mulighet til å velge sterilisering som prevensjon. Dermed fikk loven en dobbel hensikt.

Forut for innføringen av steriliseringsloven tok flere nordmenn til orde for sterilisering av «omstreifere». Spesielt talte legen Johan Scharffenberg for omfattende tvangssterilisering. Loven fikk likevel ingen hjemmel for sterilisering av «omstreifere». Spørsmålet ble heller ikke diskutert under Stortingets behandling av regjeringens lovforslag, hverken i justiskomiteens innstilling eller i Odelstingets og Lagtingets behandling av lovforslaget.

Steriliseringsloven av 1934 vakte tidlig misnøye på grunn av strenge vilkår for bruk av tvang. Under krigen svarte NS-regimet på denne misnøyen ved å lage en ny utpreget tvangslov, som i tillegg var mer tilpasset regimets rasebiologiske ideologi: å hindre en arvemessig degenerasjon av folket og nasjonen. Denne loven ble kalt lov nr. 1 til vern om folkeætten. Den ble signert av Vidkun Quisling i juli 1942 og var gjeldende fra 31. desember 1942 til frigjøringen.

I tilknytning til NS-myndighetenes arbeid med å få på plass en «omstreiferlov» ble det utarbeidet et tillegg til lov nr. 1 til vern om folkeætten i den hensikt å sterilisere «omstreifere». Både levesett, som ble hevdet å være biologisk betinget, og slektstilhørighet ble gjort til gyldige begrunnel-

²⁹ Haave 2015.

³⁰ Sitert i Haave 2000, s. 349.

ser. Den reviderte steriliseringsloven ble ikke signert av Quisling før frigjøringen.

Ved frigjøringen 8. mai 1945 ble NS-loven avskaffet, og steriliseringsloven av 1934 ble igjen gjort gjeldende. Den ble stående frem til 1978.³¹

4.4.6 Lovgivningens assimileringspolitiske rolle og betydning

Utvalget finner at både vergerådsloven av 1896 og løsgjengerloven av 1900 la et avgjørende grunnlag for Misjonens og myndighetenes politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket på 1900-tallet. Dette var også i samsvar med den planen Jakob Walnum utarbeidet og presenterte for regjeringen i 1896, og som Stortinget sluttet seg til og senere godkjente ved særskilte avtaler og ved årlige bevilgninger over statsbudsjettet.

Videre finner utvalget at hesteforbudet for «omstreifere» i dyrevernsloven av 1951 er det klarreste eksemplet på en lovbestemmelse som hadde til hensikt å ramme den reisende livsformen som var typisk for taterne/romanifolket, om enn ikke for alle på det tidspunktet den ble vedtatt. Samtidig var dette en lovbestemmelse hvor det ikke var enighet mellom myndighetene og Misjonen. Siden forslaget ble reist i 1920-årene, hadde Misjonen hele tiden gått imot et slikt forbud. Dette kan synes paradoksalt all den stund Misjonen på andre områder mente at myndighetene ikke utviste tilstrekkelig handlekraft i forsøket på å komme «omstreifervesenet» til livs.

Derimot finner ikke utvalget at handelsloven av 1907 med senere endringer og steriliseringsloven av 1934 ble forberedt og vedtatt av myndighetene med en uttrykkelig hensikt om å ramme taterne/romanifolket. På den annen side anså Misjonens generalsekretær i 1933 den kommende steriliseringsloven med adgang til tvangssterilisering som et viktig ledd i «samfundets kamp mot omstreiferondet».³²

I sum fremviser norsk rett få eksempler på at «omstreifere» ble satt i en særstilling. Foruten det omtalte hesteforbudet gjelder det betalingsbestemmelsene i barnevernloven av 1953, og for så vidt de tilsvarende bestemmelsene i den tidligere vergerådsloven, som i samforståelse med Misjonen ble forstått som en økonomisk særordning for «omstreifere». Det kan her også nevnes at spesialskoleloven av 1951 inneholdt en tilsvarende særordning.³³ Utvalget finner imidlertid grunn til å

påpeke at fraværet av diskriminerende bestemmelser i store deler av lovgivningen ikke betyr at bestemmelsene ikke kan være motivert og begrunnet på en måte som innebærer diskriminering. Det er også grunn til å understreke at den politiske eller samfunnsmessige virkningen av en lov i alminnelighet vil være avhengig av hvordan den blir praktisert og av hvordan bestemmelsene blir fortolket av forvaltningen eller domstolene. Et nærliggende eksempel er steriliseringsloven av 1934, som ikke inneholdt noen bestemmelser om sterilisering av «omstreifere», men som fra slutten av 1930-årene til begynnelsen av 1950-årene rammet forholdsvis mange kvinner med tater-/romani-bakgrunn.³⁴

4.5 1900-tallets assimileringspolitikk i praksis

I det følgende ser utvalget på samarbeidet mellom Misjonen og myndighetene og på de mest sentrale feltene i myndighetenes politikk og virkemidler overfor «omstreifere». Utvalget vil påpeke at diskrimineringen ikke var begrenset til assimileringspolitikken overfor gruppen, og finner klart diskriminerende holdninger i flere samfunnsinstitusjoner, som medier, politi- og rettsvesen og helsevesen.

Når utvalget i det følgende legger særlig vekt på Misjonen, henger det sammen med at organisasjonen ikke bare var den viktigste utøveren av offentlig politikk overfor taterne/romanifolket, men at den i stor grad også la premissene for politikken på området. Det betyr ikke at utvalget fritar myndighetene for ansvar.

4.5.1 Etableringen av det privat-offentlige samarbeidet

Misjonen spilte en stor og avgjørende rolle i gjennomføringen av politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket. Samtidig var Misjonens virksomhet godkjent av statlige myndigheter, og organisasjonen samarbeidet med både dem og kommunale myndigheter. I sum finner utvalget at det tegner seg et bilde av en privat-offentlig assimileringspolitikk.

Et privat-offentlig samarbeid inngikk i Jakob Walnums *Plan for arbeidet blandt Omstreiferne* fra 1896. Utvalget legger merke til at Walnum tenkte seg at det private innslaget, eller det frivillige arbeidet, skulle representere «Mildhed», mens

³¹ Haave 2015g.

³² Haave 2015f.

³³ Haave 2015b.

³⁴ Haave 2000.

offentlige myndigheter skulle representere «Strengthed», og at mildhet og strenghet skulle «gaa Haand i Haand».³⁵ Tidligere forskning og utvalgets egne undersøkelser viser imidlertid at Misjonen tidlig i sin historie kom til å representere vel så mye strenghet som offentlige myndigheter. Utvalget finner derfor grunn til å karakterisere 1900-tallets privat-offentlige samarbeid mer som et helhetlig strengt arrangement enn som et arrangement hvor mildhet og strenghet var kombinert.

Utvalget finner også grunn til å understreke at dette privat-offentlige samarbeidet skilte seg ut fra flere andre tilsvarende samarbeider med politisk og økonomisk støtte fra det offentlige. Misjonen var sikret stor makt og innflytelse gjennom avtaler med statlige myndigheter, ved at den var ledet av ordinerte prester i Den norske kirke, og ved at sentralt plasserte ansatte i Sosialdepartementet i en årrekke var medlemmer av Misjonens hovedstyre. Således utgjorde organisasjonen og dens virksomhet en del av det politiske og det religiøse maktapparatet i samfunnet.³⁶

Misjonen ble stiftet i en viktig brytningstid for sosialt arbeid i Norge: I kjølvannet av økonomiske krisetider og endring av sosiale strukturer fra andre halvdel av 1860-årene og frem til første verdenskrig ble utgifter til fattighjelp problematisert og diskutert. Diskusjonen dreide seg særlig om hvorvidt staten burde begrense sine utgifter og ansvar, og slippe private aktører til på feltet. Frem mot århundreskiftet endret det private sosialhjelpskartet seg ved at organisasjoner med lokale virkeområder ble avløst av en bred bevegelse bestående av større organisasjoner som rettet sin innsats mot spesifikke grupper på landsbasis. Møtet mellom slike organisasjoner og det offentlige apparatet var preget av både konflikt og samarbeid. I tillegg kom politisk uenighet om graden av privat virksomhet i sosialpolitikken.³⁷ Utviklingen av norsk sosialpolitikk frem mot 1920 ble drevet frem av uenighetene om mål og virkemidler, og «oppgavene ble fordelt i en velferdstrekant mellom stat, kommuner og organisasjoner».³⁸

Tilnærmingen til fattigdom som problemfelt ble også endret i dette tidsrommet. Forskning ga økt kunnskap om ulike årsaksforhold. De fattige ble delt inn i ulike grupper basert på hvorfor de var hjelpetrengende, hvor belastende de var for

samfunnet, og i forlengelse av dette hvor «verdige» mottagere av sosial og økonomisk hjelp de var. Dette påvirket lovgivningen ved at visse befolkningsgrupper, som «omstreifere» og «løsgjengere», ikke lenger ble omfattet av fattiglovgivningen, men fikk særlover.³⁹

Innenfor dette rammeverket var det mulig for Misjonen å etablere et tett samspill med sentrale og lokale myndigheter. Det eksisterte ingen annen privat eller offentlig organisasjon som arbeidet med «omstreiferne», samtidig som det samfunnsproblemet gruppen ble hevdet å utgjøre, skapte og rettferdiggjorde et samfunnsmessig behov for særskilte tiltak, særlig etter innføringen av løsgjengerloven.⁴⁰ Misjonen fikk mandat og økonomiske midler til å drive sitt arbeid fra statlige myndigheter, som gjennom sin støtte legitimerte det offentlig-private samarbeidet på dette området. Man var enige om målet – å assimilere taterne/romanifolket ved å oppdra dem og gjøre dem bofaste, og begge parter hadde derfor en interesse av at samarbeidet ble opprettholdt.⁴¹

Misjonen var selv ved sine initiativtagere og senere ledere med på å legge premissene for utformingen av assimileringspolitikken, og for at organisasjonen fikk ansvaret for gjennomføringen. Slik sett ble statlige myndigheter ikke bare avlastet for en krevende oppgave, men samarbeidet med Misjonen ble samtidig statens viktigste virkemiddel i den offentlige politikken overfor taterne/romanifolket. Med en slik rolle ble organisasjonen helt frem til 1986 stående meget fritt til å utforme tiltak overfor gruppen innenfor de økonomiske rammene staten etablerte.

Det var flere grunner til at Misjonen fikk så stor frihet. En av grunnene var at Misjonen gjennom sin virksomhet ikke bare støttet opp under et utbredt negativt og fordømmende syn på taterne/romanifolket, men at dette synet også begrunnet og rettferdiggjorde organisasjonens virksomhet.⁴² En annen viktig grunn var at Misjonen nøt stor respekt på barnevernsfeltet, både i kraft av sin kompetanse og etter hvert erfaring, og fordi organisasjonen fremstod som om den handlet på vegne av staten. Når det gjaldt barnevern, ble Misjonen dessuten antatt å representere en faglig ekspertise i barnevernsarbeid generelt. Blant annet tok Misjonens ledere initiativ til nasjonale konferanser om barnevernsarbeid, og to av Misjo-

³⁵ *Plan for arbeidet blandt Omstreiferne* ved J. Walnum, sogneprest til Leikanger. Vedlegg til dokument Nr. 100. 1896.

³⁶ Hvinden 2001.

³⁷ Jf. Seip 1983 og 1994; Hvinden og Pettersen 2001, s. 232.

³⁸ Seip 1994, s. 19.

³⁹ Seip 1983, s. 138–39; Hvinden og Pettersen 2001, s. 233.

⁴⁰ Hvinden og Pettersen 2001, s. 234.

⁴¹ Hvinden og Pettersen 2001, s. 236

⁴² Hvinden og Pettersen 2001, s. 240–241; Pareus og Stenhammer 2014.

Boks 4.6 Misjonen og staten

I en tale ved Misjonens 50-årsjubileum i 1947 uttalte domprost Johannes Dietrichson at det var et godt «samvirke» mellom stat og kirke i arbeidet for å «komme 'omstreiferondet' til livs». Ifølge referatet i *Aftenposten* brakte Dietrichson «den norske kirkes hilsen og takk», og mente at selv om det «både fra kirkens og statens side hadde vært begått feil under forsøket på å komme omstreiferondet til livs», var det «en glede å kunne konstatere at i dag var det stort sett forståelse og samvirke som preget forholdet mellom de to parter i den felles oppgave».

nens markante generalsekretærer, Ingvald B. Carlsen og Olav Bjørnstad, var i lengre perioder også ledere i Norges Barnevernsråd/Norsk Barnevernsamband. Carlsen var i tillegg – mange år etter at han fratrådte som generalsekretær – medlem av komiteen som i 1953 utarbeidet barnevernloven.

I det følgende ser utvalget på samarbeidet mellom Misjonen og myndighetene og på de mest sentrale feltene i myndighetenes politikk og virkemidler overfor «omstreifere». Her vil det være viktig å skille mellom direkte assimileringspolitiske virkemidler og holdninger og praksis som førte til diskriminering. Dette skillet blir særlig tydelig i forholdet mellom målsettinger og handlinger. Løsgjengerloven hadde for eksempel et klart assimileringspolitisk formål, men i rettsvesenets praksis ble loven først og fremst brukt diskriminerende. Og selv om det er vanskelig å si at mediernes omtale av «omstreifere» hadde et klart politisk formål, var deres presentasjon åpenbart diskriminerende overfor gruppen.

4.5.2 Negative og stereotype oppfatninger av «omstreiferne»

En utbredt holdning på begynnelsen av 1900-tallet ble formulert av Venstre-politikeren Tore Torkildsen Foss da Stortinget i 1909 vedtok å bevilge midler til Misjonens bosettingsarbeid. Ifølge Foss var «omstreifervæsenet» en «udvækst paa samfunnslegemet som man maa se at skjære væk.»⁴³ Hverken denne eller lignende uttalelser ble den

⁴³ Forhandlinger i Stortinget (1909), nr. 107. Fattig og omstreifervæsenet, s. 850.

Figur 4.3 Kong Haakon og formannen i Norsk misjon blant hjemløses hovedstyre i 1947, prost L. Koren, ankommer minne- og jubileumsmøtet i Universitetets aula i anledning Misjonens 50-årsjubileum. (*Aftenposten* 20.9.1947)

gangen påtalt av de øvrige stortingsrepresentantene. I stedet gikk uenigheten mellom dem som trodde det var mulig å få «omstreiferne» til å bosette seg, og dem som mente at løsningen var å ta barna fra foreldrene. Slike holdninger blant politikerne, sammen med den negative omtalen av «omstreiferne» i avisene, både skapte og bidro til å opprettholde et meningsklima som rettferdiggjorde assimileringspolitikken overfor taterne/romanifolket.

Selv om den negative omtalen i den offentlige debatten kan følges langt inn i det norske etterkrigssamfunnet, var det særlig i mellomkrigstiden (1918–1940) den fikk sine mest radikale uttrykk. Dette må sees i sammenheng med en utbredt tendens til å la biologien bli en tolkningsramme like mye for politikk, kultur, historie og samfunn som for sykdom og fattigdom.⁴⁴ Sammen med et menneskesyn som graderte menneskeverdet, førte dette til en stigmatisering av mennesker og sosiale grupper som på ulike måter ble hevdet å avvike fra det «friske», «gode» og «normale», og

⁴⁴ Kjeldstadli 1999.

Figur 4.4 Faksimile av forside i *Aftenposten*, 13. juli 1929.

som ble omtalt som «mindreverdige». ⁴⁵ Utvalget vil i denne sammenhengen peke på den sterke tendensen i pressen til å stemple taterne/romanifolket som en «mindreverdige» folkegruppe, og til å fremstille dem som en befolkningsgruppe som ikke burde forplante seg. ⁴⁶

Med biologien som fortolkningsramme ble tradisjonell sosialpolitikk, herunder Misjonens virksomhet, satt under kritikk med den begrunnelsen at den bidro til å bedre levekårene for de «mindreverdige», som med sine dårlige arveanlegg dermed kunne svekke folket og nasjonen. Synet på «klientene og deres muligheter» endret seg, skriver historikeren Anne-Lise Seip. ⁴⁷ Fattige og syke fikk etiketter som «mindreverdige» og «lavtstående», «det biologiske proletariat» eller «åndelige undermalere». Et av stedene hvor dette kom til uttrykk, var i den offentlige debatten, og da særlig i mediene. Utvalget har gjennomført egne undersøkelser av omtalen av «tater» eller «omstreifere» i norske medier, særlig *Aftenposten* og *Adresseavisen*, i 1930-årene. ⁴⁸ Her er folke-

gruppen mest typisk omtalt som et samfunnsproblem, og medlemmer av den som kriminelle, alkoholisererte og seksuelt promiskuøse som la en økonomisk byrde på samfunnet. Utvalget finner også at det er en tendens å beskrive «omstreiferproblemet» som et økende samfunnsproblem, noe som står delvis i motsetning til hva Misjonen selv mente og hvordan en registrert nedgang i antallet «omstreifere» ble fortolket. I pressen ble det imidlertid bare i liten grad skilt mellom «omstreifere» og «løsgjengere», og fordi «løsgjengerproblemet» på grunn av mellomkrigstidens sosiale og økonomiske kriser var økende, formidlet pressen et bilde av et tiltagende «omstreiferproblem». I neste omgang bidro dette til at det festet seg et bilde av at Misjonens arbeid hadde gitt små resultater. ⁴⁹ Blant annet argumenterte Johan Scharffenberg for at sterilisering ville være et mer effektivt tiltak mot «omstreifervesenet» enn Misjonens bosetnings- og barnevernstiltak.

I artikler i *Aftenposten* og *Adresseavisen* i mellomkrigstiden og i tiåret etter andre verdenskrig finner utvalget at «omstreifere» ofte blir omtalt og beskrevet som «forbrytere». De ble ofte mistenkt for å stå bak bestemte kriminelle handlinger, særlig branner, men også mord og i tilfeller der personer forsvant. Et tidligere eksempel på denne mekanismen er «taterjakten» i Flå i 1907 som fulgte etter at en «klarsynt» hadde «sett» at det var en tater/omstreifer som hadde kidnappet en liten pike.

Flere avisartikler viser hvordan den negative oppfatningen av taterne/romanifolket som gruppe preger lokale myndigheter i behandlingen av boligsaker. Ett eksempel fra *Adresseavisen* i 1928: «Taterunger side om side med våre barn på skolebenken er jo heller ikke noget hyggelig å tenke på og dertil kommer det stadige innrykk hos de bosittende tater av alle slags farende fant.» ⁵⁰

Hovedtyngden av omtalen som blir taterne/romanifolket til del, finnes også i kriminaljournalistikken, i det alt vesentlige i form av korte artikler og små notiser hvor ikke-navngitte medlemmer av gruppen ble mistenkeliggjort. Typisk ble det mer enn antydning at «noen» hadde hørt at det hadde vært tater/romanifolk i området i tiden før den angivelige forbrytelsen – ofte låvebranner, forsvinninger og ran – hadde funnet sted.

Selv om de enkelte sakene hver for seg fikk forholdsvis liten plass og oppmerksomhet, er det utvalgets inntrykk at helheten bidro til å skape et bilde av taterne/romanifolket som en «uærlig»,

⁴⁵ Seip 1994, s. 247.

⁴⁶ Pareus og Stenhammer 2014.

⁴⁷ Seip 1994, s. 52.

⁴⁸ Pareus og Stenhammer 2014.

⁴⁹ Saenger 1983, s. 280.

⁵⁰ «Taterplager i Orkland. Orkland herredsstyret tar affære» i *Adresseavisen* 30.4.1928. Jf. Pareus og Stenhammer 2014.

«forbrytersk» og «farlig» gruppe i befolkningen. Bare unntaksvis ble gruppen positivt omtalt. På denne måten bidro pressen i mellomkrigstiden til å sementere et negativt bilde av den. I liten eller ingen grad ble dette bildet nyansert eller korrigert av dem som hadde positive erfaringer med tatere/romanifolk, det være seg fastboende, representanter fra Misjonen eller lokale myndighetspersoner.

4.5.3 Bosetting

Hjemmelen for Misjonens arbeid med å bosette «omstreifere» lå fra 1907 til 1986 i løsgjengerlovens § 7, mens § 8 regulerte kommunenes og statskassens ansvar for utgiftene til fattigvesenet (se kapittel 4.4.2). Både myndighetene og Misjonen forventet seg mye av loven og det offentlig-private samarbeidet. Når det gjaldt «omstreifere» som skulle plasseres på arbeidskoloni og ikke sendes i tvangsarbeid i henhold til løsgjengerloven, anså Misjonen et samarbeid med staten som «en Livsbetingelse»: «Dette vilde først da bli effektivt, naar Staten for ethvert sådant Bosættelsesforsøk krævet en viss Tids Ophold på en av Foreningens Kolonier svarende til den Prøve- og Læretid Foreningerne satte som Betingelse for Optagelse paa Kolonierne.»⁵¹ Da løsgjengerloven ble iverksatt i 1907, sluttet Kirkedepartementet – som fikk det øverste administrative ansvaret for bosetting av «omstreifere» – seg til Misjonens forslag.

Ettersom arbeidet med å bosette «omstreiferne» ville bli meget omfattende, gikk departementet et skritt lenger enn det Misjonen hadde foreslått: Misjonen burde drive bosettingsarbeidet og føre tilsynet med de bosatte på vegne av staten. En viktig årsak til dette var at det ikke eksisterte noe statlig organ som kunne påta seg oppgaven. Gjennom forhandlinger ble Kirkedepartementet og Misjonen enige om hvordan dette i praksis skulle foregå, og dette utgjorde grunnlaget for regjeringens resolusjon av 1907 som ga Misjonen hovedansvaret for å bosette «omstreifere». Her ble det slått fast at «[m]ed hensyn til foreningens forhold til centralstyrelsen (departementet) har man fundet det at ville være den mest praktiske ordning, at foreningen helt overtar arbeidet med bosættelsen mot aarlig at avgi regnskap og beretning til departementet».⁵² Det Misjonen ønsket, var å få på plass et sentralisert samarbeid mellom seg selv og statlige myndigheter. Dette var i tråd

med den generelle utviklingen i retning av sentralisering som fant sted innenfor sosialpolitikken på 1900-tallet.

Utvalget finner at Misjonen selv henvendte seg til myndighetene for å befestе sitt arbeid innenfor lovgivningen, og at Kirkedepartementet tildelte organisasjonen et større ansvar enn den selv foreslo. Den første bevilgningen ble gitt over statsbudsjettet for 1909/10. I dette og fremtidige fremlegg til statsbudsjett ble Misjonens virkelighetsforståelse i all hovedsak lagt til grunn for tildelingen. Midlene skulle brukes til å løse et påstått samfunnsproblem ved å oppdra personer med «omstreiferbakgrunn» til å bli bofaste gjennom opphold på Svanviken arbeidskoloni. Selv om foreningen sjelden fikk bevilget hele beløpet den søkte om, ble de årlige bevilgningene i hovedsak vedtatt enstemmig uten debatt.

Misjonens bosettingsarbeid hang tett sammen med barnevernsarbeidet: For at arbeidet med barna skulle lykkes, måtte foreldrene fjernes fra landeveien, de måtte skaffe seg eller skaffes et hjem hvor barna kunne oppdras. Logikken var enkel: «Hvad er det da som driver dem? Omtrent alle saa har de svaret at det er for barnas skyld de vil faa sig et hjem. Det er det sterke baand som binder dem ogsaa efter at de er kommet til ro.»⁵³

Utvalget ser at trusselen om omsorgsovertagelse av barna var et ofte brukt pressmiddel for å oppnå bosetting av tatere/romanifolk, til tross for at det ikke fantes noen lovlig hjemmel for en slik kobling. Derfor finner utvalget grunn til å påpeke at denne koblingen var juridisk tvilsom. Det samme gjelder steriliseringen av flere kvinner på Svanviken, hvor inngrepet var begrunnet ut fra tanken om at familieførøkning ville gjøre bosettingen vanskelig. I stortingsdebatter eller offisielle skrives det, med unntak av et rundskriv fra Sosialdepartementet til stiftsdireksjonene i 1919, ikke henvisninger til denne koblingen. Det er imidlertid godt dokumentert at det å ta hånd om barna var sett på som et virkemiddel for å stoppe «omstreifervesenet».⁵⁴ I nevnte rundskriv het det:

Navnlig hvor vedkommende foreldre stiller seg uvillig overfor arbeidsanvisning og hjelp til bosettelse og ikke vil opgi sitt omstreiferliv, kan det være grunn for et fattigstyre å henvende sig til vergerådet for at det skal gripe inn og om mulig i alle fall redde barna fra landeveien.

⁵¹ Sitert i Møystad 2015a.

⁵² Sitert i Møystad 2015a.

⁵³ Carlsen 1922, s. 26.

⁵⁴ Pettersen 1999, s. 2; Agerup 1991, s. 80.

Figur 4.5 Boligene på Svanviken.

Foto: Riksarkivet.

Utvalget viser også til den tidligere forskningen om taterne/romanifolket i regi av Norges forskningsråd, hvor det i flere rapporter ble sannsynliggjort at Misjonen søkte å koble ulike tiltak sammen for i større grad å kunne tvinge gjennom sine hensikter.⁵⁵

Svanviken arbeidskoloni var det viktigste instrumentet i Misjonens bosettingspolitikk. I henhold til løsgjengerlovens § 1 skulle hjelp til bosetting av arbeidsføre personer først og fremst «[Y]des naar det gjælder arbeidsføre Personer, fortrinnsvis dem, der har været på en Arbeidskoloni eller paa Tvangsarbeide en passende Tid for at lære at arbeide og vænne sig til et rolig Liv».⁵⁶ Opphold på Svanviken skulle gjøre «omstreiferfamilier» til fastboende, nyttige samfunnsborgere gjennom arbeidstrening, opplæring i husstell, skolegang for barna og en tilværelse i faste rammer. Oppdragelse og tilvenning til et fastboende liv var to sentrale prinsipper. Ifølge kolonistreglementets § 4 skulle familiene «under oppholdet i kolonien

betragte sig som hjemme, idet allede rettigheter og forpligtelser, som et eget hjem naturlig gir sin eier, overføres paa den familie, som til enhver tid bebor hjemmet».⁵⁷ I virkeligheten forholdt det seg annerledes. Utvalgets undersøkelser viser at det forekom en rekke, til dels alvorlige, inngrep i beboernes privatliv. Blant annet kunne både styrrer og heimelærerinne, som trente opp kvinnene i husstell, komme uanmeldt på befaringsfor å se at husordensreglementet ble etterfulgt.⁵⁸

Etter utvalgets vurdering var oppholdet på Svanviken i liten grad egnet til å forberede beboerne på bosetting. Mennenes arbeidstrening var frem til 1970-årene rettet mot yrker samfunnsutviklingen var i ferd med å gjøre overflødig. Selv om beboerne fra 1970-årene av hadde muligheten til å ta fagbrev som metallarbeider eller tømmer, ble det stadig mindre etterspørsel etter arbeidstager med den type yrkesbakgrunn man hadde fra Svanviken. Samtidig fikk tidligere beboere konkurranse fra økt arbeidsinnvandring. For å forhindre

⁵⁵ Hvinden 2001.

⁵⁶ § 1 i Lov av 31. mai 1900 nr. 5 om Løsgjengeri, Betleri og Drukkenkab.

⁵⁷ SAT, PA-295, kolonistreglement vedtatt 19. oktober 1908, § 4.

⁵⁸ Stenhammer 2015.

Figur 4.6 Familien Godin Hagvald og Anna Marie Nikolaysen på Svanviken, 1910.

Foto: Riksarkivet.

dre at man søkte tilbake til den tradisjonelle leve-måten etter oppholdet på Svanviken, var det med unntak av en kortere periode i etterkrigstiden heller ikke tillatt for mennene å drive med blikkenslagerarbeid.

Opplæringstilbudet til kvinnene var frem til 1970-årene hovedsakelig knyttet til husarbeid. I langt mindre grad enn mennene fikk kvinnene en yrkesopplæring de kunne dra nytte av etter oppholdet.⁵⁹

Misjonen er blitt kritisert for den sterkt tradisjonelle kjønnsdelingen av arbeidslivet på Svanviken.⁶⁰ Imidlertid finner utvalget at barna fikk et adekvat opplæringstilbud, selv om de sosiale forholdene på skolen og i barnehagen i perioder var kritikkverdige. Dette gjelder særlig tilfeller av det som i dag ville blitt omtalt som mobbing av elever, også fra ansatte i Misjonen.⁶¹ Misjonen drev en

egen skole på Svanviken frem til midten av 1960-årene, og da denne ble nedlagt, ble barna integrert på lokale skoler. Misjonen oppmuntret til fortsatt skolegang også etter grunnskolen, og bistod også dem som ønsket yrkesfaglig opplæring ved å sørge for lærlingplass.

I tillegg til arbeidsopplæringen skulle beboerne på Svanviken lære å håndtere egen økonomi. Misjonen anså at personer «fra omstreifermiljø vikler seg inn i uløselige økonomiske problemer ved transaksjoner av alle tenkelige og utenkelige slag».⁶² Disponering av egen inntekt var derfor noe man måtte lære før man forlot Svanviken, og flere beboere opplevde at de ikke fikk handle det de ville i butikken på Svanviken fordi de ansatte mente de ikke hadde råd. Misjonen arbeidet også for å nedbetale beboernes gjeld, men uten at beboerne var involvert i dette. Det ble trukket et månedlig beløp fra lønnen før utbetaling, og den enkelte fikk derfor ikke noe eierskap til sin egen

⁵⁹ Møystad 2015a; Stenhammer 2015.

⁶⁰ Pettersen, 2005; NOU 1980: 42.

⁶¹ Stenhammer 2015.

⁶² RA, PA-0793, brev fra Bjørnstad til Myhre, 19.3.1968.

økonomi. I tillegg var det vanlig å straffe regelbrudd med såkalt matlapp, som innebar at man fikk kupongkort i butikken fremfor lønn. Beboerne kunne også ta opp lån direkte fra Misjonen for å anskaffe ting de trengte i forbindelse med bosettingen, noe som medførte at flere forlot Svanviken med gjeld.⁶³

Misjonen selv hevdet at arbeidet med å bosette beboere fra Svanviken var langt mer vellykket enn bosetting direkte fra landeveien, og at opplæringen således fungerte. Utvalgets undersøkelser viser at Misjonens bosettingspolitikk generelt fremstod som lite vellykket. Mange familier vendte tilbake til Svanviken, på samme måte som mange brøt opp og begynte å reise igjen. En av grunnene var at Misjonens vurdering av bosetting ofte fremstod som lite realistisk. I regjeringsresolusjon av 27. november 1907 ble det fremhevet at bosettingen skulle knyttes til et sted der det var mulig å få arbeid (innenfor jordbruk, skogbruk eller fabrikkarbeid), men dette var meget vanskelig å gjennomføre i praksis.⁶⁴ Videre ble mange bosatt på steder der de ble utsatt for stigmatisering og utfrysing i nærmiljøet og hvor kommunale myndigheter var lite positive til å bosette familier.

Misjonen la stor vekt på at bosatte tater/romanifolk ikke skulle ha noen form for kontakt med andre reisende, men holdt selv kontakt med bosatte familier gjennom brev og hjemmebesøk i lange perioder etter bosettingen. Den sterke vektleggingen av å få den enkelte til å bryte med tidligere livsførsel overskygget mer pragmatiske hensyn, som muligheter for å få arbeid, i hvilken grad den enkelte familie var i stand til å skjøtte sin egen økonomi og integreringen i lokalsamfunnet. Garanti for boliglån eller toppfinansiering av lån til bolig gjennom Husbanken var den mest utbredte formen for økonomisk bistand. Likevel fikk mange økonomiske problemer og trengte ytterligere oppfølging og hjelp. Utvalget finner at de fleste av 24 personer med tater-/romanibakgrunn som i 1980-årene ble forsøkt bosatt gjennom Misjonen, gjennomgikk flere bosettingstiltak med lån, refinansiering, re-bosettinger og flere flyttinger. Av disse forble bare to bofaste.⁶⁵

Denne bosettingsundersøkelsen dekker kun 1980-årene. Basert på arkivmateriale fra andre prosjekter finner vi imidlertid at mønsteret med økonomiske problemer, vansker med å få arbeid og tilpasse seg lokalsamfunnet, re-bosettinger og

Boks 4.7 «saa tidligt som muligt»

Hvor Forholdene i Hjemmet gjør det nødvendigt eller ønskeligt, at Barnet fjernes fra Hjemmet, er det imidlertid af Betydning, at Arbeidet med Barnets Opdragelse kan begynde saa tidligt som muligt. Dette gjælder ikke mindst Omstreifernes Børn; thi de slette Tilbøieligheder, Omstreiferlivet afføder, ligger disse i Blodet og faar ved det omflakkende Liv den bedste Anledning til at udvikles allerede i den tidligste alder. (Jakob Walnum 1896, s. 10)

fornye opphold på Svanviken preget Misjonens bosettingspolitikk gjennom hele 1900-tallet.

Utvalget finner at frem til 1986 var løsgjengerlovens bestemmelser om bosetting i praksis i all hovedsak rettet mot tater-/romanifolket. På grunnlag av disse bestemmelsene initierte og gjennomførte Misjonen norsk bosettingspolitikk overfor folkegruppen. Selv om Kirkedepartementet, og fra 1916 Sosialdepartementet, førte tilsyn med regnskap og ble underrettet om utviklingen på Svanviken arbeidskoloni gjennom Misjonens årsberetninger, var det i realiteten organisasjonen selv som evaluerte egne tiltak.

4.5.4 Barnevern

Barna var en viktig målgruppe for arbeidet med «omstreiferne» helt fra midten av 1850-tallet, og det ble lagt vekt på at det å ta barna vekk fra «omstreifermiljøet» så tidlig som mulig var den beste måten å få stoppet «omstreifervesenet» på. Omsorgsovertagelse av tater-/romanifolks barn ble et middel i assimileringspolitikken overfor gruppen.

Etter at Misjonen overtok hovedansvaret for dette arbeidet, ble det i økende grad lagt vekt på at barna skulle fjernes så tidlig som mulig. I sin plan fra 1896 understreket Jakob Walnum betydningen av å ha institusjoner hvor man kunne anbringe barn fra tidlig alder. Dette ble også flere ganger bekreftet i Stortingets debatter om bevilgninger til Misjonen og arbeidet med «omstreifere».⁶⁶

⁶³ Stenhammer 2015.

⁶⁴ Møystad 2015a.

⁶⁵ Lilleaas og Ellingsen 2015b.

⁶⁶ Marvik 1983; Schlüter 1993; Pettersen 1999; Walnums Dok. 100, 1897.

Fra første stund utgjorde arbeidet med barn kjernen i Misjonens virksomhet, og det første barnehjemmet på Askviknes i Os utenfor Bergen ble tatt i bruk høsten 1899. To nye barnehjem, Lillegården i Eidanger ved Porsgrunn og Rostad i Inderøy, ble også etablert rundt år 1900. Ved disse tre institusjonene ble aldersgrensen for opptak først satt ved seks år, senere endret til fire år. Tanken var at barna skulle bli værende på barnehjemmet til de var ti–tolv år gamle, og etter dette plasseres i private hjem. Enkelte barn ble imidlertid flyttet i fosterhjem allerede som spedbarn, mens andre bodde på ulike institusjoner hele barndommen.

Noen barn ble brukt som arbeidskraft på stedene der de ble plassert, blant annet på gårder. Arbeidet kunne være svært hardt, det vanket ofte straff og nedverdiggende behandling og barna ble i liten grad hørt når de forsøkte å fortelle om sin situasjon. I tillegg var det på enkelte gårder et større antall fosterbarn slik at det ble mindre tid til oppfølgingen av hver enkelt.

Uavhengig av hvor barna ble plassert, er mange blitt utsatt for omsorgssvikt og overgrep, og de mistet kontakt med familien og folkegruppen.

Opprinnelig så man for seg at foreldrene frivillig skulle plassere barna sine på Misjonens barnehjem, og i starten kom noen av foreldrene med barna frivillig. Da det viste seg at foreldrene hentet barna etter kort tid, ble det viktig for Misjonen

å etablere et samarbeid med vergerådene. I 1904 sendte Kirke- og undervisningsdepartementet ut et rundskriv til samtlige vergeråd der de anbefalte at vergerådene skulle benytte seg av Misjonens tilbud for «Omstreiferbørn», i henhold til lovens § 1. Av den grunn ble også Misjonens tre første barnehjem offisielt godkjent som anbringelsessted.

Mellom 1918 og 1929 etablerte Misjonen tre såkalte opptakshjem for eldre barn: Eilert Sundts barnehjem på Eidsvoll, Jakob Walnums barnehjem ved Kopervik på Karmøy og Sørlandets barnehjem på Greipstad ved Kristiansand. I praksis ble det ikke store forskjeller mellom de ordinære barnehjemmene og opptakshjemmene i hvordan hjemmet fungerte og hvor lenge barna ble der. I 1914 stilte Kirke- og undervisningsdepartementet til rådighet en egen bevilgning til dekning av utgifter til barn anbrakt i fosterhjem etter beslutning av vergeråd som Misjonen skulle administrere.⁶⁷

Misjonen bistod også med adopsjon både før og etter barnevernloven av 1953, men trolig uten bevilling. Adopsjonene foregikk likevel med departementets godkjenning.⁶⁸ Tall Misjonen selv la frem for Solheim-utvalget, viser at organisasjonen i perioden 1940–1979 bistod med totalt 48

⁶⁷ Innst.O.XI (1963–64) Om lov om sosial omsorg, s. 17; Pettersen 1999: 9 ff, Seip 1994, s. 65; Haave 2000, s. 54f; NOU 1982: 42.

⁶⁸ NOU 1980: 42.

Boks 4.8 Barnevernsbarn

Figur 4.7 Bilde malt av barnevernsbarn.

Bildet er malt av en mann med tater-/romani-bakgrunn, som vokste opp på ulike barnevernsinstitusjoner. Bildet viser en odde der han bodde

en sommer etter å ha rømt fra barnehjemmet. Mannen fortalte: «En gang jeg rømte, bodde jeg på en odde i flere måneder, en hel sommer, aleine. Jeg stjal litt mat fra gårder i nærheten, sov i en liten hule inne i en fjellvegg på odden, og fikk tak i noe fiskeutstyr som jeg fant i en sjøbod, og klarte meg greit nok. Jeg fiska, plukka bær og stjal iblant litt mat fra gårdene i nærheten. Det var i hvert fall mye bedre å bo der aleine enn å være på hjemmet. Jeg kalte det 'lille Kapp Horn', der ser du taustigen jeg brukte for å komme ned dit, levde godt i skjul der. Likte meg mye bedre der enn på hjemmet, men ble huka inn igjen til slutt.» I oppveksten ble mannen fortalt av Misjonens ansatte at moren var død, men da han var rundt tjue år, oppdaget han at moren levde og hele tiden hadde forsøkt å komme i kontakt med ham. De gjenopprettet kontakten, og hadde en relasjon frem til hun døde.

adopsjoner. Generelt var Misjonen tilbakeholden med å fremme adopsjon, men når adopsjon ble foreslått, ble det ofte presentert for barnas biologiske foreldre på en tvetydig og motsetningsfylt måte.⁶⁹ Henvendelser ble gjort i de tilfeller barnas biologiske foreldre hadde foreldremyndigheten, ettersom deres samtykke til adopsjon var nødvendig. I Misjonens arkiv finnes det gjenpartar av flere forespørsler til foreldre om adopsjon som aldri synes å ha blitt besvart.⁷⁰ Misjonen mottok også brev fra barnevernsnemnder som klaget over at de ikke fikk innhentet samtykke til adopsjon fordi de ikke visste hvor foreldrene befant seg. Etter alt å dømme ble noen barn dermed ikke formelt adoptert, og fikk dermed ingen rett til å arve sine fosterforeldre. Fra tater/romanifolk er det påpekt at det finnes ureglementerte adopsjoner i denne perioden.

Frem til 1970-årene reiste hverken storting eller regjering spørsmål om hvorvidt tiltakene overfor taternes/romanifolkets barn var et nødvendig eller riktig middel for å oppnå målet om å få avvirket en uønsket levemåte. Tvert imot var det en bred og tverrpolitisk oppslutning om Misjonens virksomhet, slik tidligere forskning og utvalgets granskning viser. I forbindelse med forslaget om ny barnevernlov uttalte for eksempel Sosialdepartementet i 1952 at endringene i finansieringen først og fremst skulle lette Misjonens arbeid med å fjerne barn fra «omstreifermiljø». I forarbeidene til lov om sosial omsorg ga departementet uttrykk for at det viktigste virkemiddelet for å «avvikle omstreifervesenet» var å ta hånd om barna fra de var små. Når omsorgsovertagelse som virkemiddel for å stoppe levemåten til «omstreiferne» ikke ble problematisert, henger det sammen med en etablert oppfatning av at denne levemåten i seg selv innebar omsorgssvikt og medførte et skadelig oppvekstmiljø for barna.⁷¹

Det finnes ingen fullstendig oversikt over hvor mange barn med tater-/romanibakgrunn som ble tatt hånd om under vergerådsloven eller barnevernloven, og det finnes heller ikke fullstendige tall over hvor mange barn Misjonen overtok omsorgen for. Anslag som er gjort, varierer mellom rundt 1100 til over 1500 barn, et svært høyt antall i forhold til antallet tater-/romanibarn i denne perioden (1900–1986). I tillegg var det også

andre enn Misjonen som besørget bortsetting og omsorgsovertagelse av barn av «omstreifere».

Omsorgsovertagelse er et av samfunnets mest alvorlige inngrep i privatsfæren. Uavhengig av bakgrunnen og omstendighetene rundt den enkelte omsorgsovertagelsen fikk den konsekvenser for mange personer: barnet selv, foreldre, eventuelle søsken, andre nære slektninger og familiens nettverk – både da det skjedde, og i ettertid. Tidligere forskning og utvalgets egne undersøkelser viser at barnevernstiltakene overfor tater/romanifolk gjennom 1900-tallet har hatt langvarige konsekvenser. Opplevelsen av å være utsatt, og frykten for å bli «tatt» har påvirket generasjoner helt frem til i dag, og har hos mange tater/romanifolk ført til en omfattende mistillit, grensende til frykt, for barnevern og offentlige etater.

Barnevernet var, spesielt i første halvdel av 1900-tallet, preget av en blanding av offentlige og private aktører, som Anne-Lise Seip kaller for en «privatoffentlig barneomsorg».⁷² På samme måte som i bosettingsarbeidet var det privat-offentlige samarbeidet også viktig i barnevernsarbeidet, men her hadde Misjonens samarbeid med kommunale myndigheter større betydning enn i bosettingsarbeidet. Utvalget finner at Misjonen bestrebet seg på å etablere gode kontakter med vergerådene gjennom samarbeid. I enkelte vergeråd og senere barnevernsnemnder var også Misjonen representert, slik som for eksempel i Eide kommune, der Svanviken arbeidskoloni lå. Samtidig uttrykte Misjonen ved gjentatte anledninger frustrasjon over det den opplevde som vergerådernes tilbakeholdenhet når det gjaldt tiltak mot barn av tater/romanifolk.

Samarbeidet med kommunale myndigheter innen barnevernspolitikken gikk ikke på bekostning av samarbeidet med statlige myndigheter. Misjonen fikk sitt mandat til å gjennomføre tiltak overfor barn fra «omstreiferfamilier» fra Kirkedepartementet frem til 1954, og deretter fra Sosialdepartementet til 1986. Fellestrekkene med boligpolitikken er slående: Overfor myndighetene beskrev Misjonen folkegruppens levesett som et sosialt problem som falt inn under statens ansvarsområde, og økonomisk støtte til Misjonen ble løsningen. Dette ble formalisert gjennom et departementalt rundskriv av 1904 og en statlig forordning av 1914. Selv om disse ikke direkte ga ansvaret for barnevernstiltak til Misjonen, bekreftet de foreningens sentrale posisjon når det gjaldt arbeidet med taterne/romanifolket.⁷³ I forlen-

⁶⁹ Pettersen 2005.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Rundskriv nr. 9 02.07.1904; Ot.prp. nr. 56 1952, s. 43; Innst.O.XI 1963–64 *Om lov om sosial omsorg*, s. 17; Pettersen 2000; Haave 2000, s. 327.

⁷² Seip 1994, s. 73.

gelse av dette fungerte offentlige myndighetsorganer i kommunene i stor grad som støttekontorer for en privat organisasjon, og ikke omvendt.

Misjonens ledelse hevdet i flere sammenhenger at organisasjonen var gitt et mandat av myndighetene til å ta ansvaret for den praktiske gjennomføringen av barnevernstiltak ovenfor barn av tater/romanifolk. Dette synet ble tydelig kommunisert både internt og eksternt, og ble ikke imøtegått av sentrale myndigheter. Siden bevilgningene til Misjonen utgjorde et eget punkt på statsbudsjettet (under midler til arbeid blant «omstreifere»), hadde Stortinget mulighet til å kommentere Misjonens arbeid og bevilgningene under budsjettdiskusjonen hvert år.

Selv om mye tyder på at Misjonen ikke fikk et så omfattende formelt mandat som den selv hevdet, var mandatet tydelig nok, gjennom både den langvarige og store økonomiske støtten fra staten, fraværet av forbehold eller kritikk og ved at sentraladministrasjonen gjentatte ganger oppfordret kommuner og kommunale organer til å samarbeide med organisasjonen.⁷⁴ Fra Misjonens side ble slike oppfordringer ansett som strengt nødvendige fordi organisasjonen opplevde at mange kommuner av ulike grunner utviste en nølende, tilbakeholden eller passiv holdning når det gjaldt å treffe vedtak om bortsetting av barn av tater/romaniforeldre.⁷⁵ Særlig i de første årene etter andre verdenskrig anså Misjonens ledelse det for nødvendig å legge press på vergerådene. «En strengere håndhevelse av verjerådsloven anser jeg å være det mest effektive middel til å komme omstreifervesenet tillivs», fremholdt generalsekretær Oscar Lyngstad overfor Sosialdepartementet våren 1946.⁷⁶ Den politisk-administrative reaksjonen på dette utspillet fra Misjonen illustrerer organisasjonens makt og innflytelse. På anmodning fra Sosialdepartementet sendte Kirke- og undervisningsdepartementet et rundskriv til landets vergeråd hvor det ble sitert utførlig fra Lyngstads brev og bemerket at vergerådene måtte være «særlig på vakt når det gjelder omstreiferbarn». I tillegg skulle vergerådene ikke ta hensyn til barnas hjemstavnsforhold, men gripe inn der familiene oppholdt seg.⁷⁷

Misjonen hadde sterk innflytelse på sentrale barnevernsmyndigheter og på mange lokale ver-

geråd og barnevernsnemnder. Anne-Lise Seip trekker frem Misjonen som karakteristisk for det privat-offentlige barnevernssystemet, og sier om Ingvald B. Carlsen at «[i]ngen personifiserer som ham det tette samarbeidet mellom det offentlige og de frivillige organisasjonene».⁷⁸ Som allerede nevnt satt både Ingvald B. Carlsen og Olav Bjørnstad som ledere av Norsk Barnevernsamband, og Carlsen satt også i barnevernkomiteen som kom med forslag til ny barnevernlov i 1952 (som ble barnevernloven av 1953). Dette viser Misjonens sentrale rolle i barnevernsarbeidet, og den autoritet organisasjonen ble tillagt på feltet.

Misjonen mente langt på vei at tilhørighet til folkegruppen i seg selv var tilstrekkelig til å begrunne omsorgsovertagelse, og var en sterk pådriver for dette synet overfor de kommunale barnevernsorganene. Tidligere forskning og utvalgets egne undersøkelser viser at det i liten grad ble lagt opp til forebyggende tiltak. I stedet ble det lagt stor vekt på at barnets beste i utgangspunktet var omsorgsovertagelse.

4.5.5 Registrering

Norske myndigheter har enten på eget initiativ eller i samarbeid med Misjonen gjennomført flere registreringer av «omstreifere». Den første var Statistisk sentralbyrås folketelling i 1845, hvor «omstreifere» ble talt som en egen gruppe, og ikke inkludert i det samlede tallet over den norske befolkningen.⁷⁹ Utvalget finner at denne registreringspraksisen har hatt stor betydning for både myndighetenes og Misjonens mulighet til å gjennomføre assimileringspolitikken, og den betraktes derfor som et viktig virkemiddel i denne. I de ulike registreringene har det ligget et viktig element av identifisering og avgrensning, slik at registreringen i neste omgang har fått betydning for hvem assimileringspolitikken ble rettet mot. Utvalget har derfor særlig sett på de tellingene som i 1927, 1935 og 1948 ble gjennomført av Justisdepartementet på vegne av Misjonen, registrering etter Justisdepartementets rundskriv av 22. mai 1928, som påla geistlige embetsmenn å melde fra om innføringer av «omstreifere» til Misjonen og Statistisk sentralbyrå, foruten kriminalpolitiets registrering etter påtaleinstruksen. I det følgende gir utvalget en kort omtale av disse registreringene.

⁷³ Haave 2000, s. 55–56; Pettersen 1999, s. 7–13.

⁷⁴ Pettersen 1999, s. 8; Hvinden og Pettersen 2001.

⁷⁵ Pettersen 1997.

⁷⁶ Haave 2000, s. 327–328.

⁷⁷ «Til verjerådene». Rundskriv av 5. juli 1946 fra Kirke- og undervisningsdepartementet.

⁷⁸ Seip 1994, s. 74.

⁷⁹ Jf. Søbye 2014.

4.5.5.1 «Omstreiferfellingene» i 1927, 1935 og 1948

Disse tellingene omfattet registrering av så vel «omstreifere» som «løsgjengere».⁸⁰ Initiativet til tellingene i både 1927 og 1935 ble tatt av Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet (omstreiferkomiteen), en privat komité som etablerte seg i 1927, med fylkesmannen Hroar Olsen i Oslo og Akershus som leder og Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen som sekretær.

Departementet kom komiteens ønske i møte og påla landets politimestere i rundskriv av 25. februar 1927 å samle inn opplysninger om «reisende som går under navn av tatere, fanter, splinter, fark». Registreringen ble foretatt i sommerhalvåret 1927. Resultatene, som viste 2143 «omstreifere» og 2126 «løsgjengere», ble meddelt Justisdepartementet i april 1929.

Misjonen anså tellingen som unøyaktig og mangelfull, og i sin innstilling til Justisdepartementet i 1933 presiserte omstreiferkomiteen at politiet måtte gjennomføre en ny telling, og denne gangen også av fattigstyrene. Komiteen foreslo at tellingen skulle foretas vinterhalvåret 1. oktober 1933–31. mars 1934. Fattigstyrene gjennomførte en registrering som planlagt i vinterhalvåret 1934/35, mens politiet foretok sin i tidsrommet 15. april–15. oktober 1935.

Etter alt å dømme ble fattigstyrenes registrering oppfattet som høyst mangelfulle, og utvalget

Boks 4.9 Omstreiferkomiteen

Det gjelder etter komiteens opfatning å få en såvidt mulig pålidelig og utførlig fortegnelse over alle omstreifere og løsgjengere som er uten fast bopel. Disse mennesker utgjør tilsammen en hær på flere tusen. Mange av dem kommer sjelden eller aldri med i nogen offentlig folketelling. De er unddratt enhver kontroll fra samfundets side. Dette bundfall har en uhyggelig tendens til å trekke til sig andre dårlige elementer. Det første middel til å vinde bukt med eller iallfall begrense dette uvesen er at samfundet vet om disse mennesker og holder øie med dem. (Skriv til Justisdepartementet fra omstreiferkomiteen, 27.1.1927)

har ikke funnet at opplysningene ble bearbeidet. Derimot ble politiets registrering med rundt 1900 «omstreifere» delvis bearbeidet. Personopplysningene fra denne tellingen, liksom tellingen fra 1927, ble brukt til å ajourføre Walnums gamle «omstreiferfortegnelse» fra 1896 og til å utarbeide et kartotek.

Den frivillige komité hadde i 1933 også foreslått at det skulle lages en «kortfattet trykt fortegnelse» med en alfabetisk ordnet navneliste og «de viktigste data» om hver enkelt. En første fortegnelse – med «omstreifere» og «løsgjengere» hver for seg – skulle være ferdig i 1935. Nye fortegnelser burde deretter sendes ut til politiet, fattigstyrene og de offentlige kontorene hvert femte eller tiende år. Det er imidlertid ikke funnet noen trykt fortegnelse – hverken i Misjonens arkiv eller i arkivene etter Justisdepartementets politikontor og Politidepartementet under andre verdenskrig. Det er derfor sannsynlig at fortegnelsen aldri så dagens lys.

Kort tid etter andre verdenskrig anmodet Misjonens generalsekretær Oscar Lyngstad Justisdepartementet om å foreta en ny landsomfattende telling av «omstreifere». Tellingene fant sted i samtlige politidistrikter i tidsrommet 1. juni–31. desember 1948. Denne gangen ble det registrert vel 1600 personer, voksne som barn, nesten tre hundre færre enn i 1935.

4.5.5.2 Innrapportering fra fødselsregistre og kirkebøker

På oppfordring fra omstreiferkomiteen (Den frivillige komité av 1927) påla Justisdepartementet i rundskriv av 22. mai 1928 embetsmenn som førte fødselsregistre og kirkebøker, å registrere alle av «omstreiferslekt». Registreringen skulle også omfatte bofaste som måtte antas å være av «omstreiferslekt». Samtidig ble embetsmennene pålagt å sende oppgaver til Misjonen og Statistisk sentralbyrå. Tidligere hadde Misjonen bare sporadisk hentet inn oppgaver fra landets prester. Ifølge Carlsen hadde flere prester selv bedt om en fastere ordning. Med Justisdepartementets rundskriv ble muligheten til å holde nærmere rede på «omstreiferne» betydelig utvidet, dessuten kunne Misjonen ved hjelp av embetsmennesenes oppgaver løpende ajourføre sitt eget kartotek over «omstreifere».⁸¹

Bestemmelsene i rundskrivet ble fulgt i mange år, men ikke i den grad Misjonen ønsket. Mange embetsmenn lot være å sende inn opp-

⁸⁰ Haave 2000, s. 62–67, 325.

⁸¹ Haave 2000, s. 65.

gaver, tross purring fra Misjonen. I 1960 gjorde Misjonens generalsekretær Olav Bjørnstad Justisdepartementet oppmerksom på at antallet innsendte oppgaver hadde avtatt i de siste årene, høyst sannsynlig fordi mange prester ikke lenger kjente til rundskrivet.⁸² Dette ble opplyst etter at Venstres stortingsrepresentant Helge Seip hadde stilt justisminister Jens Haugland (Arbeiderpartiet) spørsmål om hvorvidt rundskrivet fra 1928 fortsatt var gyldig. Spørsmålet førte til at Justisdepartementet opphevet rundskrivet i 1961, til tross for at så vel Misjonen som Sosialdepartementet og Kirke- og undervisningsdepartementet mente at registreringsplikten burde opprettholdes.

4.5.5.3 *Kriminalpolitiets registrering av «omstreifere»*

Utvalget har foretatt en undersøkelse av kriminalpolitiets registrering av «omstreifere» med hjemmel i påtaleinstruksene fra 1921 og 1934.⁸³ Sistnevnte instruks fastslo at det skulle meldes inn til Polititidende dersom det var aktuelt med arrestasjon etter løsgjengerloven eller dersom det var særlig viktig å ha kunnskap om vedkommendes oppholdssted. Samtidig skulle påtalemyndighetenes tjenestemenn innlevere kort eller statistiske oppgaver i den utstrekning, på den måte og til den tid som måtte bestemmes. Disse skulle inneholde opplysninger om vedkommendes personalia, signalement, forbrytelse, forseelse med videre, eller henvisning til tidligere opplysninger.

Utvalget har ikke kunnet fastslå eksakt når merkingen opphørte, men trolig skjedde det i forbindelse med opprettelsen av det nasjonale elektroniske strafferegisteret i 1982, som ikke tillater informasjon om etnisk tilhørighet. Etter 1982 ble det imidlertid laget et elektronisk henvisningsregister som gjorde det mulig å finne personer i det gamle papirbaserte personhovedregisteret.

Utvalget har sett nærmere på det gamle registeret med kartotekkort, som fortsatt befinner seg hos Kripos. Kun et fåtall av kortene er merket, men noen er merket med rødt (personer med psykiske lidelser), og andre er merket med blått («uten fast bopel»). Det er funnet totalt 113 kort som er merket med blått. Av disse er 59 påført «omstreifer» og seks «tater» eller «tater-omstreifer». Dette er påført enten under «stilling» eller «bopel». 48 av kortene merket med blått har under bopel/yrke ingen oppføring av om vedkom-

mende var «omstreifer», men blant disse er det likevel tre hvor det er påført at vedkommende var «omstreifer» «i henhold til Norsk misjon blant hjemløse». Av kortene som er merket som enten «tater» eller «omstreifer», er ni kort for kvinner.

Den første registrerte handlingen på kortene merket med blått fant sted i 1899, mens den siste registrerte var i 1975. Det er ingen nye første gangsregistreringer etter 1965. Selv om det fortsatt ble påført nye opplysninger på eksisterende kort, skjedde også dette i langt mindre grad etter 1965.

Utvalget har i tillegg sett på kategorien «signalement». Kortene inneholder ingen påfallende opplysninger som peker i retning av at det ble foretatt en identifisering på etnisk grunnlag. I all hovedsak ble det under «signalement» gitt en beskrivelse av høyde, kroppsform og utseende for øvrig, slik det ble gjort på andre kort i registeret. Det mest påfallende er de omfattende beskrivelsene av tatoveringer. Etter alt å dømme ble dette gjort fordi tatoveringer ble sett på som viktige kjennetegn ved identifisering. I noen få tilfeller er det også påført «oppnavn» (kallenavn). Hverken kallenavn eller beskrivelse av tatoveringer er imidlertid avgrenset til kort merket med blått.

I tillegg har utvalget funnet at Norsk misjon blant hjemløse fikk tilsendt kopier av strafferegisterskjemaer fra kriminalpolitiet som dekker perioden 1921–1978. Med små feilmarginer dreier det seg om skjemaer med opplysninger om i alt 488 personer – 411 menn og 77 kvinner. Seks skjemaer angår «finske borgere», og seks andre igjen omhandler «sigøynere». Skjemaene inneholder ulike typer opplysninger, foruten personalia (herunder eventuelle kallenavn) blant annet etterlysninger, tiltak (herunder fengsling), når etterlysning er avlyst og domfellelse. Utvalget merker seg at det er et stort avvik mellom antallet strafferegisterskjemaer fra kriminalpolitiet og antallet kort i personhovedregisteret til kriminalpolitiet som er merket med blått. Dette tyder på merkingen av kortene ikke ble gjort systematisk.

Bakgrunnen for at Misjonen fikk kopier av kriminalpolitiets registerskjemaer, er ikke kjent. Det er imidlertid grunn til å anta at skjemaene ble etterspurt av Misjonen, som ønsket å bruke opplysningene til å oppdatere sitt eget kartotek over «omstreifere». Mange av disse kortene er påført opplysninger som fremgår av strafferegisterskjemaene. Utvalget finner grunn til å påpeke at kriminalpolitiet overleverte personsensitive opplysninger til en privat organisasjon med sterke interesser av å føre kontroll med «omstreifere».

⁸² Haave 2000, s. 65.

⁸³ Brandal 2014.

4.5.6 Tateres/romanifolks møte med norsk helsevesen

4.5.6.1 Tater/romanifolk på psykiatriske institusjoner

Foruten å kartlegge omfanget av lobotomi blant tater/romanifolk på Gaustad sykehus har utvalget sett på hvordan folkegruppen ble omtalt og behandlet under sykehusoppholdet. Undersøkelsen ble i samsvar med vedtak fra regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK sør-øst) begrenset til pasienter som er døde og som ikke har gjenlevende nære pårørende (ektefelle eller barn).

Utvalget har sett nærmere på den psykiatriske behandlingen ti pasienter av tater-/romanibakgrunn – åtte kvinner og to menn – fikk på Gaustad sykehus fra siste halvdel av 1920-årene til rundt 1960.⁸⁴ Hovedhensikten var å kartlegge omfanget av lobotomering av pasienter fra taterne/romanifolket. Gjennom denne undersøkelsen har utvalget dokumentert at tre av de ti pasientene – to kvinner og én mann – ble lobotomert. Videre er det funnet at fem av kvinnene ble sterilisert under oppholdet på Gaustad, mens to kvinner var blitt sterilisert før innleggelsen. To av de innlagte kvinnene ble også kastrert – den ene etter først å ha blitt sterilisert før innleggelsen, den andre før hun ble lobotomert. I tillegg ble de fleste av de ti pasientene underkastet flere andre inngripende behandlingsformer, blant annet ulike former for sjokkbehandling.

De ti pasientene som inngår i utvalgets Gaustad-undersøkelse, ble i likhet med de fleste pasientene i samme tidsrom innlagt med tvang, formelt umyndiggjort og fanget i en pasientrolle med forventninger om vilkårsløs tilpasning til sykehusets krav og rutiner. Utvalgets gjennomgang av pasientjournaler viser dette med all tydelighet. Eksempelvis ble behandling med cardiazolsjokk flere ganger igangsatt med den hensikt å straffe urolige og ulydige pasienter.

Utvalget har derimot ikke funnet at de ti pasientene ble underkastet et annet behandlingsregime enn mange andre pasienter på Gaustad sykehus i det tidsrommet undersøkelsen dekker. I store deler av denne perioden – fra siste halvdel av 1920-tallet til rundt 1960 – var seksualinngrep (sterilisering og kastrering), ulike former for sjokkbehandling og lobotomi forholdsvis utbredt. Derimot tyder visse funn i pasientjournalene fra Gaustad og det såkalte steriliseringsarkivet etter det tidligere Helsedirektoratet på at terskelen for

sterilisering var lavere for tater-/romanikvinner enn for en del andre kvinner. Legene på Gaustad sykehus var ved innleggelsen som regel kjent med at kvinnene var av «omstreferslekt», «taterslekt» eller lignende, og det fremgår av flere journalnotater at disse pasientenes slektstilhørighet ble assosiert med en asosial livsform, omsorgssvikt og dårlig biologisk arv.

På to punkter skiller flere av de ti pasienthistoriene seg ut fra mange andre. For det første var seks av kvinnene forholdsvis unge ved førstegangsinnleggelse. Den yngste var 16 år, to var 17 år, to var 18 år og én var 19 år. For det andre var fem av disse kvinnene blitt bortplassert i ung alder og stod under Misjonens omsorg da de ble innlagt på Gaustad. For disse kvinnene var Misjonens generalsekretær enten verge eller tutor, eller begge deler.

En av de kvinnelige pasientene døde i 1970, etter 43 år som pasient på Gaustad sykehus. Hun ble kremert og gravlagt i en fellesgrav på Ris kirkegård som Gaustad sykehus disponerte i perioden 1965–1987. Utvalget har i den anledning foretatt en nærmere undersøkelse av hvem som ligger i fellesgraven. Det har ikke latt seg gjøre å dokumentere at det i denne graven ligger flere pasienter med tater-/romanibakgrunn enn vedkommende kvinne.

Utvalgets psykiatriundersøkelse omfatter også en ny gjennomgang av materialet som ligger til grunn for tidligere forskning om kastrering på psykiatrisk grunnlag. Kastrering ble da som regel utført med samme hensikt som lobotomi: Pasientene skulle bli roligere og mindre utagerende, og i tillegg skulle inngrepet dempe en påstått uhemmet seksualtrang.

Utvalget har også sett på hvilken rolle Misjonen spilte før og under innleggelsen på Gaustad sykehus. Selv om undersøkelsen er begrenset til åtte kvinner og to menn, er den likevel mer omfattende enn noen tidligere undersøkelser. I de ti pasienthistoriene var Misjonen ved sine generalsekretærer Ingvald B. Carlsen og Oscar Lyngstad involvert i innleggelsen av til sammen seks kvinner. Etter innleggelsen spilte generalsekretærene en forholdsvis liten rolle, men Lyngstad var i egenskap av verge involvert i de tilfellene hvor det ble foretatt sterilisering og kastrering. Det skyldtes at «seksualinngrep» i disse tilfellene ikke kunne foretas uten begjæring eller samtykke fra verge. Beslutningen om andre tiltak overfor disse pasientene, slik som ulike former for sjokkbehandling og lobotomi, ble derimot gjennomført uten Lyngstads direkte medvirkning.

⁸⁴ Haave 2015e.

Figur 4.8 Minnemarkering ved «Skammens stein», Ris kirkegård. Fra v. Leif Bodin Larsen, Eva Larsen, Bodil Øyhus og Harald Viborg Marthinsen.

Foto: Bernt Eide.

Utvalget har funnet at Misjonen spilte en langt større rolle før innleggelsen på Gaustad sykehus. Flere av de ti pasientene var blitt satt under Misjonens omsorg som små barn, og under oppveksten ble de kasteballer mellom flere fosterhjem og ulike institusjoner, som alle fraskrev seg ansvaret for dem, ofte med uttalte negative, til dels stereotype holdninger til både den enkelte og taterne/romanifolket som gruppe. Arkivmaterialet, som i noen tilfeller inneholder konfiskerte brev fra de angjeldende pasientene opp gjennom oppveksten, tegner et bilde av barn som tross omgivelsenes tilsynelatende gode intensjoner om å skape trygge og stabile oppvekstvilkår opplever det motsatte, og som aldri blir hørt eller støttet i vanskelige situasjoner. Det er typisk trekk i flere av disse historiene at barnet får beskjed om at det har seg selv å takke.

4.5.6.2 Sterilisering

Misjonen og myndighetenes viktigste assimileringspolitiske tiltak var bosetting og fratagelse av barn fra foreldrene. Fra slutten av 1920-årene ble det i tillegg lansert flere tiltak som bevisst hadde til hensikt å gjøre assimileringspolitikken mer effektiv. Dette kom særlig til syne i forslagene fra Den frivillige komité til behandling av omstreifer- og løsgjengerspørsmålet, med flere myndighetspersoner som medlemmer. I komiteens endelig innstilling fra 1933 var «foranstaltninger til ufruktbargjørelse (sterilisering) av de laveststående omstreifere for å hindre en fortsatt forplantning» foreslått som et nødvendig tiltak for å løse «omstreiferspørsmålet». I tråd med dette henvendte Misjonens generalsekretær Ingvald B. Carlsen seg til justisministeren i desember 1933, med håp om at regjeringen ville påskynde arbeidet med å fremme straffelovkomiteens forslag til en steriliseringslov. Tidligere hadde Carlsen

Boks 4.10 Hadde «omstreifer»- statusen betydning for behandlingen?

I journalene til de åtte kvinnene som inngår i utvalgets psykiatriundersøkelse, er det lagt vekt på at kvinnene er av «omstreiferslekt» eller lignende. Eksempelvis er det notert: «Av omstreiferslekt. [Slektsnavn]-slekten»; «Omstreiferfamilie»; «Av taterslekt – Skolehjemselev»; «Pas tilhører omstreiferfamilie». I en av journalene er også omstreiferstatus angitt som «foreløpig diagnose»: «Foreløpig diagnose: Skolehjemspike av omstreiferslekt».

Omtalen av pasientens slektsforhold og påpekning av forhold knyttet til «omstreifer»-status ved innleggelse synes å handle om å avdekke mulig arvelig belastning. Innledningsvis i pasientenes journaler listes det opp foreldrenes eventuelle slektskap, mulig «ånds-svakhhet», «kriminalitet» og psykiske lidelser hos mor og far samt hos andre i slekten. Selv om det var vanlig praksis å notere slike opplysninger i pasientjournalene i den perioden utvalgets undersøkelse dekker, synes påpekingen av «omstreifer»-slektskapet i disse pasientenes tilfelle å bli tillagt særlig betydning.

I noen tilfeller synes også statusen som «omstreifer» å ha hatt innvirkning på fortolkningen av pasientenes adferd:

«Hun har omstreifernes ulyst til regelmessig arbeide, blir rastløs og må ha avveksling.»

Det er nødvendig med mer omfattende studier, med et bredere sammenligningsgrunnlag, før det med sikkerhet kan sies at «omstreifer»-status generelt, og spesielt seksuell adferd hos kvinner med «omstreifer»-slekt, kan tenkes å ha hatt betydning ved innleggelse og videre behandling i psykiatriske sykehus.

betraktet sterilisering som et brudd med kristent sosialt arbeid, men han ga etter en diskusjon med Johan Scharffenberg i slutten av 1920-årene en kristen begrunnelse for sterilisering av «defekte omstreifere» og anslo senere at det ville dreie seg om en tredjedel av en gruppe som ifølge omstreifertellingen i 1927 bestod av vel 2100 personer.⁸⁵

Utvalget har funnet at Ingvald B. Carlsen, og senere Oscar Lyngstad, gjorde sterilisering til en del av Misjonens selvdefinerte samfunnsoppdrag. Lyngstad ga ved flere anledninger også uttrykk for at steriliseringsloven ikke i tilstrekkelig grad tillot tvangssterilisering og gikk derfor i 1946 til «aksjon» for å få helsemyndighetene til å forbedre en revidering av loven.⁸⁶ Hensikten var å gjøre det tillatt å sterilisere barn og unge under myndighetsalder (21 år) uten foreldrenes viten, noe som var umulig med de gjeldende bestemmelsene. «Aksjonen» førte ikke frem, men helsemyndighetene oppfordret Lyngstad til å overtale det enkelte vergeråd til å ta foreldremyndigheten fra dem som mistet omsorgsretten. Det måtte da oppnevnes verger for barnet, og det ble antatt at verger ikke ville motsette seg sterilisering.

I 1930- og 1940-årene var Misjonens generalsekretærer aktive pådrivere for sterilisering. Samlet sett medvirket Misjonen i rundt 40 prosent av søknadene om mer eller mindre tvungen sterilisering av tater-/romanikvinner. De fleste av disse steriliseringene ble foretatt under Lyngstads tid som generalsekretær (1936–1949). Selv under krigen tok Lyngstad aktivt del i den steriliseringspraksisen som rammet tater/romanifolk, og ga også uttrykk overfor NS-myndighetene om at sterilisering burde foretas oftere enn det som ble gjort.

Tidligere forskning har dokumentert at 125 personer med tater-/romanibakgrunn ble sterilisert i medhold av steriliseringslovgivningen i perioden 1934–1977, hvorav 109 etter ulike bestemmelser i 1934-loven. De øvrige 16, hvorav én mann, ble sterilisert med hjemmel i lov nr. 1 til vern om folkeætten av 1942. I tillegg kan mer enn 230 «omstreiferkvinner» ha blitt sterilisert utenom loven.⁸⁷ Slik sterilisering var bare tillatt dersom svangerskap og fødsel ville innebære en fare for kvinnens liv og helse. Dette ble kalt medisinsk sterilisering. Mange slike steriliseringer hadde imidlertid ingen medisinsk begrunnelse.

Etter Lyngstads bortgang i 1949 synes sterilisering å ha forsvunnet fra Misjonens selvdefinerte samfunnsoppdrag, men samtidig ble forholdsvis mange kvinner på Svanviken sterilisert i 1950- og 1960-årene. De fleste ble operert utenfor steriliseringsloven på såkalt medisinsk grunnlag, til tross for at det bare i få tilfeller ble lagt vekt på kvinnens helse.⁸⁸ I de øvrige av disse «medisinske» steriliseringene ble det vist til familiens sosiale forhold, eller til at familien tidligere var blitt fratatt barn.

⁸⁶ Haave 2015f.

⁸⁷ Haave 2000.

⁸⁸ Haave 2015d.

⁸⁵ Haave 2000, s. 74–80, Pareus og Stenhammer 2014.

Utvalget fester seg ved at daværende kolonistyrer anså mange av beboerne i arbeidskolonien som uegnede foreldre og mente at nye barn ville falle samfunnet til byrde, og i denne sammenhengen uttalte at «denne folkegruppe som vi vanligvis benevner 'reisende', 'fant' eller 'tater'», ofte manglet en «utviklet ansvarsfølelse». Utvalget er derfor ikke i tvil om at det her foreligger en illegitim steriliseringspraksis.

Selv om Misjonens generalsekretærer etter 1949 ikke snakket om sterilisering på samme måte som sine forgjengere fra 1930- og 1940-årene, mener utvalget at det forholdsvis store omfanget av sterilisering av kvinner fra Svanviken, særlig i 1950- og 1960-årene, videreførte en eldre praksis med andre formål: Fra tidligere å hindre «defekte», særlig unge jenter, i å sette barn til verden, ble sterilisering anvendt på voksne kvinner i den hensikt å sørge for at familier som skulle bosettes, ikke fikk flere barn enn de angivelig kunne klare å forsørge, barn som måtte antas å falle samfunnet til byrde.

Helsemyndighetene, som satt med det øverste ansvaret for gjennomføringen av steriliseringsloven, hadde liten eller ingen kontroll med de såkalte medisinske steriliseringene, men hva med den praksisen som fant sted i medhold av loven? Helsemyndighetene kjente til Misjonens store interesse for sterilisering i 1930- og 1940-årene. Selv om det ikke er funnet at søknader om sterilisering av kvinner med tater-/romanibakgrunn ble behandlet vesentlig annerledes enn søknader om sterilisering av andre, fester utvalget seg ved at helsemyndighetene ikke stilte spørsmål ved det relativt store antallet søknader.

4.5.6.3 Sortering av barn

På Misjonens fellesmøte i august 1927 uttalte generalsekretær Ingvald B. Carlsen at Misjonen hadde lyktes godt i arbeidet med å skape «selvhjulpne, gode samfunnsmennesker», men innrømmet at arbeidet ikke alltid gav resultater som forventet. Skulle Misjonen lykkes, var det nødvendig å få skilt ut de «unormale» og konsentrere innsatsen om de «normale». På Carlsens initiativ fikk medisinerstudenten Mikael Kobro i oppgave å foreta en intelligensundersøkelse av barn ved Misjonens barnehjem. Undersøkelsen omfattet 71 barn ved fire av Misjonens barnehjem. Resultatene ble publisert i 1931. Kobro konkluderte med at 61 av barna var «mer eller mindre undermåle». ⁸⁹

Undersøkelsen fikk ingen umiddelbare praktiske konsekvenser, men ble i første omgang

brukt som argument for sterilisering, blant annet av omstreiferkomiteen og av Carlsen i korrespondanse med justisministeren i forkant av Stortingets behandling av steriliseringsloven i 1934. Deretter ble resultatene brukt til å begrunne en sterkere sortering og segregering av «omstreiferbarn». I praksis innebar dette at et økende antall barnehjemsbarn fra slutten av 1930-årene ble videresendt til spesialinstitusjoner som tvangsskoler, skolehjem, åndssvakeskoler og åndssvakehjem. I tillegg foreslo Oscar Lyngstad, Carlsens etterfølger, i 1937 at det burde gjennomføres regelmessige psykiatriske undersøkelser av Misjonens barnehjemsbarn. Hensikten var å sortere barna på et tidligst mulig tidspunkt, slik at organisasjonen kunne konsentrere innsatsen om barn man antok ville kunne tilpasse seg et ordnet samfunnsliv. Slike undersøkelser ble imidlertid ikke igangsatt før i 1950, og da på initiativ fra generalsekretær Olav Bjørnstad. I 1950-årene (muligens lenger) ble undersøkelsene foretatt av en skolepsykiater annet hvert år, med offentlige midler. Barn som ble funnet å stå tilbake, skulle overføres til skolehjem, eller spesialskoler for evneveike, som ble den nye betegnelsen fra 1951, og eventuelt til åndssvakeomsorgen. Tilbake i barnehjemmene skulle det bare være barn med «stort sett normale evner», uttalte Bjørnstad i 1950. I tillegg skulle barnehjems plassene fortrinnsvis forbeholdes barn som foreldrene ville gjøre krav på, de øvrige «normale» barna kunne plasseres i fosterhjem. Utvalget finner at Misjonen nå strammet grepet om barna, og med alle midler forsøkte å bryte forbindelsen mellom barn og biologiske foreldre.

Misjonen fikk gjennomført intelligenstester og psykiatriske undersøkelser av barn i den hensikt å skille antatt håpefulle fra antatt håpløse. De førstnevnte skulle assimileres, de sistnevnte segregeres. På denne måten håpet Misjonen å oppnå bedre resultater, det vil si en mer vellykket assimilering. I 1930- og 1940-årene, men ikke i 1950-årene, ble det antatt at en del utsorterte barn også burde steriliseres, noe som utgjør grunnen til at Oscar Lyngstad i 1946 gikk til «aksjon» for å få endret steriliseringsloven. ⁹⁰

Ideen om å sortere barn ut fra intelligens og evner var ikke spesielt for Misjonen, men utgjorde en del av mellomkrigstidens sosialpolitiske og medisinske tankegodt som ble videreført inn i etterkrigssamfunnet. Utvalget finner imidlertid

⁸⁹ Haave 2015e.

⁹⁰ Haave 2015f.

grunn til å påpeke at sorteringen i Misjonens regifant sted på bakgrunn av gamle, men ajourførte slektsregistre, og at en rekke av disse slektene ble omtalt som tungt arvelig belastet.

4.5.7 Tateres/romanifolks møte med rettsvesenet

Utvalget finner vilkårlighet i politiets, påtalemaktens og domstolenes håndheving av løsgjengerloven, handelsloven og dyrevernsloven. De enkelte tjenestemenns personlige skjønn og fortolkning av omstreiferbegrepet var ofte avgjørende for hvorvidt taterne/romanifolket ble diskriminert eller ikke.⁹¹

Innenfor politiet og påtalemakten var det til dels store forskjeller mellom dem som forholdt seg passive og dem som inntok en aktiv holdning overfor taterne/romanifolket. Dette gjenspeilet dels tilgangen på ressurser og lokale prioriteringer, dels lokale politimenns interesse for spørsmålet. Noen steder la politimenn stor vekt på å forebygge lovbrudd ved å hindre taterne/romanifolk i å oppholde seg i lokalsamfunnet, mens andre la liten eller ingen vekt på dette i lokalsamfunn hvor taterne/romanifolk ble oppfattet å være godt integrert.

Løsgjengerloven var ment å skulle løse avgrensingsproblemet mellom «verdige» og «uverdige» trengende i tidligere lovgivning, og samtidig beskytte samfunnet mot antatt moralsk farlige grupper. Rommet for personlig skjønn, krav til bevis fra domstolene, vanskeligheter med å få befolkningen til å anmelde og mangel på ressurser i politiet gjorde det vanskelig å håndheve loven. Dette gjaldt særlig bestemmelsene om tvangsarbeid, som derfor sjelden ble brukt alene overfor taterne/romanifolk, selv om det forekom geografiske forskjeller. I stedet ble loven hovedsakelig brukt i sammenheng med andre lovbestemmelser, først og fremst handelsloven. Arbeid og inntektskilde var viktige kriterier for bruken av løsgjengerloven, og ofte ser vi at politi og påtalemakt benyttet bestemmelsene om omførselshandel sammen med løsgjengerloven. I saker hvor det ble tatt ut tiltale, var disse ofte basert på stereotyper oppfatninger av taterne/romanifolk som folkegruppe. Også i saker om tigging (løsgjengerlovens § 11) undersøkte politiet ofte hvorvidt den anholdte i tillegg hadde gjort seg skyldig i ulovlig omførselshandel. På den andre siden har utvalgets undersøkelser ikke funnet tilfeller hvor løsgjengerlovens § 12, som ga politiet hjemmel til å

unnlate å rettsforfølge tigging som måtte ansees å være helt nødvendig for vedkommendes eksistens, ble tatt i bruk. Utvalget vil særlig påpeke praksisen med å nekte næringsbrev til personer som tidligere var blitt dømt for ulovlig omførselshandel. Dette var ofte en form for formalisme som forsterket kriminaliseringen av levebrødet til mange taterne/romanifolk.

Utvalgets undersøkelser viser at politiet engasjerte seg sterkt i løsgjengeri, spesielt når det forelå mistanke om at det ble kombinert med ulovlig omførselshandel. Når det gjelder løsgjengerlovens § 7 om hjemsendelser, er det vanskelig å si klart hvilken rolle det spilte hvorvidt den anholdte var av tater-/romanibakgrunn. Det mest aktuelle dersom vedkommende ikke hadde noe å leve av, var hjemsendelse. Motsatt virket løsgjengerlovens straffebud i kombinasjon med tiltale etter andre lover, særlig handelsloven, til at taterne/romanifolk kunne idømmes strengere straffereaksjoner enn det disse lovene i utgangspunktet opererte med.

Handelsloven åpnet for å straffe dem som drev med handel uten tillatelse. I praksis ble det som oftest reagert med bøter. I den grad man kan se en diskriminerende praksis, går dette på tildeling av løyve til å drive handel, og her kan man finne tilfeller av forskjellsbehandling på urettmessig grunnlag. Imidlertid viser utvalgets undersøkelse at tillatelse oftere ble nektet på basis av søkerens individuelle historie enn på etnisk grunnlag.

Politiets reaksjoner på ulovlig omførselshandel var relativt milde sammenlignet med brudd på løsgjengerloven. Bortsett fra at den anholdte måtte betale en bot, ble det sjelden eller aldri noen «større» sak ut av det. Handelsloven kan likevel karakteriseres som radikal på minst to måter. For det første innebar reguleringen av omførselshandel at de som ble nektet næringsbrev, mistet både levebrødet og muligheten til å opprettholde en kultur med tilvirkning av varer for videresalg. For det andre kunne påtalemyndigheten reagere ved å kombinere bestemmelser i handelsloven med bestemmelser i annen lovgivning – mest typisk med løsgjengerloven. Dette kunne innebære en særdeles hard reaksjon. Samtidig har utvalgets undersøkelser vist at mange fra taterne/romanifolket fikk tillatelse til å drive omførselshandel. Dette viser at politidistriktene tolket loven forskjellig og hadde ulike oppfatninger av hvorvidt en person av «omstreiferslekt» egnede seg til å få tillatelse.

Hesteforbudet i dyrevernsloven er den bestemmelsen som mest direkte var ment å ramme taterne/romanifolket og deres livsform. Samtidig

⁹¹ Det følgende bygger på Kaveh 2015.

var dette en bestemmelse som politiet var særlig ambivalent til. Forbudsbestemmelsen hadde også i seg selv en innebygget tvetydighet. På den ene siden var loven et uttrykk for en moderne forståelse av dyrevelferd: Dyrenes ve og vel skulle beskyttes ved lov. På den andre siden hadde samfunnsutviklingen langt på vei løpt fra de forhold bestemmelsen tok sikte på å regulere. I sin alminnelighet var hester blitt mindre viktige som transportmiddel. Jernbane, dampskip, sykler og biler hadde overtatt for hestekraften. «Omstreiferne» ble et symbol på det gammeldagse, mens det å hindre deres mobilitet og samtidig beskytte dyrene ble ansett som et moderne gjennombrudd.

At forbudet mot hestehold var en «særbestemmelse» rettet mot taterne/romanifolket som en etnisk minoritet, fremgår tydelig av debattene om dette spørsmålet. Forskning viser at hesteforbudet i den kollektive hukommelsen til så vel majoritetssamfunnet som til taterne/romanifolket står som et eksempel på grov diskriminering av folkegruppen. Loven i seg selv må da også kunne karakteriseres som sådan.⁹² Derimot har ikke utvalgets undersøkelser kunnet dokumentere at forbudet ble håndhevet av politiet. Dette gjelder også påstander om at enkelte lensmenn skjøt hestene til taterne/romanifolk. Det kan godt være at fratagelse eller avlivning av hester har forekommet uten at loven ble anvendt, altså i utenomrettslig forstand. Dersom det har vært tilfellet, er det imidlertid grunn til å tro at det har vært snakk om isolerte hendelser. Avlivning av dyr hadde fastlagte prosedyrer og rutiner, og saksbehandlingen burde ha etterlatt seg spor, eksempelvis i form av uttalelser fra distriktsdyrlegen og ordre fra lensmannen før dyret eventuelt ble avlivet. Samtidig synes det også klart ut fra utvalgets undersøkelser at loven har hatt en disiplinerende effekt, og slik sett fikk mange av dem som fortsatt reiste med hest, til å slutte med det. Loven, som var tydelig rettet mot taterne/romanifolket som folkegruppe, virket slik sett sterkt adferdsregulerende.

4.5.8 NS-regimets planlagte antiromani-politikk – en minoritetspolitikk i utakt?

NS-regimets «taterpolitikk» hadde det samme målet som assimileringspolitikken i førkrigssamfunnet, nemlig å løse «taterspørsmålet» eller «omstreiferspørsmålet». I tillegg var argumentasjonen i hovedsak identisk. Derimot var det bare et delvis sammenfall i virkemidler. Ønsket om en mest mulig fullstendig registrering av «omstrei-

ferne» utgjorde et fellestrekk. NS-regimet videreførte virkemidler som omplassering av barn og tvangssterilisering, men gjorde dem mer ytterliggående: Det ble lagt opp til obligatorisk omplassering av barn fra ikke-bofaste familier og systematisk tvangssterilisering. NS-regimet utelot imidlertid bosetting, noe som utgjorde en av pilarene i førkrigstidens assimileringspolitik. Bosettingslinjen ble vurdert, men avvist dels av økonomiske grunner, dels fordi «omstreiferproblemet» ble betraktet som vesentlig biologisk bestemt. Foruten sterilisering la NS-regimet i stedet opp til å internere alle voksne som levde på «tatervis», i arbeidsleirer. Slik skulle familiene tvinges til å oppgi sin mobile livsform. Bruddet med tidligere virkemidler kommer videre til uttrykk ved at NS-regimet ville innføre et forbud mot å eie eller besitte ikke bare hest, men også båt og motorvogn som kunne brukes i «omstreiferøyemed». Et annet brudd er at NS-regimet la opp til en ren statlig politikk der Misjonen ikke var tiltenkt noen spesiell rolle utenom å hjelpe NS-myndighetene med å fastslå slektstilhørighet hos enkeltindivider når tvilen meldte seg. Å redusere Misjonens rolle på denne måten innebar et klart brudd med tidligere praksis. Men var de andre bruddene egentlig like klare? Målet var fortsatt det samme: «Taterspørsmålet» eller «omstreiferspørsmålet» skulle løses. Således synes NS-planen å ha innebåret et brudd i midler, men ikke i mål.⁹³

NS-planen ble hverken omtalt eller gjort til utgangspunkt for noen kritisk vurdering av politikken overfor taterne/romanifolket etter 1945. Grunnen kan ha vært at den ble vurdert som sterkt avvikende og dermed uten relevans. Man kan likevel spørre seg om NS-planen ble fortiet – fordi den var sammenfallende med Misjonens mål, og fordi tiltakene ikke representerte noe fundamentalt brudd med førkrigstidens politiske tenkning på området. En omtale av NS-planen etter 1945 kunne ha avslørt et meningsfelleskap som kunne ha stilt Misjonen i et dårlig lys, og dermed undergravet organisasjonens krav om en skjerpet innsats mot «omstreifer»-uvesenet. Dette kravet var Misjonen heller ikke alene om å stille etter krigen. I den første etterkrigstiden kan det tydelig spores repressive holdninger som i sin kjerne gjenspeilet NS-regimets påtenkte antiromani-politikk, til tross for en klar avvisning av nasjonal-sosialistisk ideologi. Dessuten var dette holdninger med røtter i førkrigstenkningen. Her, som på andre sosialpolitiske områder, var det klare trekk

⁹² Haave 2015c.

⁹³ Haave 2015g.

av kontinuitet i tenkemåter fra mellomkrigstiden, gjennom krigen og inn i etterkrigstiden.

Ble mål og midler likevel modifisert som følge av krigserfaringene? Etter 1945 gikk Misjonen inn for å skjerpe innsatsen mot «omstreiferuvesenet» langs gamle spor: «Omstreiferne må under sterkere kontroll fra samfunnets side. Det gjelder både for de som reiser og også de som mer eller mindre tilfeldig er blitt fastboende», het det i 1951.⁹⁴ Samme år innførte myndighetene, dels for egen regning, dels etter krav fra dyrevernerne, forbudet mot hestehold blant «omstreifere». Sammen med bestemmelsen om ekstern grensekontroll i fremmedloven (1956) fremstår hesteforbudet som det kanskje klareste politiske symbolet på den diskrimineringen «omstreiferne» som gruppe ble utsatt for i etterkrigssamfunnet. Et hesteforbud var nær ved å ha blitt innført i 1935, og stod helt sentralt i NS-planen. Vedtaket i 1951 hadde en uttalt forankring i dyrevern, men argumentasjonen forut for og under stortingsbehandlingen viser at hensikten vel så mye var å råde bot på «omstreiferproblemet», selv om dette ikke ble åpent uttalt av alle.

De norske krigserfaringene førte med andre ord ikke til en modifisering av politikken overfor taterne/romanifolket i etterkrigstiden. Tiden var trolig heller ikke moden for et skifte. I et klima med en sterk tro på fellesskapets idé og en sterk gjenreisningsvilje etter fem år med tysk okkupasjon gjaldt det å bringe alle arbeidsføre inn i produktivt arbeid, til beste for den enkelte og for samfunnet som helhet. I et slikt klima fantes det liten eller ingen grobunn for en tolerant holdning overfor en livsform som var stigmatisert som uproduktiv, kriminell og parasittisk. Ved flere anledninger ble det da også fremholdt fra Misjonens side at «omstreiferne» måtte omdannes til «dugelige og positive samfunnsmennesker» eller «positivt byggende lemmer av folkefellesskapet.»⁹⁵

4.6 Avviklingen av særomsorgen

Det privat-offentlige samarbeidet mellom Misjonen og staten tok form av en rutinepreget politikk få eller ingen stilte spørsmål ved før stortingsrepresentant Torild Skard i en interpellasjon til sosialministeren på Stortinget tok opp situasjonen for «omstreiferne» med følgende spørsmål: «Hva vil regjeringen gjøre for å bedre omstreifernes kår og lette deres integrering i samfunnet?» Debatten

fant sted 23. april 1975. Skard stilte prinsipielt spørsmål ved om det var «riktig å skille ut en gruppe mennesker på grunnlag av spesielle slektsregistre som stammer fra forrige århundre og forvaltes av en privat organisasjon, og om det er forsvarlig å ha en slik boplikt som løsgjengerloven angir og knytte bl.a. sosialhjelp til boplikten».⁹⁶ Skard reiste dessuten spørsmålet om hva som lå i integrering, og påpekte betydningen av at «omstreiferne» også måtte ha «rett til å bevare sin egenart som omstreifere. Vi må ikke få en integrering som betyr en tvangsassimilering, med andre ord».⁹⁷ Statsråd Tor Halvorsen understreket at han ikke ønsket at «noen skal bli diktert», men «skal man kunne klare å nå bedre resultater, er spørsmålet om boliger, arbeid og ikke minst skolegang av den aller største betydning».⁹⁸

Interpellasjonen førte til at Sosialdepartementet i november 1976 oppnevnte et offentlig utvalg, ledet av byrettsdommer Ingrid Solheim, som skulle vurdere «omstreifernes» situasjon i samfunnet, og komme med anbefalinger til hva som burde gjøres med særordningene for denne gruppen. Solheim-utvalget kom med sin innstilling i 1980. Utvalget foreslo å legge om særbestemmelsene, og tok til orde for at bistand til «omstreiferne» skulle integreres i det ordinære hjelpeapparatet. Den samme anbefalingen kom også fra et annet offentlig utvalg i samme periode, statsrefusjonsutvalget, ledet av Petter Drefvelin. Dette utvalget skulle vurdere statsrefusjonsordninger for kommunale utgifter etter sosialomsorgsloven og barnevernloven. Utvalget ble nedsatt i 1979, og la frem sin innstilling i 1982, der det ble foreslått å endre bestemmelsene med at staten refunderte utgifter til bosettings- og barnevernstiltak for «omstreiferne», og at dette burde gå inn i det ordinære kommunale apparatet. Omleggingen av disse ordningene ble gjennomført fra 1986.

Da Solheim-utvalget kom med sin innstilling, begrunnet den forslaget om avvikling av særtiltakene med at det ikke lenger var behov for dem, og at avviklingen av særomsorgen ved Misjonen ville «bidra til bedre integrering av omstreiferne i den vanlige befolkningen».⁹⁹ Den stilte altså ikke spørsmål ved de politiske målsettingene og de normative standardene for integrering.¹⁰⁰ Det kan

⁹⁴ Sitert i Haave 2006, s. 245.

⁹⁵ Sitert i Haave 2015g.

⁹⁶ Sitert i NOU 1980: 42.

⁹⁷ Stortingsrepresentant Torild Skard, S. tid. 3715–3729 (23.4.1975), s. 3719–3720.

⁹⁸ Statsråd Tor Halvorsen hentet fra S. tid. 3715–3729 (23.4.1975), s. 3729.

⁹⁹ NOU 1980: 42.

¹⁰⁰ Halvorsen 2004, s. 39.

se ut til at den norske regjeringen ikke tok offentlig standpunkt mot assimileringspolitikken som var rettet mot taterne/romanifolket før daværende justisminister Anne Holt uttalte seg om spørsmålet i Stortinget i desember 1996, i debatten om et representantforslag fra Erling Folkvord om å gi oppreisning til taterne/romanifolk:

[...] det er viktig at taternes særegne tradisjon og historie anerkjennes og ivaretas som en verdifull del av vårt samfunn. Overfor dem som ikke er fastboende og/eller integrert, bør det også uttrykkes en aksept – det må aksepteres at folk ikke ønsker å være som alle andre. Dette kan bare oppnås ved at vi alle får økt kunnskap.¹⁰¹

4.6.1 Avviklingen av særordningene

Fattigloven av 1900 var i utgangspunktet tenkt som en midlertidig lov, men da den ble avviklet med innføringen av lov om sosial omsorg fra 1. januar 1965, hadde den stått i 65 år. Arbeidet med å få til en ny fattiglov var blitt påbegynt i 1930-årene i sammenheng med at trygdesystemet skulle utredes og utvides. Dette ble avbrutt av den tyske okkupasjonen under andre verdenskrig, men ble i noen grad tatt opp igjen da de mest umiddelbare gjenreisningsoppgavene var fullført. I de politiske partienes fellesprogram av 1945 var også sosial trygghet og det å komme bort fra en nedverdiggende og stigmatiserende fattighjelp blitt satt opp som et viktig mål for gjenreisningen, og den tidlige etterkrigstiden var preget av en tanke om et utvidet offentlig ansvar for hele befolkningen. En av grunnideene bak den nye sosiallovgivningen, som ble utformet frem mot 1960-årene, var at sosialhjelp skulle erstatte den gamle forsorgen for det antatt lille antallet personer som ikke hadde rett til trygdeytelser, eller som i perioder eller livsfaser falt utenfor rammene for disse.¹⁰²

I forarbeidene til lov om sosial omsorg ble «omstreiferne» betegnet som «en egen gruppe personer med særlige problemer». Her ble gruppen definert som «en del mennesker som ikke har fast bopel men streifer om fra sted til sted enten alene eller med sin familie eller i større følger». Hjemstavnsinstituttet ble betraktet som utdatert, og Sosialdepartementet foreslo derfor at hjemstavnsreglene skulle falle bort, og at man i den forbindelse også skulle fjerne all statsrefusjon.

Dette ville få omfattende konsekvenser for dem av «omstreiferne» som ikke hadde opparbeidet seg hjemstavn, og dermed for Misjonens virksomhet. Etter protester fra Misjonen ble derfor forslaget endret, og den etablerte ordningen med statsrefusjon og Misjonen som mellomledd og utøvende aktør ved bosetting av «omstreifere», og delvis også i forbindelse med tildeling av sosialhjelp til allerede bosatte familier, ble videreført for «omstreifere».¹⁰³

Den samfunnsmessige og sosialpolitiske utviklingen mot slutten av 1960-årene og gjennom 1970-årene, sammen med økt kritikk av Misjonen for både mangelfulle virkemidler og dårlig økonomistyring, skulle imidlertid presse igjennom endringer i 1980-årene. 1970-årene var også en periode med økt vektlegging av kommunalt ansvar. Profesjonaliseringen av sosialstyrene, de økonomiske forholdene i kommunene og økt ensretting av praksis gjorde at også kommunene i større grad var rustet til å utføre dette arbeidet selv. Samtidig var det innad i Sosialdepartementet en økende misnøye med hvordan Misjonen forvaltet både penger og tildelte oppgaver. Konsekvensen av denne utviklingen var at de økonomiske særordningene på sikt ble avviklet.¹⁰⁴

Sett under ett utgjorde ikke «omstreiferne» kår og hva som kunne gjøres for denne gruppen, noen stor andel av den sosialpolitiske diskusjonen i perioden 1964–1986. Det er andre grupper som diskuteres mer inngående, som bostedsløse mer generelt, alkoholikere, de som har vært i fengsel, og mot slutten av perioden i økende grad flyktninger og innvandrere. På den annen side er det disse gruppene «omstreiferne» ble vurdert sammen med, og opp mot, i diskusjonen av regler som skulle vært mer universelle. Slike regler skulle ikke ramme enkelte grupper og på den måten være stigmatiserende. Hovedgrunnen til at «omstreiferne» havnet i denne posisjonen, var Misjonens virksomhet gjennom lang tid, som bidro til å fremheve «omstreiferne» som en spesielt problematisk og hjelpetrengende gruppe. I tillegg kommer en tidvis uklarhet i forholdet mellom Misjonen og kommunene. Misjonen hadde siden 1907 hatt særlige oppgaver når det gjaldt bosetting av «omstreifere», og det hadde også utviklet seg en praksis der den var behjelpelig med annen støtte, som regel gjennom kommunene. Med hjemmel i løsgjengerlovens § 8 fikk Misjonen og kommunene disse utgiftene refundert fra staten. Utover i 1960-årene og frem mot

¹⁰¹ Justisminister Anne Holt, S.tid. 1564–1576 (6.12.96), s. 1574.

¹⁰² Messel og Slagstad 2014, s. 536–537; Seip 1994, s. 225.

¹⁰³ Ot.prp. 56 (1962–63), s. 17, 65–66.

¹⁰⁴ NOU 1985: 27.

1986 ble spørsmålet om hvorvidt denne særordningen skulle beholdes eller ikke, tatt opp flere ganger. Og selv om praksis langt på vei etter innføringen av lov om sosial omsorg fra 1965 ble opprettholdt som tidligere, må det nye lovverket ha hatt en effekt for gruppen «omstreifere». Utover i 1970- og 1980-årene var det stadig færre som ble bosatt gjennom Misjonen. På den tiden var det ifølge flere av utvalgets utredninger snakk om rebosetting av personer som hadde store vanskeligheter.¹⁰⁵

Fra innføringen av lov om sosial omsorg og frem til avvikling av de økonomiske særordningene med virkning fra 1986 var det sosiale hjelpeapparatet i kommunene blitt mer profesjonalisert, og kommunene var både økonomisk og faglig blitt bedre rustet til å foreta bosetting av bostedsløse. Dette inkluderte bostedsløse av «omstreiferslekt», som skulle behandles på linje med andre i samme situasjon. På dette tidspunktet var prosessen kommet såpass langt at en avvikling av særordningene var praktisk mulig.¹⁰⁶

Avviklingen av særordningene med virkning fra 1986 innebar at § 8 i løsgjengerloven ble avskaffet. Løsgjengerlovens § 7, som hjemlet tvangsbosetting, ble imidlertid stående til 1995. Bestemmelsen hadde dog ingen praktisk betydning etter at hjemmelen for refusjon (§ 8) ble fjernet. Misjonen hadde da i nærmere 100 år vært både utøver av politiske intensjoner og pådriver overfor myndighetene i utforming av politikk på dette området.

4.6.2 Fra Misjonen til Kirkens Sosialtjeneste

I og med at hjemstavnsordningen gjennom lov om sosial omsorg i 1964 ble avviklet, skulle Misjonens samfunnsoppdrag hjemlet i regjeringsresolusjonen fra 1907 ha falt bort. Som vist i kapittel 4.8.1 lyktes det imidlertid Misjonen å få beholde ordningen slik at bosettingsarbeidet kunne fortsette som før, med statsrefusjon og med Misjonen som formidler. Bosettingsarbeidet med «omstreifere» ble dermed plassert i en sosialpolitisk unntakstilstand, hvor den var skilt både fra andre særskilt utsatte grupper (jf. sosialomsorgslovens § 16 bokstav d) og fra den generelle sosialpolitiske utviklingen. Dette siste gjaldt særlig utviklingen av ansvarsforholdet mellom staten og kommunene, hvor sistnevntes ansvar økte med bortfallet av hjemstavnsretten.

¹⁰⁵ Lilleaas og Ellingsen 2015; Møystad 2015a.

¹⁰⁶ Teige 2015.

Dette var et viktig grunnlag for at det i 1971 ble oppnevnt en hovedkomité for reformer i lokalforvaltningen som skulle foreslå utbedringer og samordninger i lokalforvaltningen. Et av områdene komiteen særlig skulle se på, var inntektssystemet for kommunene og fylkeskommunene. Innstillinger om dette forelå i 1979 (fylkeskommunene) og 1981 (kommunene).¹⁰⁷ Regjeringen fremmet komiteens forslag for Stortinget i Ot.prp. nr. 48 (1984–85). Her ble det foreslått endringer i inntektssystemet innenfor en lang rekke lover. Dette falt også sammen med forslag fra to andre offentlige utvalg, Solheim-utvalget (1980) og statsrefusjonsutvalget (1982), som begge konkluderte med at unntakene Misjonens bosettingsarbeid hadde fått etter sosialomsorgsloven av 1964, burde avvikles.¹⁰⁸

I forarbeidene til de nye inntektslovene for kommunene og fylkeskommunene ble det fremholdt at målsettingen med refusjonsordningene hadde vært å sikre at bestemte grupper fikk den hjelpen de hadde krav på, og at ordningen «må antas å ha virket etter sin hensikt». ¹⁰⁹ I tråd med statsrefusjonsutvalget mente Sosialdepartementet imidlertid at ordningen ikke i tilstrekkelig grad hadde ført til bosetting/rehabilitering og forebygging av sosiale problemer for gruppen den var myntet på, og at hjelpen ofte var blitt «valgt ut fra finansieringsform og ikke ut fra en vurdering av den enkeltes behov». ¹¹⁰ I innstillingen til ny inntektslov ble derfor både sosialomsorgslovens § 16d og løsgjengerlovens § 8 foreslått avskaffet, noe som i Stortinget også ble vedtatt enstemmig og uten debatt. ¹¹¹ Det store antallet tilskuddsordninger til kommunene ble etter dette redusert til fem hovedkategorier: undervisning, helse- og sosialtjenester, kulturformål, barnehager og et generelt tilskudd. Stortinget hadde dermed avskaffet særordningene som hadde hjemlet Misjonens bosettingsarbeid siden 1907. Løsgjengerlovens § 7 stod fortsatt ved lag, men var på dette tidspunktet blitt en sovende paragraf.

Det nye inntektssystemet ble satt i verk fra 1. januar 1986. Avskaffelsen av særordningen ble begrunnet ut fra tekniske og organisatoriske hensyn. Dels var det et ønske om sterkere kontroll

¹⁰⁷ NOU 1979: 44; NOU 1982: 15.

¹⁰⁸ NOU 1980: 42; «Statsrefusjonsordningene etter sosialomsorgslovens § 16 og barnevernsloven § 63», innstilling fra et utvalg oppnevnt av Sosialdepartementet 8. mars 1979, avgitt 25. mars 1982.

¹⁰⁹ Ot.prp. nr. 48 (1984–85).

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 42 1985, Endr. i lover vedr. inntektssystemet for komm. og fylkeskomm.

med sosialutgiftene, og mulighet for bedre samordning mellom ulike systemer for sosialomsorg og på tvers av de ulike kommunene og fylkeskommunene, dels at man ønsket å gi lokalforvaltningen større mulighet for å prioritere og planlegge ut fra lokale forhold. Reformen innebar dermed ikke et oppgjør med assimileringspolitikken.¹¹² I innstillingen ble det foreslått at Misjonen «inntil videre» skulle beholde bevilgningen til administrasjon, bosetting og rehabilitering av «omstreifere», selv om kommunene etter dette var fratatt mulighetene for å få statsrefusjon for bosetting gjennom Misjonen. Denne bevilgningen ble først inndratt fra og med 1. januar 1989.

På dette tidspunktet hadde Misjonen allerede endret ansvarsområde, organisasjonsform og navn. Debatten om organisasjonsformen gikk tilbake til 1970-årene, og hadde sammenheng med det stadig fallende tallet på medlemmer og lokalag, og at Misjonens inntekter i økende grad var basert på statsstøtte. Innenfor Misjonen hadde derfor flere begynt å argumentere for at en medlemsorganisasjon ikke lenger var hensiktsmessig, og at man i stedet burde opprette en stiftelse. Forslagene om å endre organisasjonsformen hang samtidig sammen med endringene i virkefeltet og den generelle utviklingen i samfunnet. Misjonen hadde over tid i stadig økende grad utvidet virkefeltet til å omfatte andre grupper enn bare «omstreifere», samtidig som denne gruppen – i alle fall den delen som var i kontakt med Misjonen – var i sterk tilbakegang. Dette tilsa en endring av formålsparagrafen, noe som ble forsterket av endringer i synet på særordninger og den tiltagende kritikken som Misjonen ble møtt med på slutten av 1970-årene.

Omleggingen skjedde i to etapper. Den første var endring av organisasjonens formål. På årsmøtet i 1983 ble arbeid for «omstreiferne» tatt ut av § 1 i grunnreglene. Etter dette skulle Misjonens formål være å «virkeliggjøre kirkens diakonale oppdrag ved å gi vanskeligstilte barn, unge og voksne mulighet for fellesskap og personlig vekst i hjem, kirke og samfunn». Dette gjenspeiler samtidig at Misjonen i økende grad søkte å knytte seg til Den norske kirke, noe som trolig hadde sammenheng med at kontakten med myndighetene og Sosialdepartementet ikke lenger var like tett. Den neste endringen fant sted på årsmøtet i 1986, da både navnet og organisasjonsformen ble gjort om.¹¹³ Årsmøtet vedtok at Misjonen skulle legges

Figur 4.9 Flyfoto fra Svanviken gård.

Foto: Norrøna Fly AS.

ned, og at det skulle opprettes en stiftelse. Før årsmøtet hadde flere aktører i organisasjonen over tid argumentert for at det var uheldig å ha ordet «misjon» i navnet, og at det dessuten ikke lenger speilet organisasjonens virkefelt. Det var samtidig et uttalt ønske, i tråd med utviklingen som er skissert over, at navnet måtte uttale en tettere tilknytning til kirkens diakonale arbeid. Årsmøtet vedtok derfor at den nye stiftelsen skulle ha navnet Kirkens Sosialtjeneste.

Formelt var det flere problematiske sider ved endringen av Misjonen fra medlemsorganisasjon til stiftelse. Et problem var at det ikke ble satt noe nytt møte etter at Misjonens årsmøte hadde vedtatt å legge ned organisasjonen. Det var det samme møtet som fortsatte og vedtok å opprette stiftelsen. For det andre ble det heller ikke truffet noe formelt vedtak om å overføre aktiva og passiva fra Misjonen til den nye stiftelsen før nedleggelsen. Dette ble først gjort i etterkant. Et tredje problemfelt var eierforholdet til Svanviken, som formelt sett var en separat stiftelse med Møre og Romsdal krets av Misjonen som styre. Etter stiftelsesloven skulle Misjonen før nedleggelsen ha sendt forslag til fylkesmannen om overdragelse av Svanviken til Kirkens Sosialtjeneste. Først i 1990 fikk den nye stiftelsen godkjenning for denne overdragelsen.¹¹⁴

En juridisk vurdering utført for utvalget av professor dr.jur. Geir Woxholth fremholder at Kirkens Sosialtjeneste mest trolig er å betrakte som en ny organisasjon, uten juridisk ansvar for Misjonens virksomhet. Det er derfor ikke spesielt nærliggende at stiftelsen kan gjøres sivil- eller strafferettslig ansvarlig for handlinger begått av Misjonen. Woxholth har ikke vurdert foreldesspørsmålet. Utvalget vil likevel konkludere med at Kirkens

¹¹² Jf. Marvik 1991.

¹¹³ RA, PA-793, 111 Protokoller/beretninger 1983–1986, NMBH/KS Generalforsamlingen 10.–11. oktober 1986.

¹¹⁴ Sæther 2015.

Sosialtjeneste er den institusjonen som står nærmest til å ta et moralsk ansvar for den virksomheten Norsk misjon blant hjemløse stod for. I tillegg vil utvalget understreke at staten hadde et overordnet ansvar for politikken overfor «omstreiferne» generelt. Etter utvalgets mening har myndighetene derfor enten direkte eller stilltiende godkjent og støttet Misjonens virksomhet, og dermed stilt seg selv i en ansvarlig posisjon.

Misjonens handlinger angående Stiftelsen Svanviken er i større grad problematiske. Her ble det ut fra professor Woxholths vurdering begått flere og alvorlige brudd på stiftelsesloven og stiftelsens statutter. Dette skjedde på flere måter.

For det første i form av ulovlige fradelinger/salg av grunn fra Svanviken-eiendommen. Dette skjedde både i den perioden Misjonen «forvaltet» Stiftelsen Svanviken via styrerepresentasjon og i den perioden stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste gjorde det, og de er ifølge redegjørelsen begge å bebreide for forholdet.

For det andre ved at Stiftelsen Svanviken ikke hadde lovlig styre fra 1986 til fylkesmannen godkjente nytt styre i brev av 24.9.1990. For dette er først og fremst stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste, som forvaltet Stiftelsen Svanviken, å bebreide. Det kan ikke utelukkes at fylkesmannen, ut fra sin lovpålagte tilsynsfunksjon, også kan være å kritisere for at forholdet ikke ble oppdaget tidligere.

For det tredje ved at midlene i de to stiftelsene har vært sammenblandet. Dette er også et forhold som Kirkens Sosialtjeneste må være ansvarlig for.

Utvalget anser disse overtredelsene av stiftelsens statutter og stiftelsesloven som alvorlige, slik det også fremholdes i redegjørelsen.

Utvalget er enig i professor Woxholths vurdering av at det er grunnlag for å rette en kritikk på rettslig grunnlag, selv om Woxholth påpeker at ansvaret er foreldet og derfor ikke kan forfølges rettslig. I lys av Woxholths vurdering legger utvalget til grunn at det i dag ikke vil være mulig å gjøre om salgene eller erstatte tap som følge av salgene på Svanviken. Salgene er gjennomført, hertil kommer at det er umulig å fastsette hvilket tap som er lidt og for hvem fordi «omstreifere» ikke er en entydig definert gruppe.

Utvalget tar også til etterretning at Woxholt finner at fylkesmannens vedtak om omdanning av Stiftelsen Svanviken var i samsvar med stiftelsesloven og statuttene og derfor neppe kan anfektes juridisk.

Utvalget vil likevel, slik det også antydes i redegjørelsen fra Woxholt, peke på det paradoks at fylkesmannen, som statlig myndighet, brukte opphøret av den statlige støtten til Stiftelsen Svan-

viken og dens formål om å tilgodese «omstreiferne» som et argument for å gjennomføre en lovlig omdanning. Selv om en slik argumentasjon ifølge Woxholts redegjørelse er juridisk holdbar, har utvalget forståelse for at mange har vanskelig for å slå seg til ro med en slik argumentasjon, spesielt fordi omdanningen medførte at den sammenslåtte stiftelsen ikke lenger fikk noen mulighet til å realisere det opprinnelige formålet om å tilgodese «omstreiferne». I lys av dette mener utvalget at også staten må kunne sies å ha et moralsk ansvar for å gjøre godt igjen den urimelighet som mange anser ble resultatet av sammenslåingen.

4.7 Fra assimilering til status som nasjonal minoritet

Fra midten av 1800-tallet til 1970-årene var norsk politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket kjennetegnet ved assimilering, som særlig søkte å motvirke en reisende livsform. Eilert Sundts undersøkelser av folkegruppens egenart og levemåte sammen med forsøk på bosetting og oppdragelse midt på 1800-tallet dannet en overgang fra eldre tiders forfølgelse til 1900-tallets assimileringspolitik, men var ifølge myndighetene en betinget suksess. Sundts moralske fordømmelse av folkegruppen, sammen med den offentlige debatten mot slutten av 1800-tallet, bidro imidlertid til å legge et grunnlag for myndighetenes og Misjonens harde assimileringspolitik fra begynnelsen av 1900-tallet og frem til 1970-årene.

Fra 1970-årene ble assimileringspolitikken gradvis avvirket samtidig som politikken generelt ble mindre konsentrert om aktivt å endre livsformen til taterne/romanifolket som minoritetsgruppe, men uten at det ble lagt vekt på å bidra til videreføring eller formidling av kulturelle tradisjoner. Samtidig hadde folkegruppens egen livsform gradvis endret seg. Mange hadde etablert faste boliger for store deler av året og praktiserte derfor en reisende livsform i kortere deler av året, ikke ulikt dagens situasjon.

Fra midten av 1970-årene ble assimileringspolitikken gradvis utsatt for kritikk, men det var først mot slutten av 1990-årene at taterne/romanifolket ble anerkjent som en nasjonal minoritet med krav på at forholdene skal legges til rette for å ivareta og utvikle deres kultur. I mellomtiden var de økonomiske særordningene for folkegruppen som på en vesentlig måte hadde opprettholdt de materielle forutsetningene for assimileringspolitikken, blitt avskaffet.

Virkningene av avviklingen av særordningene ble evaluert av Ellen Marie Marvik i 1991. I rapporten «Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføring av ansvaret til kommunene», som var finansiert av Sosialdepartementet, fant hun at et flertall av sosialkontorene vurderte avviklingen av særordningene positivt. De vektla at avviklingen hadde ført til mindre stigmatisering av gruppen. Samtidig trakk flere sosialkontorer frem negative konsekvenser, som forverrede økonomiske vilkår for «omstreiferne». Marvik pekte også på at en del sosialkontorer var usikre på hvordan de skulle forholde seg til denne befolkningsgruppen, og etterlyste kunnskap og retningslinjer. Når det gjaldt gruppens sosioøkonomiske situasjon, kom det frem at en del husstander sosialkontorene kjente til, hadde behov for mer enn sporadisk økonomisk bistand. Det ble rapportert om et lite antall personer med arbeidsinntekt, og trygdeytelser (særlig uføretrygd) ble beskrevet som en vesentlig inntektskilde. Videre ble barnas situasjon omtalt som problematisk. Ifølge sosialkontorene var de isolert overfor lokalsamfunnet, og både barna og foreldrene viste liten interesse for skolegang.

Marvik fant at ansatte ved enkelte sosialkontorer i intervjuene hadde utelukket flere «omstreiferfamilier» fra sine vurderinger fordi de fremstod som «integrert». Dette tyder på at begrepet «omstreifer» ble oppfattet mer som en sosial enn som en etnisk kategori: Når familiene ble integrert i lokalsamfunnet, opphørte de å være «omstreifere».

Basert på intervjuene med tater/romanifolk la Marvik vekt på at de ikke utgjorde noen ensartet og hjelpetrengende gruppe, slik de tidligere tiltakene gjennom Misjonen hadde gitt inntrykk av. Tater/romanifolk var derimot høyst forskjellige individer med ulike erfaringer, tilpasninger, referanserammer og forhold til sin bakgrunn, påpekte hun. Marvik påpekte også at sosialkontorene baserte sine beskrivelser av folkegruppen på personer med sosiale problemer. Samtidig beskrev Marvik hvordan mange «omstreifere» opplevde seg som utsatt gjennom sin bakgrunn og tilhørighet, og at familier hun hadde intervjuet, selv trakk frem at de isolerte seg nettopp på bakgrunn av en grunnleggende redsel for inngripen overfor barna.

Sett under ett for hele 1900-tallet fant det sted en utvikling fra en hard assimileringsspolitikk mot en anerkjennende minoritetspolitikk. Utvalget understreker at denne utviklingen var langsom og ikke i takt med velferdsstatens politiske mål om å

skape et samfunn med likhet og rettferdighet for alle innbyggerne. Den var heller ikke i takt med den oppmerksomheten menneskerettighetsspørsmålet fikk i Norge fra 1950-årene og fremover. Selv om bevisstheten om menneskerettigheter og likhet for loven samt diskrimineringsvern ble sterkere etter andre verdenskrig, førte dette bare sent og langsomt til en endring av assimileringsspolitikken. Svanviken fortsatte sin virksomhet og fikk kanskje sin hardest rammende periode i 1950- og 1960-årene. Bortsetting av barn pågikk stadig selv om den nye barnevernloven av 1953 prioriterte samvær med foreldre. I den grad man var opptatt av minoritetsvern og menneskerettigheter, ble politikken overfor taterne/romanifolket uansett ikke vurdert kritisk. Dette kommer blant annet til uttrykk i forbindelse med Norges tilslutning til FNs rasediskrimineringskonvensjon.¹¹⁵

4.8 Utvalgets vurderinger av politikk og tiltak i fortiden

I samsvar med mandatet vil utvalget i det følgende vurdere fortidens politikk og tiltak i lys av menneskerettighetene (vurdert ut fra dagens og datidens tolkning av disse), ut fra datidens norske lover (herunder Grunnloven) og ut fra etiske vurderinger i dag og moraloppfatninger den gang.

4.8.1 Vurdering ut fra menneskerettighetene og norsk lov

I det følgende vurderer utvalget tidligere politikk og tiltak overfor taterne/romanifolket i lys av menneskerettighetsnormer som Norge hadde sluttet seg til den gang den gitte praksisen fant sted. Som vist i kapittel 3 vil menneskerettslige normer måtte tolkes i tråd med samfunnsutviklingen i de stater som har forpliktet seg til å følge de ulike konvensjonene. Det er derfor ikke gitt at dagens forståelse av hva som er menneskerettslig problematisk kan legges til grunn for tidligere perioder.

Utvalget legger spesielt vekt på Den europeiske menneskerettighetskonvensjon av 1950 som Norge anerkjente (ratifiserte) i 1952, og som ble rettslig bindende for Norge fra 1953. Denne konvensjonen er spesielt viktig for vurderingen fordi forpliktelsene oppstod tidlig og fordi den opprettet et eget domstolssystem. Den er også viktig fordi menneskerettighetsvernet i den norske grunnloven var svakt frem til revideringen i 2014

¹¹⁵ Haave 2015b.

Boks 4.11 Den europeiske menneskerettighetskonvensjon

Den europeiske menneskerettskonvensjon ble vedtatt av Europarådet 4. november 1950 for å beskytte menneskerettighetene og de grunnleggende friheter. Konvensjonen fastsetter en rekke sentrale menneskerettigheter, blant annet retten til liv, vern mot tortur, vern av privatlivet og sikring av religions- og ytringsfriheten.

da Stortinget vedtok å gjøre en rekke menneskerettigheter til en del av konstitusjonen. Konvensjonen ble gjort til en del av norsk lov ved menneskerettsloven av 1999.

Utvalget har i kapittel 3 redegjort for rettigheter i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon som er av betydning for utvalgets arbeid. Dette gjelder blant annet retten til privatliv og familieliv som er fastslått i artikkel 8. Denne rettigheten er blant annet relevant i vurderingen av praksis ved omsorgsovertagelse og av bortsetting av barn og forholdene ved Svanviken arbeidskoloni i tiden etter andre verdenskrig. Forholdene på Svanviken i visse perioder kan også vurderes i lys av konvensjonens artikkel 4 om at ingen må bli pålagt å utføre tvangsarbeid eller annet «påtvunget arbeid». Den europeiske menneskerettighetskonvensjon forbyr også umenneskelig og nedverdiggende behandling (artikkel 3) og setter grenser for hvilke integritetskrenkelser myndighetene kan iverksette eller godta. For alle rettighetene gjelder vernet mot diskriminering blant annet på grunnlag av etnisk tilhørighet (artikkel 14), som innebærer at myndighetene ikke kan diskriminere tater/romanifolk når det gjelder de rettighetene de har etter andre bestemmelser i konvensjonen.

Som vist i kapittel 3 er det vanskelig å fastslå om fortidens politikk og tiltak innebar menneskerettsbrudd i juridisk forstand. Blant annet kan en tidligere praksis bli ansett for å være klart i strid med menneskerettighetene ut fra dagens tolkning av rettighetene, til tross for at det ikke finnes rettslige holdepunkter for å fastslå at den ville blitt vurdert av domstolene som en krenkelse den gang den fant sted. Selv om det ikke skulle være grunnlag for å fastslå rettslige menneskerettsbrudd i vurderingen av fortidens handlinger, kan de likevel være etisk problematiske

etter vår tids normer og i visse tilfeller også ut fra datidens etiske prinsipper.

Utvalget finner blant annet at flere sider ved praksisen på Svanviken inntil 1970-årene var klart uforenlige med Den europeiske menneskerettighetskonvensjons artikkel 8 slik denne forstås i dag. Det samme gjelder den omfattende praksisen med bortsetting av barn av tater-/romanislekt på 1900-tallet (rundt 1500 barn eller nesten en tredjedel av barna). Utvalget mener at man allerede den gang burde ha forstått at praksisen var i strid med de grunnleggende hensyn som retten til privatliv og familieliv hadde til hensikt å verne om, og som Norge fra 1953 hadde forpliktet seg juridisk til å respektere. I tillegg finner utvalget at flere lover og bestemmelser ble utformet eller anvendt på en slik måte at de bidro til diskriminering eller ikke ga et tilstrekkelig vern mot slik adferd, som i dag ville være menneskerettsstridig.

4.8.1.1 Datidens praksis i lys av menneskerettighetene som juridiske normer

Som vist i kapittel 3 vil menneskerettslige normer måtte tolkes i tråd med samfunnsutviklingen i de stater som har forpliktet seg til å følge de ulike konvensjonene. Det er derfor ikke gitt at dagens forståelse av hva som er i strid med menneskerettighetene, kan legges til grunn for tidligere perioder. Enkelte handlinger fra myndighetenes side ligger imidlertid i kjernen av hva menneskerettighetene var ment å beskytte mot fra de ble nedfelt etter andre verdenskrig.

Selv om det ikke kan fastslås at en praksis som vi i dag vil beskrive som menneskerettslige brudd, var i strid med menneskerettslige regler da overgrepene faktisk fant sted, kan det ikke utelukkes at det i enkelttilfeller skjedde overgrep som også var i strid med datidens forståelse av menneskerettighetene. I en vurdering av om det foreligger menneskerettsbrudd må imidlertid de faktiske forholdene i konkrete saker vurderes i lys av den aktuelle menneskerettslige bestemmelsen slik den da ble forstått. Som nevnt kan det være vanskelig for oss i dag å kunne vite med sikkerhet hvordan man tolket bestemmelsen på det gitte tidspunktet. Uten at en konkret sak har vært prøvd for en domstol, lar det seg sjelden gjøre å si med sikkerhet at en bestemt hendelse har representert en krenkelse av menneskerettighetene i rettslig forstand. Selv om det ikke finnes noe klart rettslig grunnlag for med sikkerhet å fastslå at en tidligere praksis innebar brudd på menneskerettighetene i rettslig forstand, vil man som vist i det følgende i mange tilfeller likevel

kunne si at den er i strid med dagens tolkning av rettighetene.

En vurdering av datidens handlinger opp mot dagens tolkning av menneskerettighetsnormer er enklere, da innholdet i mange av de sentrale menneskerettighetene har utviklet seg og nå er presisert gjennom praksis fra Den europeiske menneskerettighetsdomstol. En slik vurdering av fortidens praksis i lys av ettertidens tolkning av menneskerettighetene har likevel liten rettslig betydning. Ikke desto mindre kan det være gode grunner til å peke på enkelthandlinger og tiltak i tidligere tiders praksis som ville være høyst problematiske i lys av dagens menneskerettslige normer. Dette kan bidra til at man lærer av historien, og dermed forebygge lignende feilgrep i fremtiden. En slik vurdering kan også bidra til et nødvendig oppgjør med fortiden. Datidens begrunnelser for lover og praksis gjør ikke at det blir mindre viktig å påpeke at man i dag ser den tidligere politikken som overgrep og forsømmelser.

4.8.1.2 Bortsetting av barn

Både utvalgets egen granskning (kapittel 4.5.4) og tidligere forskning har vist at svært mange barn av tater-/romanislekt ble fratatt foreldrene og plassert i barnehjem, fosterhjem eller adoptert bort. Den europeiske menneskerettighetskonvensjons artikkel 8 gir som utgangspunkt enhver rett til familieliv. Dette inkluderer både foreldes rett til omsorg for og samvær med sine barn, og barns rett til kontakt med foreldre. Omsorgsovertagelser er derfor utvilsomt et inngrep i retten til familieliv. Som vist i kapittel 3 er denne rettigheten i likhet med andre rettigheter ikke absolutt, men det å frata foreldre omsorgen for egne barn må være begrunnet i så sterke interesser at de veier vesentlig tyngre enn hensynet til å opprettholde familieforholdet mellom barna og foreldrene. Etter Den europeiske menneskerettighetskonvensjonens artikkel 8 kan det bare gjøres inngrep i denne grunnleggende rettigheten dersom inngrepet 1) har hjemmel i lov, 2) ivaretar et legitimt hensyn og 3) og er nødvendig for å oppnå det aktuelle formålet. Den europeiske menneskerettighetskonvensjonens artikkel 14 fastslår at denne rettigheten, i likhet med de andre rettighetene i konvensjonen, skal praktiseres uten diskriminering, uavhengig av etnisk eller annen tilhørighet.

Når bortsetting eller omsorgsovertagelse av barn med tater-/romanibakgrunn skal vurderes opp mot menneskerettighetene, er det sentrale spørsmålet om det foreligger krenkelse av konvensjonens artikkel 8 om retten til familieliv, både

isolert og sammenholdt med diskrimineringsforbudet i artikkel 14.

Det var en generell hjemmel for omsorgsovertagelse i vergerådsloven (inntil 1954) og barnevernloven (fra 1954) dersom det forelå alvorlig omsorgssvikt, og at slike inngrep dermed oppfylte kravet om lovhjemmel. Etter barnevernsloven skulle en omsorgsovertagelse være begrunnet i det legitime formålet om å beskytte barn mot omsorgssvikt eller overgrep. Tater-/romanifolk ble imidlertid satt i en særstilling ved at det forelå en uttalt politikk om at barnevernslovgivningen skulle brukes som en del av assimileringen av gruppen. Denne intensjonen kom blant annet til uttrykk i forarbeidene til lov om sosial omsorg, som ble vedtatt i 1964:

Målet er etter hvert å avvikle hele omstreifervesenet og tilpasse både barn og voksne til ordnede samfunnsforhold. Viktigst er det da å ta hånd om barna mens de ennå er ganske små og før de har vent seg til omstreiferlivet.¹¹⁶

Noen av sakene som er gjennomgått på oppdrag fra utvalget, viser familier i vanskelige situasjoner hvor barn ikke får tilstrekkelig omsorg eller familien har svært vanskelige levekår. I slike tilfeller kunne det av hensyn til barna være både legitimt og nødvendig med inngrep i retten til familieliv. Likevel finnes det flere eksempler på at myndighetene også la vekt på det ikke-legitime hensynet å fjerne disse barna fra sine foreldre ut fra et ønske om å avskaffe det «omstreifende» levesettet. Tatt i betraktning den uttalte assimileringspolitikken og viljen til å bruke omsorgsovertagelser som et assimileringspolitisk virkemiddel er det grunnlag for å anta at et større, men ukjent antall omsorgsovertakelser fant sted på et ikke-legitimt grunnlag.

Den siste vurderingen som kreves av artikkel 8, er om inngrepet er nødvendig for å oppnå det legitime formålet (proporsjonalitet). I vår tid er det erkjent at omsorgsovertagelse bare bør skje etter at andre og mindre inngripende alternativer har vært prøvd, som for eksempel støtte til foreldrene slik at de bedre kan ivareta omsorgen for barna. Det ser ut til at det i meget liten grad ble forsøkt å finne andre alternativer. Dessuten er det viktig å merke seg at man ut fra fortolkningspraksis i dag ikke bare skal se på selve omsorgsovertagelsen, men også i hvilken grad det er mulighet for kontakt mellom foreldre og barn, og vurdering av mulig tilbakeføring. Selv om omsorgsoverta-

¹¹⁶ Ot. prp. nr. 56 (1962–63).

gelse kan ha vært et nødvendig inngrep i noen av de sakene utvalget har gjennomgått, er det grunn til å stille spørsmålsteget ved om avskjæring av kontakt og manglende vurdering av tilbakeføring kan sees på samme måte. Barn med tater-/romani-bakgrunn ble i stor grad overlatt til Misjonen, som la til grunn at kontakt mellom barn og biologiske foreldre som hadde tilknytning til «omstreiferlivet», var uheldig, samt at omsorgsovertagelsen burde være av langvarig karakter. Den samme intensjonen kom også til uttrykk fra myndighetenes side, blant annet i forarbeidene til lov om sosial omsorg i 1964, som vist over. Også her kommer diskrimineringsaspektet inn, ettersom barn av denne gruppen ble satt i en særstilling som følge av at det var Misjonen, og ikke offentlige myndigheter, som hadde omsorgen for dem etter vedtak om omsorgsovertagelse.

Generelt kan det vanskelig fastslås om det rettslig sett foreligger brudd på konvensjonens krav før en konkret sak faktisk er blitt behandlet av Den europeiske menneskerettighetsdomstol. Tolkningen av artikkel 8 har også endret seg gradvis over tid. Fra slutten av 1980-årene har domstolen lagt til grunn at gjensidig samvær mellom foreldre og barn er en grunnleggende del av retten til familieliv, og at familieforholdet ikke opphører ved at det offentlige overtar omsorgen for barna. En dom i 1996 (Johansen mot Norge) slo fast at retten til et visst samvær og kontakt med biologiske foreldre også skal vurderes i tilfeller der det er legitime grunner til omsorgsovertagelse.

Ettersom barnevernssakene utvalget har gjennomgått skriver seg fra tiden før disse dommene, er spørsmålet om hvorvidt retten til samvær alltid har vært en del av retten til familieliv, eller om den foreliggende rettspraksis må forstås som et resultat av at rettighetenes juridisk forpliktende innhold har endret seg over tid.

Etter utvalgets forståelse utgjør kontakt mellom barn og foreldre kjernen av hva bestemmelsen skal beskytte. Med dette som utgangspunkt kan det legges til grunn at kontakt mellom barn og foreldre også var et viktig hensyn som artikkel 8 skulle verne om i perioden før dommene som fastslo dette. Utvalget har likevel ikke grunnlag for å konkludere med at enkeltsaker den gang innebar noen menneskerettighetskrenkelse i juridisk forstand, av grunner det er vist til over. Samtidig vil utvalget holde fast ved at flere sider ved barnevernspolitikken overfor taterne/romanifolket i etterkrigstiden var klart i strid med de idealer og hensyn som også den gang lå til grunn for artikkel 8 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon.

Utvalget finner ikke at vergerådsloven i seg selv var i konflikt med menneskerettighetene. Derimot har utvalget, som vist over, funnet at det på visse områder utviklet seg en praksis som må sies å ha vært i strid med både lovens ordlyd og intensjon. Dette gjelder blant annet tiltakene for å bryte all kontakt mellom barn og foreldre.

4.8.1.3 *Vold og overgrep mot barn*

Utvalget er blitt kjent med mange historier om overgrep og vold i barnevernsinstitusjoner og i fosterhjem i perioden før 1986. Dette er det vist til i NOU 2004: 24, og flere kommunale og fylkeskommunale granskningsrapporter. Enkelte av informantene utvalget har intervjuet forteller at de etter omsorgsovertagelse har blitt utsatt for fysiske og/eller seksuelle overgrep fra ansatte eller fra andre voksne med tilknytning til institusjonen, fosterhjemmet eller fra andre barn. Flere av barna som forsøkte å varsle, ble ikke trodd. For eksempel var mistro til og mistenkeliggjøring av barn som fortalte om overgrep snarere regelen enn unntaket på skolehjem. Utvalgets forskere har også i intervjuer funnet at barn ble avfeid med at «barnehjemsbarn lyger» eller «taterbarn lyger». Mange som har søkt om erstatning for omsorgssvikt og overgrep mens de stod under Misjonens omsorg, har søkt om erstatning for et ødelagt liv eller en ødelagt barndom, ofte grunnet seksuelle overgrep begått mot dem mens de var på institusjonen eller i fosterhjem.

Slike krenkelser vil i dag sees som klare brudd på Den europeiske menneskerettighetskonvensjons artikkel 3 og 8. Også på dette området er det først dommer av nyere tid som fastslår at slik vold mot barn innebærer alvorlige menneskerettighetsbrudd. Av konvensjonens artikkel 3 følger det at ingen må bli utsatt for nedverdiggende behandling. Bestemmelsen gjelder uten unntak. Overgrepene mot barn i barnevernsinstitusjoner må sees som grove krenkelser ut fra dagens tolkning av menneskerettighetene.

4.8.1.4 *Svanviken arbeidskoloni og Misjonens bosettingspolitikk*

Utvalget finner at flere av sidene ved behandlingen av taterne/romanifolk under opphold på Svanviken arbeidskoloni ikke var i samsvar med menneskerettighetene slik de forstås i dag. Dette gjelder særlig perioden frem til 1970-årene. Det er grunn til å peke på forhold som blant annet kan komme i konflikt med menneskerettighetskonvensjonens forbud mot «påtvinget arbeid» eller

«tvangsarbeid» (artikkel 4), integritetskrenkelse (artikkel 3) og religions-/livssynsfrihet (artikkel 9). Mest fremtredende, slik utvalget vurderer det, er likevel bruddet på konvensjonens artikkel 8 om retten til privatliv.

Artikkel 8 fastslår, som vist, enhvers rett til respekt for privatliv, familieliv, hjem og korrespondanse. Hovedpoenget med bestemmelsen er å gi individet rett til å råde over seg selv og sitt, uten innblanding utenfra. Som nevnt over i vurderingen av omsorgsovertagelser kan det etter artikkel 8 bare gjøres inngrep i denne grunnleggende rettigheten på bestemte vilkår.

På Svanviken ble beboernes hverdag, særlig frem til 1970-årene, kontrollert på en svært inngripende måte. Blant annet hadde koloniens styrer full kontroll med beboernes brevkommunikasjon med omverdenen. Likeledes ble beboernes hygieniske forhold strengt kontrollert av de ansatte. Det var innført en ordning med fellesbad, og det var faste badedager for samtlige beboere. I perioder var også kolonistyreren til stede for å inspisere at de mannlige beboerne vasket seg etter forskriftene. En ansatt «husmor» inspiserte tilsvarende kvinnenenes intimhygiene. Videre foregikk det en nøye kontroll med beboernes barneoppdragelse, og ryddighet og renslighet i hjemmene. Ansatte hadde nøkkel og kunne når som helst låse seg inn i familienes hus. Videre hadde styreren rett til å bestemme når beboerne skulle få besøk.

For å vurdere myndighetenes ansvar for den behandlingen beboerne på Svanviken fikk, er det viktig å slå fast i hvilken grad Svanviken kan sies å ha representert en virksomhet som staten svarer for. Utvalget har tidligere vist at opphold på Svanviken var en del av myndighetenes uttalte assimileringspolitik. Svanviken var også en egen post på statsbudsjettet helt frem til 1989, og rapport om virksomheten ble hvert år lagt frem som en del av statsbudsjettet. Alle ansettelse ble rapportert til departementet for godkjennelse, og reglement og kontrakter var tilgjengelig for Sosialdepartementet. På denne bakgrunn finner utvalget at myndighetene i stor grad var medansvarlige for den behandlingen tater/romanifolk fikk på Svanviken.

Et annet sentralt spørsmål er i hvilken grad «kolonistene» oppholdt seg frivillig på Svanviken. Jo større grad av frivillighet som forelå, desto vanskeligere blir det å konkludere med at oppholdet var menneskerettslig problematisk. De første skriftlige kontraktene (fra 1908) mellom «kolonistene» og Svanvikens ledelse var frivillige, men etter få år mistet oppholdet karakter av å være frivillig. Det skjedde på ulike måter. Beboere som

forlot Svanviken før kontraktstiden utløp, ble truet med anmeldelse for brudd på løsgjengerloven, og i noen tilfeller også anmeldt. Likeledes ble trusler om slik anmeldelse brukt bevisst for å få tater/romanifolk til å søke seg til Svanviken. I tillegg ble det fremsatt trusler om at vergeråd/barnevernsnemnd ville bli kontaktet slik at barna deretter ville bli tatt fra dem dersom de ikke aksepterte opphold på Svanviken, eller dersom de forlot kolonien før kontraktstiden utløp. Graden av frivillighet må etter dette sies å ha vært svært diskutabel frem til 1970/80-årene.

Sakene som har vært behandlet av domstolen, belyser de ulike elementene ved artikkelen, og gir veiledning i hvordan bestemmelsen skal tolkes. I lys av disse sakene er det liten tvil om at den praksisen som i lange perioder foregikk på Svanviken, i dag må sees som alvorlige inngrep i retten til privat- og familieliv ifølge Den europeiske menneskerettighetskonvensjons artikkel 8.

Flere av de nevnte inngrepene ligger i kjernen av det artikkel 8 er ment å beskytte. Generelt kan det vanskelig fastslås om det foreligger brudd i rettslig forstand før en konkret sak faktisk har blitt behandlet av Den europeiske menneskerettighetsdomstolen. Manglende rettspraksis for den aktuelle perioden innebærer derfor at utvalget ikke har grunnlag for å fastslå med tilstrekkelig sannsynlighet at det på Svanviken foregikk menneskerettighetskrenkelser i juridisk forstand. Utvalget vil likevel understreke at flere av de inngrep i privatliv og familieliv som fant sted overfor beboerne på Svanviken, klart ikke er i overensstemmelse med grunnleggende hensyn som artikkel 8 sikter mot å beskytte. I dag ville slike forhold med sikkerhet utgjort menneskerettsbrudd.

Også kontraktene som ble inngått med tater/romanifolk som skulle få bosetting gjennom Misjonen utenfor Svanviken, kan etter utvalgets vurdering betraktes som menneskerettighetsstridige. I bosettingsavtalen mellom Misjonen og familien ble det satt som vilkår at familien bodde fast på stedet. Eiendommen skulle bare være bolig for foreldre og mindreårige barn, det vil si at beboerne hadde forbud mot å huse voksne barn og andre slektninger. Dette skulle hindre at boligen ble oppholdssted for slektninger og andre (underforstått andre tater/romanifolk) over lengre tid. Det at familien var bofast, og ikke hadde besøk av omreisende slektninger, skulle hindre konflikter i forholdet til naboene¹¹⁷. Dette må

¹¹⁷ Pettersen 2005.

sees som et alvorlig inngrep i menneskers rett til familieliv og privatliv.

Flere forhold ved Svanviken som er omtalt over, kan etter utvalgets oppfatning også ha vært i strid med daværende norsk lov. Dette gjelder blant annet praksisen med å åpne beboernes post. Straffeloven av 1902 har i § 145 forbud mot å åpne andre privatpersoners post. Utvalget kan ikke se at ansatte ved Svanviken hadde lovlig adgang til å åpne beboernes post.

4.8.1.5 Sterilisering

Per Haaves undersøkelser viser at kvinner med tater-/romanitilhørighet til en viss grad var overrepresentert blant steriliserte kvinner i perioden 1934–1977.¹¹⁸ Særlig fra slutten av 1930-årene til slutten av 1940-årene var tater-/romanikvinner mer utsatt for tvangssterilisering enn kvinner flest. Med tvangssterilisering siktes det til sterilisering uten søknad fra den inngrepet ble utført på eller med søknad hvor avgjørelsen entydig var tatt av andre. Undersøkelsene viser også at valgmuligheten kunne være begrenset for dem som selv søkte om sterilisering. I noen tilfeller ble slike søknader fremmet under mild overtalelse, i andre tilfeller under press, ofte når vedkommende kvinne stod i en vanskelig livssituasjon. Grensen mot tvangssterilisering ble derfor i flere tilfeller uklart.

Nesten 40 prosent av kvinnene som i perioden 1949–1970, var beboere på Svanviken ble sterilisert, de fleste på såkalt medisinsk grunnlag uten bruk av steriliseringsloven av 1934. Bare fire av kvinnene ble sterilisert i medhold av loven, og det til tross for at kun tre av de øvrige elleve steriliseringene synes å ha vært medisinsk begrunnet. Mange av kvinnene ble derfor urettmessig sterilisert utenfor loven. Enkelte av steriliseringene var begrunnet med negative vurderinger av den enkelte kvinne som mor, og omgitt av diskriminerende holdninger til folkegruppen. Det ble også lagt vekt på at fremtidig bosetting kunne bli vanskelig dersom familien fikk for mange barn å forsørge.

Haaves undersøkelser viser at flere steriliseringer i medhold av steriliseringslovens tvangsbestemmelser ikke oppfylte vilkårene for sterilisering uten eget samtykke, og dermed innebar et brudd på de nasjonale lovene som gjaldt i Norge den gangen. I tillegg var mange formelt frivillige steriliseringer, det vil si med underskrift fra kvin-

nen, ulovlige i den forstand at de ble foretatt mer eller mindre under tvang.

Den europeiske menneskerettighetskonvensjon forbyr umenneskelig og nedverdiggende behandling (artikkel 3). Sterilisering uten reelt og informert samtykke, eller uten legitime grunner ansees som et sterkt integritetskrenkende inngrep. Dersom slik sterilisering hadde vært utført i dag, ville den ha utgjort en grov integritetskrenkelse som fundamentalt bryter med Den europeiske menneskerettighetskonvensjon. Først i 2011 fastslo Den europeiske menneskerettighetsdomstol at illegitim tvangssterilisering innebar en krenkelse av artikkel 3. Utviklingen i hvordan menneskerettighetene tolkes, gjør at utvalget ikke kan slå fast at tvangssterilisering i etterkrigstiden frem til 1977 innebar krenkelser av forbudet mot umenneskelig og nedverdiggende behandling ut fra tolkningen av internasjonale menneskerettigheter den gangen. Utvalget kan av samme grunn heller ikke slå fast at steriliseringspraksisen overfor taterne/romanifolket i juridisk forstand innebar et brudd med retten til privatliv i konvensjonens artikkel 8 slik denne rettigheten ble tolket den gang krenkelsene fant sted.

Utvalget vil likevel konkludere med at sterilisering uten samtykke eller legitim grunn ut fra dagens rettspraksis og rettsforståelse utgjør alvorlige menneskerettighetskrenkelser.

4.8.2 Etske vurderinger

I lys dagens verdier fremstår 1900-tallets målsettinger og virkemidler i assimileringspolitikken overfor taterne/romanifolket som diskriminerende og undertrykkende. Utvalget tar klar avstand fra denne politikken og dens konsekvenser for enkeltmennesker og gruppen som helhet. Skal man gjøre en etisk vurdering av fortidens handlinger, er det samtidig relevant å undersøke hvorvidt de er i samsvar med datidens tidsånd og rådende verdier, samt å forsøke å bringe på det rene om også kritiske røster lot seg høre.

Utvalgets inntrykk er at hovedlinjene i statens politikk overfor «omstreiferne», med barnevern og bosetting, synes å ha vært bredt akseptert i det norske samfunnet. Også Misjonens virksomhet hadde lenge bred støtte, både fra myndighetene og fra kirken.

Som allerede vist over var det på begynnelsen av 1900-tallet en utbredt oppfatning at «omstreifer-væsenet» var en «udvækst paa samfunnslegemet som man maa se at skjære væk». Dette kom også frem da Stortinget i 1909 bevilget midler til Misjonens bosettingsarbeid. Uenigheten gikk bare mel-

¹¹⁸ Haave 2000.

lom dem som trodde det var mulig å få «omstreiferne» til å bosette seg, og dem som mente at løsningen var å ta barna fra foreldrene. Slike holdninger blant politikerne, sammen med den negative omtalen av «omstreiferne» i avisene, både skapte og bidro til å opprettholde et meningsklima som rettfærdiggjorde assimileringspolitikken overfor taterne/romanifolket.

Gjennom mediasøk i riksdekkende og lokale aviser for perioden 1930–1950 har utvalgets forskere funnet svært få kritiske innlegg. Som vist over (4.5.2) var det derimot mange avisoppslag som ga uttrykk for en tydelig negativ oppfatning av folkegruppen, og flere som roste Misjonens arbeid. I tillegg hersket det i mellomkrigstiden et utbredt hierarkisk menneskesyn så vel i Norge som i Europa for øvrig, det vil si en oppfatning av at visse mennesker er verdifulle mens andre ikke er det, eller er mindre verdt. Utvalgets mediasøk viser at pressen i denne perioden hadde en tendens til å stemple taterne/romanifolket som en «mindreverdig» folkegruppe som ikke burde forplante seg.

Dette menneskesynet preget blant annet debatten før vedtaket av steriliseringsloven og fikk også gjennomslag hos Misjonens generalsekretær, som etter først å ha argumentert mot Johan Scharffenberg ut fra et kristent menneskesyn sluttet seg til argumentene fra vitenskapens menn og kvinner.

Til tross for det hierarkiske menneskesynets dominans fantes det også enkelte kritiske røster i denne perioden. Selv Misjonens generalsekretær var kritisk til forbudet mot hestehold da dette kom opp til behandling i Stortinget i 1935, fordi det ville ramme en folkegruppe urimelig. Stortinget avviste i 1935 forslaget om å forby «omstreiferne» å reise rundt med hest. I debatten ble det blant annet vist til at et slikt forbud ville ramme en bestemt folkegruppe, og at dette var i strid med menneskerettigheter.¹¹⁹

Også da Stortinget på nytt behandlet endringer i dyrevernavloven i 1951, ble det fra Stortingets talerstol sagt at lovforslaget var diskriminerende, selv om det likevel ble vedtatt. Til tross for at de var et fåtall, fantes det altså motstemmer i samfunnet.

I forarbeidene til lovrevideringen i 1951 ble det presisert at forbudet mot å reise rundt med hest bare var rettet mot «omstreifere som 'flakkar ikring'», og ikke mot fastboende «omstreifere» med regulært arbeid. Utvalget finner at myndighetene dermed ikke hadde forståelse for at det

mobile levesettet var et kjennetegn ved taterne/romanifolket som folkegruppe. I stedet ledet myndighetene oppmerksomheten bort fra det forholdet at bestemmelsen ville ramme en folkegruppe med reising som kulturelt uttrykk ved å omtale denne livsformen med negativt ladede uttrykk som å «flakke omkring» eller «leve på omstreifer-vis».

Utvalgets undersøkelser viser at de norske krigserfaringene ikke førte til en modifisering av politikken overfor taterne/romanifolket etter krigen. Fordi det i etterkrigstidens samfunnsklima hersket en utbredt tro på fellesskapets idé, og etter fem år med tysk okkupasjon gjaldt det å bringe alle arbeidsføre inn i produktivt arbeid. I et slikt klima fantes det liten eller ingen grobunn for en tolerant holdning overfor en livsform som var stigmatisert som uproduktiv, kriminell og parasitisk.

Den generelle oppslutningen om menneskerettigheter økte i tiden etter andre verdenskrig. Denne bevisstheten vokste frem på bakgrunn av de grove krenkelsene mot menneskeheten og menneskeverdet som hadde funnet sted under krigen. Tanken om alle menneskers likeverd ble nedfelt i FNs menneskerettighetserklæring i 1948, som Norge sluttet seg til. Det var ikke minst overgrepene mot minoriteter under krigen som hadde rystet verdenssamfunnet. Utvalget finner det derfor paradoksalt at man så sent som i 1951 vedtok en ny paragraf i dyrevernavloven som i stortingsdebatten den gang av en av representantene ble omtalt som «rasistisk».

Utvalget finner også grunn til å peke på at Eilert Sundt allerede på midten av 1800-tallet omtalte taterne/romanifolket som en folkegruppe med en kulturell egenart. Også bestyreren på Svanviken hadde dette som utgangspunkt da han i 1963 uttalte: «Det vi gjør er bevisst å utrydde et folks egenart deres språk, deres livsform.» Han uttrykte samtidig at han var klar over at dette var en «radikal fremgangsmåte», men begrunnet den med at det ble gjort for å redde barna.¹²⁰ Denne uttalelsen viser at Misjonens ledelse var klar over de konsekvensene virksomheten deres hadde for taterne/romanifolket.

I 1965 sluttet Norge seg til FNs rasediskrimineringskonvensjon, som forbyr diskriminering på etnisk grunnlag. I forkant av dette foretok regjeringen en gjennomgang av konvensjonen for å se om disse forpliktelsene ville kreve at Norge endret sin lovgivning og praksis, og fant at endringer ikke ville være påkrevet. Utvalget tol-

¹¹⁹ Haave 2015c.

¹²⁰ Sitert i Møystad 2015c.

ker dette som et uttrykk for at norske myndigheter den gang enten ikke anerkjente taterne/romanifolket som en egen folkegruppe, eller at man ikke mente politikken overfor gruppen var kritikkverdig.

Både tidligere forskning og utvalgets undersøkelser viser at praksis, ikke minst på barnevernsfeltet, var sterkt kritikkverdig også ut fra datidens normer. Ikke minst gjelder dette etter de etiske prinsippene som lå til grunn for barnevernloven av 1953 om viktigheten av forebyggende arbeid og respekt for de grunnleggende båndene mellom barn og foreldre.

En rekke av barna som stod under Misjonens omsorg hadde en vanskelig oppvekst. Hyppige flyttinger mellom ulike fosterhjem og institusjoner gjorde at barn ikke fikk muligheter til å etablere stabile og trygge relasjoner til voksne omsorgspersoner. Mange barn har blitt utsatt for omsorgs-

svikt og overgrep, og flere ble utnyttet som arbeidskraft på gårder. Arbeidet kunne være svært hardt, det vanket ofte straff og nedverdiggende behandling og barna ble i liten grad hørt når de forsøkte å fortelle om sin situasjon. Det var et mål å bryte barnas kontakt med biologisk familie og slekt, og med folkegruppen.

Selv om forståelsen av barndom og barndommens innhold har forandret seg mye de siste tiårene, legger utvalget til grunn at forholdene for mange av dem som vokste opp under Misjonens omsorg også den gang lå utenfor det som ble ansett for å være en god barndom.

Til tross for at myndighetene den gang ikke så de negative konsekvensene for gruppen som helhet, mener utvalget de burde ha innsett at gjeldende politikk og tiltak hadde sterkt negative konsekvenser for så vel enkeltmenneskers som hele familiers liv.

Kapittel 5

Oppgjør med fortiden?

5.1 Oversikt og hovedfunn

Fra begynnelsen av 1990-tallet og fremover etablerte tater/romanifolk interesseorganisasjoner som gikk aktivt inn i debatten og tok en rekke initiativer for å få en kartlegging av fortidens politikk og en oppreisning for overgrep. Flere enkeltpersoner og familier med tater-/romanibakgrunn var blant dem som fortalte sine historier i avisartikler og tv-programmer. Det ble et økende press på myndighetene for at de skulle ta et oppgjør med fortidens overgrep.

Norske myndigheter har forsøkt å imøtekomme kravene om oppreisning for og oppgjør med tidligere tiders politikk overfor taterne/romanifolket gjennom både offentlige unnskyldninger og kollektive og individuelle erstatningsordninger. Også opprettelsen i 1996 av et eget forskningsprogram under Norges forskningsråd som skulle kartlegge taternes/romanifolkets historie og politikken overfor denne gruppen, kan sees som et ledd i et slikt oppgjør og som et forsøk på oppreisning. Det samme kan anerkjennelsen av taterne/romanifolket som nasjonal minoritet i 1998, med virkning fra 1999.

Utvalgets intervjuer med tater/romanifolk viser at det er svært delte meninger om hvordan disse tiltakene er blitt oppfattet og hvordan de opprettede ordningene fungerer. Utvalgets egne vurderinger av unnskyldningene som er gitt fra myndighetene, er at disse er kommunisert i sammenhenger som har vært lite egnet til å nå ut til de brede lag av folkegruppen (henholdsvis et lukket møte og en stortingsmelding), spesielt til personer som ikke var aktive i foreninger og organisasjoner. Flere av ordningene som er etablert, har gitt viktige bidrag til formidling og videreutvikling av folkegruppens kulturarv, og har gitt en del mennesker erstatninger for overgrep og forsømler som har funnet sted. Noen oppfatter de individuelle erstatningsordningene som urettferdige, andre at det er vanskelig å finne ut av hvordan man skal benytte seg av dem. Ordningene som sikter mot kollektiv oppreisning, når i praksis

kun en mindre del av gruppen. De individuelle oppreisningsordningene har nådd ut til mange tater/romanifolk, men det er også visse utfordringer knyttet til å nå ut med informasjon og rådgivning. Det er utvalgets vurdering at en del justeringer av ordningene burde kunne gjøre dem bedre egnet som bidrag til den forsoningsprosessen de sikter mot. Utvalget peker på noen slike områder i dette kapitlet, og utdyper i kapittel 7 visse spørsmål som myndighetene særskilt bør vurdere å følge opp. Samlet sett fremstår det som hittil er gjennomført, som en påbegynt, men ikke fullført prosess for å legge grunnlag for rettferd og forsoning.¹

5.2 Bakgrunn for tiltak som sikter mot oppgjør og oppreisning

Allerede på begynnelsen av 1990-tallet fremmet representanter for taterne/romanifolket krav om en åpning av arkivene for granskning av politikken overfor folkegruppen og om erstatning for overgrep. Myndighetenes respons til krav fra representanter for tater/romanifolk fra 1990-tallet og frem til i dag kan sees i sammenheng med en generell utvikling i den norske statens holdning til grupper i samfunnet som på ulike måter har skilt seg ut fra flertallet. Personer fra det som ansees som sårbare eller utsatte grupper, har stått frem i offentligheten med sine historier, og dette har bidratt til å sette et kritisk søkelys på myndighetenes behandling av ulike grupper opp gjennom tidene.² Anerkjennelsen av tater/romanifolk, sigøynere/rom, kvener, skogfinner og jøder som nasjonale minoriteter i 1998 kan også betraktes som en del av denne prosessen. I forbindelse med denne anerkjennelsen erkjente også myndighetene i økende grad ansvar for fortidens overgrep mot disse gruppene som en del av den norske assimileringspolitikken og for rasistiske holdnin-

¹ Nordvik 2015; Vars 2015; Aarset og Nordvik 2015.

² Hvinden 2000.

ger mot dem. Dette la også grunnlag for ulike forsøk på offentlige unnskyldninger og ordninger som siktet mot å gi en oppreisning til individer og grupper som er blitt utsatt for denne politikken.

5.2.1 Offentlig debatt og krav om granskning og oppreisning fra de reisende selv

Både regjeringen og Den norske kirkes unnskyldninger til taterne/romanifolk for tidligere overgrep kom i stand etter betydelig påtrykk fra mange enkeltpersoner og organisasjoner. I første halvdel av 1990-tallet stilte flere seg bak kravene om at Misjonens arkiv måtte åpnes og at myndighetenes assimileringspolitikkk måtte granskes. Et konkret resultat av dette var at Sosialdepartementet i 1995 bevilget midler til et delprogram om forskning på taterne/romanifolket gjennom Norges forskningsråds program «Velferd og samfunn».

Tater-/romaniorganisasjoner pekte også på behovet for at taterne/romanifolk som trengte det, burde få hjelp til å utforme søknader om erstatninger/kompensasjon. I 2004 ble det opprettet en særordning for taterne/romanifolk under rettferdsvederlagsordningen. Samme år besluttet myndighetene at det skulle opprettes et fond som blant annet skulle gi støtte til veiledning til dem som ville søke om erstatning for tidligere overgrep. Romanifolkets/taternes kulturfond startet sin virksomhet i 2007.

Språk og kultur utgjør et tredje område hvor organisasjonene har spilt en rolle, og hvor de har fått gjennomslag i sitt krav om støtte fra myndighetene. Dette har blant annet ført til Latjo Dromutstillingen på Glomdalsmuseet. Etableringen av Romanifolkets/taternes kulturfond hadde også som et siktemål å gi støtte til prosjekter som kunne fremme og formidle folkegruppens språk og kultur. Romanifolkets Landsforening tok i 2002 initiativ til prosjektet «Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt», som ble gjennomført i 2004–2009 i samarbeid med blant annet Høgskolen i Sør-Trøndelag og Dronning Mauds Minne. Disse initiativene er nærmere omtalt senere i kapitlet.

De ulike tater-/romaniorganisasjonene deltok i 2009 på et seminar som Falstadsenteret arrangerte, der deltagerne samlet fremmet kravet om en offentlig granskning av politikken overfor gruppen. Den norske Helsingforskomité hadde samme året utgitt en rapport om politikken overfor taterne/romanifolket i lys av Norges menneskerettighetsforpliktelser. Den bygget i stor grad på resultatene fra Norges forskningsråds delpro-

gram om taterne/romanifolket (1995–2000). Rapporten var ett av temaene på Falstadseminaret. I tillegg var det flere innledere om prosjektet «Taterfolket fra barn til voksen». I en uttalelse fra deltagerne på seminaret ble norske myndigheter blant annet bedt om å etablere en «sannhetskommisjon som gjør opp status for Norges overgrep mot romanifolket/taterne».³

For å møte kravet fra tater-/romaniorganisasjoner og enkeltpersoner samt anbefalingen i rapporten fra Helsingforskomiteen opprettet regjeringen i 2011 Tater-/romaniutvalget.

5.2.2 Anerkjennelse som nasjonal minoritet

I 1999 fikk taterne/romanifolket status som nasjonal minoritet etter Norges ratifisering av Europarådets rammekonvensjon året før. Dette gjorde at gruppen fikk en ny og utvidet beskyttelse av rettigheter og statlig støtte til tiltak for å utvikle sitt eget språk, sin kultur og identitet.

Til tross for at ratifiseringen av rammekonvensjonen ga gruppen formelle rettigheter, var det stor skepsis blant taterne/romanifolket selv om hvorvidt det var ønskelig å bli en nasjonal minoritet. Dette kom ikke minst til uttrykk i høringsuttalelsene til stortingsproposisjon nr. 80 (1997–1998) *Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter*. Tre av de fire høringsuttalelsene fra taterne/romanifolk uttrykte skepsis mot at myndighetene skulle kategorisere gruppen på denne måten. En av dem som engasjerte seg, var Ludvig Karlsen. I januar 1989 skrev han sammen med seks andre et brev til regjeringen hvor skepsisen mot endringene i minoritetspolitikken ble begrunnet. Argumentet var todelt. På den ene siden ble det fremholdt som viktig å «holde fast på at Romanifolket her til lands er norske statsborgere, med rettigheter og plikter på lik linje med alle andre samfunnsborgere», og følgelig lagt vekt på at gruppen ikke måtte isolere seg i samfunnet.⁴ På den andre siden ble det gjort oppmerksom på farene som var knyttet til å bli betegnet som en særgruppe.

Lignende argumenter kom også fra Stiftelsen Roma, som fastslo at gruppen hadde «de samme rettigheter og følger normer, lover og krav i samfunnet som enhver norsk statsborger. [...] Det blir ikke bedre for det reisende folk om de får sta-

³ Den norske Helsingforskomité 2009, s. 8 og 70.

⁴ Oslo byarkiv, privatarkiv Ludvig Karlsen, brev datert 30.12.1997.

tus som nasjonal minoritetsgruppe».⁵ Denne stiftelsen hadde i tillegg et annet argument, nemlig at det å definere taterne/romanifolket som en minoritet var en måte for myndighetene å legitimere sin egen posisjon på gjennom å definere og fremheve ulikheter: «Ingen status som minoritet, verken nasjonal eller etnisk, skal følge oss som et stempel.»⁶ Den samme skepsisen kom til uttrykk i høringsuttalelsen til Romanifolkets Landsforening: «Om det skal settes stempel, nasjonal eller etnisk på denne gruppen, da vil den bli splittet opp i flere grupper, de som vil tilhøre denne minoritetsgruppen, og de som ikke vil tilhøre, og så kommer i tillegg de som stiller seg nøytrale.»⁷ Også her var argumentet knyttet opp mot at bevaringen og utviklingen av taternes/romanifolkets kultur og identitet skulle skje innenfor de normale lovene og reglene i samfunnet, og at det var statens ansvar å legge til rette for dette «ikke bare på papiret, men i praksis i dagliglivet».⁸ Dette synet fikk også støtte fra Panelet for folkemøtene blant de reisende, som uttalte: «Det er ille nok at den menige mann ofte viser holdninger mot oss som vi ønsket var borte for lengst, om ikke *myndighetene* skal sette opp nye gjerder og stenge oss ute.»⁹

Bare én av organisasjonene, Romanifolkets Kommissjonsråd i Norge (RACON), ønsket en ny minoritetsstatus, ut fra sitt syn på konvensjonen som «en konkret og håndfast anerkjennelse etter en lang og vond historie». RACON betraktet rammekonvensjonen som et ønske om og en vilje til å beklage fortidens overgrep og en gjensidig forpliktelse om å sikre gruppen en trygg og likeverdig deltagelse «på alle nivåer i det norske samfunn».¹⁰ Men også denne organisasjonen ga uttrykk for en underliggende skepsis og ønsket garantier for at resultatet ville bli faktisk politisk utøvelse og likeverd.

Høringsuttalelsene må forstås på bakgrunn av hvor kort tid det var siden minoritetspolitikken hadde hatt assimilering som målsetting, og der all registrering hadde hatt til hensikt å kontrollere

taterne/romanifolket. Det er typisk at hovedargumentasjonen var mot gruppetenkning og for individuelle borgerrettigheter. Det mange i gruppen fryktet mest av alt, var at nye kategoriseringer skulle legge grunnlaget for nye særordninger som nok en gang ville føre til utdefinering og ekskludering. Regjeringens svar på brevet fra Ludvig Karlsen kom i mars samme år. Her forsikret kommunalminister Queseth Haarstad at «[d]e som ikke ønsker å være del av en nasjonal minoritet, skal ikke presses av myndighetene til å være det».¹¹

5.2.3 Forskning som grunnlag for oppgjør med fortiden

5.2.3.1 NFR-programmer og annen forskning om taterne/romanifolket i Norge

På 1980-tallet og første halvdel av 1990-tallet ble det gjennomført noe forskning på taternes/romanifolkets historie og myndighetenes politikk og tiltak ovenfor gruppen. Dette ble gjort som enkeltstående hovedfags- eller forskningsprosjekter uten tilknytning til større forskningsprogrammer.¹²

I perioden 1996–2000 ble det i regi av Norges forskningsråd (NFR) gjennomført et delprogram innenfor NFR-programmet «Velferd og samfunn». Forskningen skulle belyse tiltakene som var iverksatt overfor taterne/romanifolket, måten det hadde skjedd på, og hvilke konsekvenser det hadde hatt for gruppen. Studiene skulle ta hensyn til hvordan taterne/romanifolk selv hadde opplevd det. Forskningssatsningen var et svar på krav som ble fremsatt fra ulike hold om at det måtte foretas en grundig og uavhengig undersøkelse av 1900-tallets politikk overfor folkegruppen, og av konsekvensene av denne politikken. Ett av de aller første initiativene ble tatt av en person med tater-/romanibakgrunn. Initiativet ble rettet mot Den norske Helsingforskomité. Etter noen avklaringsrunder bestemte Sosial- og helsedepartementet å finansiere en slik forskningssatsning, men at pengene skulle forvaltes av Norges forskningsråd. Det ble øremerket midler til forskning på sterilisering, ellers stod Forskningsrådet fritt til å velge temaer. Bjørn Hvinden ble engasjert som koordinator for forskningen. I alt bestod forskningssatsningen om taterne/romanifolket av fire prosjekter, som dekket temaene sterilisering, barnevern og

⁵ Ibid.

Stortingsproposisjon nr. 80 (1997–1998) *Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter*, 6 Høringsuttalelser. Tilgjengelig på <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stprp-nr-80-1997-98-/id202013/> [rett URL 18.05.2015].

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Jf. Saenger 1983; Marvik 1983 og 1991; Tranøy 1988; Schlüter 1990 og 1993; Agerup 1991.

identitet. I tillegg ble et prosjekt om organisering og mobilisering blant taterne/romanifolket gjort mulig gjennom et universitetsstipend fra NTNU.¹³

Delprogrammet under Norges forskningsråd etablerte et samarbeid med det daværende Romanifolkets Landsforening, som blant annet etablerte dem som hovedsamarbeidspartner for forskningsprosjektene, og det ble avtalt at foreningen skulle holdes løpende orientert om kontakt med andre grupper.¹⁴ Formålet med avtalen var at styret i Romanifolkets Landsforening skulle holdes oppdatert på fremdriften i prosjektet, og sikre seg at informanter med tater-/romanibakgrunn ble behandlet konfidensielt. Det ble i tillegg gjort en muntlig avtale mellom prosjektkoordinator og styreleder i Romanifolkets Landsforening om at sistnevnte skulle få tilsendt manuskripter til gjennomlesning før publisering.

Det samlede resultatet av forskningen ble flere selvstendige artikler, bøker og rapporter.¹⁵ I tillegg ble det utgitt en antologi med selvstendige artikler skrevet på bakgrunn av forskningsprosjektene i delprogrammet.¹⁶

Som oppfølging av stortingsmeldingen om nasjonale minoriteter arrangerte Forskningsrådet i 2002 en konferanse om forskning om minoritetene der alle disse var representert. Representantene for minoritetene ønsket at forskning om språk, kultur og historie burde prioriteres. I samarbeid med forskningsinstituttet NOVA ble det i 2006 arrangert en ny konferanse om lignende spørsmål. I mellomtiden bevilget departementet nye øremerkede midler til tater-/romaniforskning i Norges forskningsråd. Forskningen tok utgangspunkt i de tre temaene som fremkom på konferansen i 2002. Under KULVER-programmet ble det bevilget midler til to nye prosjekter om taterne/romanifolket. Ett var om musikktradisjonene, og det andre var et doktorgradsprosjekt om den eldre historien. Et annet doktorgradsprosjekt ble støttet fra Forskningsrådets frie midler.¹⁷ I 2013 bevilget Forskningsrådet midler til et doktorgradsprosjekt om «norsk romanispråk». Dette prosjektet pågår nå under SAMKUL-programmet.

I henhold til Europarådets rammekonvensjon om nasjonale minoriteter er Norge også forpliktet til å forske på sine nasjonale minoriteters historie, språk, religion og kultur. Det er bred politisk enighet om dette, men St.meld. nr. 20 (2004–2005)

Vilje til forskning slo fast at man ikke hadde tilstrekkelig datagrunnlag til å etterleve forpliktelsene etter rammekonvensjonen. I 2008 ble Forskningsrådet bedt om å utarbeide en plan for forskning om alle nasjonale minoriteter. Det har vist seg vanskelig å få tilstrekkelig finansiering til en slik satsning, og det har vært enighet mellom kommunaldepartementet og Forskningsrådet om å samle de årlige tildelingene i håp om å nå en ønsket budsjetttramme for videre planlegging og oppstart.

5.2.3.2 Politisk oppfølging av forskningen

Flere av funnene fra delprogrammet om tater/romanifolk som ble lagt til Forskningsrådet, utgjorde en viktig bakgrunn i den politiske behandlingen av oppreisningstiltak til tater/romanifolk på begynnelsen av 2000-tallet, og for St.meld. nr. 15 (2000–2001) om nasjonale minoriteter og St.meld. nr. 44 (2003–2004). Forskningsrapportene fra prosjektet spilte en sentral rolle som kunnskapsgrunnlag i den politiske prosessen som førte frem til den særskilte rettferdsvederlagsordningen for tater/romanifolk, opprettelsen av et eget kulturfond for tater/romanifolk og en egen utstilling på Glomdalsmuseet som skulle dokumentere og formidle denne gruppens kultur og historie.

Som nevnt ovenfor øremerket Sosialdepartementet penger til forskning på sterilisering under forskningsprogrammet.¹⁸ Da forskningsrapporten fra prosjektet «Sterilisering av tater 1934–1977» forelå, ba Romanifolkets Landsforening ved Leif Bodin Larsen i et brev til alle stortingsgrupper og -komiteer om at det skulle nedsettes en granskningskommisjon som skulle se nærmere på dette spørsmålet. I oktober 2002 ble det besluttet å nedsette en interdepartemental arbeidsgruppe for å utrede om det burde innføres en erstatningsordning for tvangssteriliserte tater. Arbeidet skulle ifølge arbeidet skje i kontakt med romanifolkets organisasjoner. Det ble opprettet en kontaktgruppe hvor følgende organisasjoner for romanifolket deltok: Romanifolkets Landsforening, Landsorganisasjonen for Romanifolket og Stiftelsen Romanifolket/taterne.

Arbeidsgruppen startet i januar 2003, og leverte sin rapport til Kommunal- og regionaldepartementet i august samme år. På bakgrunn av anbefalinger fra organisasjonene og historiker Per Haave foreslo arbeidsgruppen at tvangssteriliserte tater/romanifolk burde få mulighet til å

¹³ Hvinden 2000 og 2001.

¹⁴ Halvorsen 2004, s. 77–78.

¹⁵ Jf. Hvinden 2001.

¹⁶ Hvinden 2000.

¹⁷ Pettersen 2005.

¹⁸ Haave 2000.

søke erstatning gjennom billighetserstatningsordningen (rettferdsvederlagsordningen), og tvangssterilisering ble ett av tre vederlagsgrunnlag som ble lagt inn i den tilpassede særordningen for taterne/romanifolk som senere ble opprettet gjennom St.meld. nr. 44 (2003–2004).

5.3 Offentlige unnskyldninger

To regjeringer og Den norske kirke ved Kirkemøtet har i 1998 og 2000 offentlig bedt om unnskyldning for fortidens overgrep og forsømmelser overfor taterne/romanifolket. I tillegg er det igangsatt visse tiltak av kollektiv karakter som har hatt som intensjon å bidra som en kompensasjon etter den uretten som er begått, der også unnskyldninger er gjentatt eller henvist til.¹⁹ I det følgende sammenfattes disse unnskyldningene kort som grunnlag for utvalgets vurderinger av hvordan de er oppfattet blant taterne/romanifolk og andre, og av hvorvidt de har fungert etter hensikten.

5.3.1 Unnskyldninger fra den norske staten

Den norske regjeringen, ledet av Kjell Magne Bondevik, kom i 1998 med en unnskyldning til taterne/romanifolket. Unnskyldningen ble gitt under et møte mellom kommunalminister Ragnhild Queseth Haarstad og representanter for taterne/romanifolk 11. februar 1998.²⁰

Denne unnskyldningen ble så gjentatt av Jens Stoltenbergs regjering i St.meld. nr. 15 (2000–2001). Denne meldingen var en oppfølging av at Norge i 1998 hadde ratifisert Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter, og av den nasjonale handlingsplan for menneskerettigheter²¹, som hadde en gjennomgang av politikken overfor nasjonale minoriteter som ett av tiltakene. I St.meld. nr. 15 (2000–2001) uttrykker regjeringen eksplisitt et ønske om å ta et oppgjør med tidligere politikk overfor de nasjonale minoritetene, en politikk som i lange perioder har hatt assimilering og kontroll som målsetting.

I tillegg har disse tidligere erkjennelsene av og unnskyldningene for urett blitt henvist til eller gjentatt i forbindelse med opprettelsen av rett-

¹⁹ For nærmere presentasjon av de offentlige unnskyldningene, se Nordvik 2015b.

²⁰ Møte med romanifolket 11. februar 1998. Jf. http://www.regjeringen.no/nb/dokumentarkiv/Regjeringen-Bondevik-I/krd/Taler-og-artikler-arkivert-individuelt/1998/mote_med_romanifolket.html?regj_oss=1&id=262666 [Lest: 30. mars 2015].

²¹ St.meld. nr. 21 (1999 – 2000)

Boks 5.1 Unnskyldning

I møtet med representanter for taterne/romanifolket i 1998 sa kommunalminister Haarstad blant annet:

Norske myndigheter har opp igjennom historien opplagt gjort urett mot romanifolket og har direkte eller indirekte (via «Misjonen») vært ansvarlige for alvorlige overgrep mot enkeltpersoner, både barn og voksne. Stikkord som Svanviken arbeidskoloni, tvangsplassering av barn og tvangssterilisering vekker mange vonde minner. Norske myndigheter har mye å skamme seg over og beklage. [...] I forhold til romanifolket vil jeg på vegne av norske myndigheter sterkt beklage fortidas overgrep. Noe liknende må aldri skje igjen. Felles regler i Europa for å sikre rettigheter for nasjonale minoriteter kan bidra til å hindre at historien gjentar seg, både i Norge og i andre europeiske land.

Boks 5.2 St.meld. nr. 15 (2000 – 2001)

Særleg overfor romanifolket (taterane/dei reisande) har det skjedd grove overgrep gjennom ein stor del av 1900-talet. Tiltak som busetting, plassering på institusjon, omsorgsovertaking av barn og sterilisering – formelt eller reelt grunnlagt med at den det gjaldt var «omstreifar» – blei kopla saman på ein slik måte at det heile fekk eit sterkt element av tvang. Sett samla gir tiltaka eit bilete av ein samanhengande og sterkt undertrykkjande politikk frå stor-samfunnet overfor ein utsett minoritet. Denne politikken var støtta og positivt sanksjonert av offentlege styresmakter (Stortinget, regjeringa, sentral og lokal forvaltning), og blei i stor utstrekning sett ut i livet av organisasjonen Norsk misjon blant hjemløse. [...] Regjeringa tek sterk avstand frå dei overgrepa som har vore gjorde mot romanifolket og ber om orsaking for den uretten som har skjedd. Noko liknande må aldri få hende igjen.

ferdsvederlagsordningen spesielt for taterne/romanifolk og opprettelsen av Glomdalsmuseets Latjo Drom-utstilling og Romanifolkets/taternes kulturfond.

Unnskyldningene fra staten er gitt i sammenhenger som gjør at de er lite kjent både blant taterne/romanifolket selv og av befolkningen for øvrig. Til tross for at møtet mellom Haarstad og representantene for taterne/romanifolket ble dekket av media og noen representanter for tater-/romaniorganisasjoner på dette tidspunktet sa seg fornøyd med unnskyldningene, er det rundt femten år senere svært mange som ikke kjenner til at dette har funnet sted.

I boken *Nasjonens barn* av Eide og Aanesen uttaler en representant for taterne/romanifolket følgende, som kan illustrere hvordan noen fra denne gruppen oppfatter virkningen av unnskyldningen: «For dem som så på nyhetene akkurat den dagen så er det vel greit. Men det må mer til for å endre holdninger.»²² Flere tater/romanifolk har i intervjuer med utvalgets forskere gitt uttrykk for at unnskyldningene har mindre betydning fordi de er lite kjent også i den generelle befolkningen: «Naboen min hadde hatt godt av å

vite hva som har skjedd med oss, og hvorfor vi reagerer sånn når de omtaler oss som 'dere' selv om de bare snakker til en av oss.»

Noen tater/romanifolk har begrenset tiltro til at en offentlig unnskyldning i ettertid vil utgjøre noen forskjell, og mener at nye unnskyldninger ikke er viktige. Andre er opptatt av dette. Samtidig påpeker mange tater/romanifolk at en unnskyldning alene uansett ikke er nok. Den må være del av noe større: «Det må ligge noe ordentlig bak, som viser at det blir rydda opp. En unnskyldning må ha tyngde bak seg, slik at det skjer en holdningsendring, at det ikke skjer igjen.»²³

Utvalget regner det som sannsynlig at en tydeligere kommunisert offentlig unnskyldning kunne bidra til å fremme kunnskap om politikken overfor gruppen og dermed redusere diskriminering basert på fordommer eller kunnskapsløshet i befolkningen.

Mange tater/romanifolk er også opptatt av at det burde være kongen som statsoverhode som fremførte en unnskyldning overfor folkegruppen, slik han i sin tid gjorde overfor samene for fornorskingspolitikken. I tillegg oppfatter en del tater/romanifolk det slik at unnskyldningen mistet troverdighet etter at Romanifolket/taternes kulturfond ble avviklet som fond høsten 2013.

Boks 5.3 Forsoning og erstatning

Det er viktig for Regjeringen å oppnå forsoning med romanifolket, sier kommunal- og regionalminister Erna Solberg. – Skal man kunne bygge opp ny tillit mellom myndighetene og romanifolket, er det ikke tilstrekkelig å be om unnskyldninger. Da må det også være mulig å få erstatninger for de overgrepene som er begått, sier hun.

Fra pressemeldingen om billighetserstatninger, 2004

Regjeringen har besluttet å opprette et romanifolkets fond på 75 millioner kroner. –Romanifolket har lenge ønsket å få opprettet et fond som en kollektiv oppreisning for de overgrep romanifolket/taterne er blitt utsatt for. Regjeringen er glad for å kunne imøtekomme dette ønsket, sier statsminister Kjell Magne Bondevik.

(Fra pressemeldingen om Romanifolkets/taternes kulturfond 2007)

5.3.2 Den norske kirkes unnskyldninger

Den norske kirke har ved Kirkemøtet kommet med en unnskyldning til taterne/romanifolket i to omganger, først i 1998 og så i 2000. Den første unnskyldningen, i 1998, ble gitt i en slik form at den i praksis bidro til mer konflikt og dypere mistillit, slik at det ble nødvendig for Kirkemøtet å komme med en ny unnskyldning to år senere.

I 1996 ble Den norske kirke kontaktet av representanter for taterne/romanifolket på Vestlandet. Komiteen for internasjonale spørsmål i Mellomkirkelig råd for Den norske kirke tok i 1997 initiativ til dialog med taternes/romanifolkets organisasjoner om kirkens behandling av gruppen. De ønsket å bringe saken opp på den kirkelige dagsordenen i 1998 i tilknytning til spørsmål om menneskerettigheter.

Kirkemøtet i Bergen i november 1998 var delt i synet på hvorvidt man skulle be om tilgivelse for kirkens tidligere tiltak overfor taterne. I det opprinnelige forslaget het det at «vi ber på ei synd og ei skam vi ikkje kan gå vidare med». Etter et benkeforslag vedtok Kirkemøtet med knapt flertall (44 mot 39 stemmer): «Vårt folk ber på ei skam vi

²² Eide og Aanesen 2008, s. 95.

²³ Gruppeintervju, høsten 2014.

ikkje kan gå vidare med.» Dette ble av mange taterne/romanifolk oppfattet som at kirken skjøv det norske folk foran seg og ikke ville ta ansvar for kirkens medvirkning til overgrep mot taterne/romanifolket. Rett nok het det i fortsettelsen av vedtaket: «[...] Difor seier vi i dag på kyrkja sine vegner: Forlat oss vår skuld!» Ifølge Rune Halvorsen var hovedinntrykket blant taterne/romanifolk at Kirkemøtet ikke ville be om unnskyldning på egne vegne, og skjulte seg bak et stort og uforpliktende begrep om samfunnsansvar med henvisningen til «vårt folk».²⁴

Vedtaket på Kirkemøtet ble møtt av sterke reaksjoner blant mange taterne/romanifolk, og førte til at organisasjonen Romanifolkets Landsforening ble splittet, og en ny organisasjon ble opprettet (Landsorganisasjonen for Romanifolket – LOR).

Etter betydelig merarbeid og press fra representanter fra taterne/romanifolket og sentrale støttespillere i Den norske kirke, forskere og massemedier kom saken opp til ny behandling på Kirkemøtet i Trondheim i november 2000. En ny formulering av unnskyldningen ble da vedtatt med akklamasjon, og denne gangen var det Kirkemøtet på vegne av Den norske kirke som erkjente ansvar for sin medvirkning til urett som var begått.

Tross misnøye med Kirkemøtets vedtak i 1998 ble det i løpet av våren 1999 utarbeidet et forslag til samarbeidsavtale mellom Kirkerådet og Romanifolkets Landsforening. Både kirken og representanter for taterne/romanifolk var enige om at en unnskyldning ikke var nok, og at kirken måtte gi synlige uttrykk for sin beklagelse. Mange menigheter markerte menneskerettighetsdagen 10. desember 1999 med syndsbejennelse for kirkens overtredelser overfor taterne/romanifolket. I de første fem årene innebar avtalen i praksis et samarbeid om gudstjenester, De Internasjonale Kirkemusikkfestspillene i Kristiansand i 2000, konferansen av europeiske kirker i Trondheim i juni 2003, en årlig minnemarkering ved «Skammens stein» på Ris kirkegård, tilrettelegging av møter med motparter eller aktører som skulle påvirkes, støtteerklæringer med mer.²⁵ Romanifolkets Landsforening/TL og Kirkerådet hadde jevnlig kontaktmøter frem til 2009. I 2015 er denne kontakten blitt gjenopprettet.

Samtidig som Kirkemøtets vedtak i 1998 førte til sterke reaksjoner blant mange taterne/romani-

²⁴ Halvorsen 2004.

²⁵ Ibid.

Boks 5.4 Kirkemøtet I

Kirkemøtet 2000 ber taterne om unnskyldning og tilgivelse for den urett og de overgrep som fra kirkens side er begått mot deres folk.

(Kirkemøtet i Den norske kirke, 2000)

folk, førte det også til reaksjoner fra tidligere ansatte i og støttespillere for Misjonen, som følte at vedtaket hadde stemplet dem som overgripere. Det ble gjennomført flere forsoningsmøter med kirken, og over 50 personer signerte et krav om at kirkemøtevedtaket måtte oppheves. Dette var bakgrunnen for at leder i Kirkerådet, Nils-Tore Andersen, i sin tale til Kirkerådets møte i mars 2009 tok opp saken, for å understreke at Kirkemøtets vedtak ikke hadde hatt til hensikt å dømme alle Misjonens ansatte. Andersen understreket samtidig at kirkens unnskyldning til taterne/romanifolket stod ved lag.

Konfliktene som oppstod i kjølvannet av Kirkemøtets vedtak i 1998, blant både taterne/romanifolk og personer som identifiserte seg med Misjonen, viser hvor utfordrende det kan være å komme med kollektive unnskyldninger på vegne av fortidens handlinger. Kirkemøtets vedtak blir kritisert så vel for ikke å ta nok ansvar for tidligere overgrep som for å kaste skyld og skam på tidligere ansatte og aktive i Norsk misjon blant hjemløse.

Boks 5.5 Kirkemøtet II

Vi skal ikke be om unnskyldning for vedtaket i 1998. Da begår vi en ny feil, men vi skal ved dette gi korleksjon til det bildet mange oppfattet av alle som var i hjelpeapparatet. Vår unnskyldning til taterne står ved lag. Det var det grunnlag for, men det var ikke rett av oss å generalisere og dømme alle som med god vilje og gode hensikter arbeidet med og for taterne selv om vi i dag kan se store svakheter ved det.

(Nils-Tore Andersen, tale til Kirkerådet i mars 2009)

5.3.3 Kirkens Sosialtjenestes ansvar?

Omdanningen fra foreningen Norsk misjon blant hjemløse til stiftelsen Kirkens Sosialtjeneste i 1986/87 er omtalt i kapittel 4. Tidligere generalsekretær i Norsk misjon blant hjemløse, Jostein Vist, fortsatte som leder for Kirkens Sosialtjeneste frem til 1989, og den nye stiftelsen overtok også andre ansatte og eiendommer som hadde vært under Misjonen. I forbindelse med Den norske kirkes forsøk på å ta et oppgjør med sin medvirkning i politikken overfor taterne/romanifolket, ble også Kirkens Sosialtjenestes ledelse kontaktet. Ledelsen avviste den gang at Kirkens Sosialtjeneste skulle ha noe ansvar for Misjonens tidligere virksomhet.

I 2013 og 2014 startet Kirkens Sosialtjeneste en intern prosess for å undersøke Misjonens historie og overgangen i 1986/87. Dette arbeidet, som fortsatt pågår, har blant annet som mål å belyse om Kirkens Sosialtjeneste er den nærmeste til å ta et moralsk ansvar for den driften som hadde vært før Misjonen ble avvirket som forening i 1986, ettersom det var Misjonens årsmøte i 1986 som vedtok å danne den nye stiftelsen.

Også Tater-/romaniutvalget satte i gang en undersøkelse av denne overgangen, med egne forskere. Resultatene er presentert i kapittel 4. For å bidra til forsoning er det etter utvalgets syn viktig at Kirkens Sosialtjeneste tar et oppgjør med historien og gir et synlig uttrykk for dette.

5.4 Kollektive tiltak som sikter mot oppreisning og videreføring av kultur

Det er gjort flere forsøk på å kompensere for fortidens urett gjennom kollektive tiltak for å synliggjøre taternes/romanifolkets kultur og historie, og legge grunnlag for at deler av denne kan videreføres.²⁶ I det følgende gis en kort presentasjon av ordningene som grunnlag for utvalgets vurderinger av hvordan unnskyldningene er oppfattet blant taterne/romanifolk og andre, og av om de har fungert etter hensikten.

5.4.1 Latjo Drom-utstillingen på Glomdalsmuseet

Allerede i 1996 diskuterte Stortinget planene om å lage et kultursenter eller en egen utstilling for

Boks 5.6 St. meld. nr. 15 (2000 – 2001)

Overgrepene mot romanifolket var særs grove og ramma ei etnisk gruppe hardt. Tiltak for å styrkje og fremme kulturen til romanifolket kan sjåast som ei form for kompensasjon for kontroll- og fornuksingspolitikken, særleg for dei verkna-dene denne politikken har hatt for å svek-ke kulturen. Regjeringa vil derfor gjere framlegg om at det blir etablert eit senter for dokumentasjon og formidling av kultu-ren og historia til romanifolket. Senteret plasserast på Glomdalsmuseet på Elverum med sikte på byggjeart i 2002.

taterne/romanifolkets kultur som en del av en kollektiv oppreisning, under behandlingen av et representantforslag fra Erling Folkvord (RV). Få måneder etter debatten i Stortinget tok Våler kommune og Romanifolkets Landsforening kontakt med Glomdalsmuseet i Elverum for å høre om museet ville være interessert i å lage en kulturpresentasjon av taterne/romanifolket.

I St.meld. nr. 15 (2000–2001) om nasjonale minoriteter blir utstillingen satt i sammenheng med den offentlige unnskyldningen overfor taterne/romanifolket.

Utstillingen ble åpnet 25. april 2006 av kronprins Haakon Magnus. Utstillingen inneholder en rekke bilder og gjenstander samt installasjoner. En ansatt kurator og en formidler fra taterne/romanifolket i 20 prosent stilling har de siste årene vært tilknyttet Glomdalsmuseet for å ha omvisninger og undervisningsopplegg i forbindelse med utstillingen. I 2014 hadde de blant annet undervisning for skoleklasser og lærere fra flere skoler i Hedmark.

Beliggenheten i Elverum gjør at den permanente utstillingen ikke er så lett tilgjengelig for skoleklasser og enkeltpersoner som bor andre steder i landet. Derfor ble det i 2008 laget en vandreutstilling, og det finnes også informasjon på utstillingens nettsider som kan brukes i undervisning.

Det var en del uenighet blant taterne/romanifolk om stedets funksjon og utforming av utstillingen da Latjo Drom ble utarbeidet, og det er ulike syn på utstillingens funksjon i dag.

²⁶ Jf. Nordvik 2015c.

Figur 5.1 Bilde fra Latjo Drom-utstillingen.

Foto: Emir Curt.

Da Latjo Drom-utstillingen skulle etableres, oppstod det samarbeidsutfordringer mellom museet og representanter for taterne/romanifolk. Taterne/romanifolk var med i en arbeidsgruppe på museet, og en person som selv var tater/romani, ble ansatt i full stilling som prosjektmedarbeider på museet. Intervjuer gjennomført i forbindelse med utvalgsarbeidet viser imidlertid at mange taterne/romanifolk som var involvert i prosessen, ikke hadde følelsen av å bli hørt. Etter at utstillingen åpnet, kom det i tillegg reaksjoner fra noen som mente at den var for «positiv», og at den burde inneholde mer informasjon om myndighetenes maktutøvelse og overgrep mot gruppen.

Diskusjonene om reell medvirkning handler også om hvem som kan representere taterne/romanifolk i slike prosesser. I dag samarbeider to av de fire statsstøttede tater-/romaniorganisasjonene med utstillingen. Disse to er de eneste organisasjonene som blir nevnt i selve utstillingen, og på utstillingens hjemmeside (per mars 2015).

Utvalgets inntrykk er at holdningene til utstillingen blant mange taterne/romanifolk i dag er generelt positive. Noen forteller blant annet at de opplever stolthet når de ser eller kan vise frem utstillingen. Enkelte sier fortsatt at de ikke synes

den gir et dekkende bilde av historien eller dagens mangfold. Utstillingen blir i liten grad oppfattet som en oppreisning eller kompensasjon for tidligere overgrep mot gruppen av taterne/romanifolk. En del uttrykker en manglende følelse av eierskap til utstillingen. Dette har også sammenheng med at bare to av organisasjonene samarbeider med museet. Samtidig er det viktig å være realistisk med hensyn til de begrensningene som én museumsutstilling har i å skulle gi en reell følelse av oppreisning til både enkeltpersoner og gruppen som helhet.

5.4.2 Stiftelsen Romanifolkets/taternes kulturfond (RT-fondet)

I St.meld. nr. 44 (2003–2004) erkjenner regjeringen at etableringen av Latjo Drom-utstillingen ved Glomdalsmuseet ikke er blitt ansett av taterne/romanifolket selv som en fullgod kollektiv kompensasjon for den urett de er blitt utsatt for. Regjeringen vedtok derfor opprettelsen av et kulturfond, Romanifolkets/taternes kulturfond, som skulle ha som hovedmål å bidra til bevaring og utvikling av taternes/romanifolkets kultur, språk og historie.

**Boks 5.7 St.meld. nr. 44
(2003 – 2004)**

Regjeringen mener at det er på tide å finne en løsning som kan framstå som en tilfredsstillende kollektiv oppreisning for overgrepene mot romanifolket/taterne, og har på bakgrunn av dette i revidert budsjett for 2004 foreslått å opprette et romanifolkets fond på 75 millioner kroner. Avkastningen av fondet vil kunne brukes til tiltak og aktiviteter som fremmer bevaring og utvikling av romanifolkets/taternes kultur, språk og historie, foruten å dekke kostnader til et sekretariat og en rådgivningstjeneste. Det er ikke intensjonen at fondet skal brukes til individuelle erstatninger. Det er viktig at romanifolket/taterne får innflytelse i bruken av fondet. Det er derfor lagt opp til at fondet skal administreres av en stiftelse hvor blant andre romanifolkets organisasjoner er representert.

I 2002 hadde Stiftelsen Romanifolket/taterne fremsatt et krav om opprettelsen av et fond på minst 60 millioner kroner. Stiftelsen var opprettet av blant andre representanter fra Romanifolkets Landsforening og Landsorganisasjonen for Romanifolket. Etter at Stortinget vedtok etableringen av fondet i 2004, inngikk staten, ved Arbeids- og inkluderingsdepartementet, forhandlinger med tater-/romaniorganisasjonene om utformingen av vedtekter til stiftelsen som skulle administrere fondet. Først i 2007 ble denne prosessen ferdigstilt, og stiftelsen Romanifolkets/taternes kulturfond (RT-fondet) etablert. Vedtektene ble presentert i oktober 2007 av statsråd Bjarne Håkon Hanssen, Holger Gustavsen fra Taternes Landsforening, Anne Jorunn Merkesvik fra Foreningen Roma og Trygve Johs. Andreassen fra Landsorganisasjonen for Romanifolket.

Siden etableringen i 2007 har RT-fondet delt ut økonomisk støtte til en rekke ulike kulturprosjekter og -tiltak. En full oversikt over tildelinger til og med første halvdel av 2014 kan finnes på fondets hjemmesider. Eksempler på prosjekter som har fått støtte, er bokprosjekter, musikkutgivelser, foredragsturneer, utstillinger, filmproduksjoner, slektstreff og konferanser. Både enkeltpersoner

og institusjoner som museer og arkiver har fått støtte. RT-fondet har også hatt en veiledningstjeneste for å hjelpe folk med å søke erstatninger.

Det har vært ulike syn på RT-fondets administrasjon og styring blant tater/romanifolk, og det har også vært noen medieoppslag om styringen av fondet. Kritikken har blant annet handlet om manglende innsyn i tildelingsprosessene. Dessuten er det blitt klaget over at fondet har hatt høye administrasjonsutgifter i forhold til tildelingsbeløpene. Stiftelsestilsynet har videre kritisert det høye antallet styremedlemmer, som gjør at kostnader knyttet til styremøtene blir veldig høye. I 2014 endret fondet vedtektene sine for å få ned antall styremedlemmer og redusere administrasjonskostnadene.

I statsbudsjettet for 2014 foreslo regjeringen å endre finansieringsmodellen. I stedet for å ha et fond på 75 millioner, der stiftelsen RT-fondet disponerte den årlige avkastningen, innførte man årlige bevilgninger over statsbudsjettet (for 2014 5 millioner kroner). Dette ble vedtatt av Stortinget høsten 2013. Selv om den årlige bevilgningen i utgangspunktet ble høyere enn den aktuelle avkastningen av grunnfondet på 75 millioner, reagerte representanter for tater-/romaniorganisasjonene sterkt på endringen, som ble opplevd som et løftebrudd. Mange ga uttrykk for at de oppfattet at dette gjorde unnskyldningen som staten tidligere hadde kommet med, lite troverdig, etter som det å ha et økonomisk fond hadde en stor symbolsk verdi som uttrykk for statens erkjennelse av ansvar for fortidens overgrep og forsømmelser. Flere mente også at man nå ble mer avhengig av staten gjennom årlige bevilgninger i stedet for å kunne bruke avkastningen fra eget fond. Endring i finansieringsstruktur har per i dag ikke ført til endringer i stiftelsens navn, som fremdeles er Romanifolkets/taternes kulturfond, selv om midlene ikke lenger kommer fra et fond.

I 2014 vedtok styret i RT-fondet å finansiere etableringen av Romanifolkets/taternes senter, som et pilotprosjekt. Senteret skal være en uavhengig enhet, og skal overta en rekke av oppgavene som RT-fondet tidligere har hatt. Per i dag (mai 2015) er det for tidlig å si noe om hvordan senteret vil fungere, og hvordan arbeidsdelingen mellom RT-fondet og senteret i praksis vil bli. Senteret er samlokalisert med RT-fondet. Utvalgets inntrykk er at det er svært delte meninger blant både de involverte og andre tater/romanifolk om hvordan RT-fondet har fungert.

5.4.3 Øvrige tiltak for å formidle taternes/romanifolkets historie og egenart

Det eksisterer noen kulturformidlingstiltak for barnehage og skole. Blant annet:

- «Taterfolket fra barn til voksen» (2004–2009). Prosjektet bestod av to delprosjekter: et skoleprosjekt og et kulturprosjekt. Prosjektet ble gjennomført som et samarbeid mellom Taternes Landsforening, Dronning Mauds Minne og Høgskolen i Sør-Trøndelag.
- «Formidling av taterkultur i barnehage og skole» (2009–). Prosjektet er en videreføring av kulturdelen av «Taterfolket fra barn til voksen». Prosjektet gjennomføres av Dronning Mauds Minne og Taternes Landsforening. Prosjektet har samlet inn tateres/romanifolks kulturuttrykk og arrangert kulturprogrammer med formidling av tateres/romanifolks kultur og historie for barn og voksne i barnehager og skoler.
- NAFOs nettressurs om nasjonale minoriteter på www.minstemme.no
- Temaheftet *Om taterer som minoritet i et flerkulturelt samfunn. Kulturformidling i barnehage og skole*, utgitt av Utdanningsdirektoratet i 2010. Heftet med informasjon om taterer og forslag til undervisningsopplegg basert på arbeidet i prosjektet «Taterfolket fra barn til voksen».
- Informasjonsmateriell om nasjonale minoriteter i veilederen «Våre nasjonale minoriteter. Til ansatte i barnehager og skoler», utgitt av Utdanningsdirektoratets i 2014.
- Oslo byarkiv utga i 2014 et hefte for skoleungdom om tateres/romanifolks historie og kultur. Heftet *Duri drom. Romanifolkets histori* skal, i samarbeid med Utdanningsetaten i Oslo, distribueres til alle Oslo-skoler.

Dette er tiltak som sikter mot å fremme og formidle kunnskap om taternes/romanifolkets historie. Slik kan tiltakene sees som et ledd i myndighetenes forsøk på å følge opp de unnskyldninger som har vært gitt, og som et forsøk på oppreisning etter den tidligere assimileringspolitikken. Som det fremgår i rapporten om situasjonen i dag, har det lenge vært manglende politisk satsning på oppfølging av skole- og barnehageprosjektet på nasjonalt nivå.

5.5 Individuelle oppreisnings- og vederlagsordninger

Det finnes både statlige og kommunale individuelle økonomiske oppreisningsordninger som er tilgjengelige for tater/romanifolk som har opplevd overgrep som myndighetene kan sies å ha hatt ansvaret for. Innenfor rammen av den ordinære ordningen med statlig rettferdsvederlag er det laget en særskilt ordning for søkere med tater-/romanibakgrunn, og en for barnehjemsbarn. I det følgende oppsummeres utvalgets funn om hvordan ordningene synes å fungere og hva slags oppfatninger det er om dem blant tater/romanifolk.

5.5.1 Tilpasning av ordningen med statlig rettferdsvederlag

Rettferdsvederlagsordningen er Stortingets egen erstatningsordning, der enkeltpersoner som har kommet spesielt uheldig ut, kan søke om en skjønnsmessig kompensasjon. Ordningen tar ikke sikte på å dekke økonomisk tap. Innvilgelse av rettferdsvederlag er ment som et «plaster på

Boks 5.8 Rettferdsvederlag

De vanligste begrunnelsene for søknader fra tater/romanifolk om rettferdsvederlag (før særordningen ble etablert i 2004–2005, se under) var: tapt skolegang, mobbing, inngrep/ev. ikke inngrep fra barnevernsmyndighetene og opphold på Svanviken arbeidskoloni.

Frem til midt på 1990-tallet var det vanskelig for personer av tater-/romanibakgrunn å få innvilget rettferdsvederlag (billighetserstatning) for tapt skolegang fordi de ble sammenlignet med andre personer av tater-/romanibakgrunn og ikke med majoritetsbefolkningen. Dermed fikk de fleste avslag på sine søknader om erstatning for tapt skolegang fordi de ikke ble ansett for å ha kommet spesielt dårlig ut. Denne praksisen ble endret fra 1997.

Det finnes ikke noe totalt tall på hvor mange personer av tater-/romanibakgrunn som har fått billighetserstatning/rettferdsvederlag for tapt skolegang. I St.meld. nr. 44 (2003–2004) står det at det de første årene etter endringen kom inn ca. 110–120 søknader per år, mens det de siste årene frem til 2004 var kommet inn 60–70 søknader årlig.

såret» for urett som er påført individet. I dag er det Statens sivilrettsforvaltning som er sekretariat for Stortingets utvalg for rettferdsvederlag.

Ordningen med rettferdsvederlag er åpen for tatere/romanifolk på linje med andre. I tillegg til den alminnelige ordningen opprettet Stortinget en utvidet og tilpasset særordning for enkelte grupper, blant andre tatere/romanifolk, gjennom St.meld. nr. 44 (2003–2004). For tatere/romanifolk gis det under særordningen vederlag for mobbing på grunn av opphav, tvangssterilisering og opphold på Svanviken arbeidskoloni.

Forskningsassistenter har på oppdrag fra utvalget gått gjennom protokollene fra Stortingets utvalg for rettferdsvederlag fra 2006 (da de begynte å behandle søknader under St.meld. nr. 44 (2003–2004)) til og med 2013, og på bakgrunn av dette laget en statistikk over behandlede saker som angår tatere/romanifolk.

Basert på informasjon som er kommet frem i intervjuer, er utvalgets inntrykk at søknadsprosessen til rettferdsvederlag oppleves som vanskelig av mange. I utgangspunktet gir ikke søknad om rettferdsvederlag grunnlag for å få fri retts hjelp fordi det ikke ansees som nødvendig med juridisk kompetanse for å søke. Det ligger ganske tydelig informasjon om ordningen på Sivilrettsforvaltningens hjemmeside. Her ligger også maler for et søknadsskjema som søkere kan bruke dersom de ønsker det. Flere av dem utvalget har snakket med, forteller at de opplever ordningen som komplisert, og at det er vanskelig å søke rettferdsvederlag. Det foreligger derfor et stort behov for informasjon om hvordan man skal søke og hva man kan søke om. Det er også behov for å nå ut med informasjon om hva rettferdsvederlagsordninger er ment å være (og ikke være), da det er mange misforståelser knyttet til hva ordningen dekker og hvor stor erstatning man kan få.

Det er også tydelig at det byråkratiske språket som brukes i ordningen, ofte oppleves fremmedgjørende og vanskelig. Søkere som får avslag på sine søknader fordi «det ikke er sannsynliggjort» at noe har funnet sted, kan forstå dette som at «de mener at jeg lyver». Dette kan oppleves svært tungt. Sivilrettsforvaltningen oppgir at den har hatt et dynamisk forhold til teksten som blir skrevet til søkerne, og fra 2009 begynte de også med en standardformulering i tilsagnsbrev om at de beklaget hva søkeren hadde opplevd. De oppgir også at de får mange henvendelser fra søkere (eller potensielle søkere) til rettferdsvederlag, og gir mye rådgivning per telefon. Dette gjelder alle søkere, ikke bare tatere/romanifolk.

Boks 5.9 Erstatning

Totalt har 1251 enkeltpersoner søkt erstatning innenfor særordningen for tatere/romanifolk. 1231 enkeltpersoner har fått innvilget vederlag for ett eller flere forhold under denne ordningen:

- 1220 personer har fått erstatning for mobbing (1231 har søkt).
- 157 personer har fått rettferdsvederlag for opphold på Svanviken under særordningen, mens 6 personer har fått for opphold på Svanviken under ordinær ordning fordi de er inngiftet i tater-/romanifamilier. Totalt har altså 163 personer fått erstatning for Svanviken (168 har søkt).
- 7 personer har fått rettferdsvederlag for tvangssterilisering (15 har søkt).
- 1 person fått rettferdsvederlag under særordningen for urettmessig adopsjon.

Noen personer har fått erstatning for mer enn ett grunnlag, derfor blir summen av disse tre tallene høyere enn det totale antallet personer som har fått erstatning.

86 prosent av søkerne har selv formelt fremmet søknad, mens de resterende har fått søknaden fremmet av advokat, interesseorganisasjoner eller andre.

Innvilget sum for dem som faller inn under St.meld. nr. 44 (2003–2004), varierer fra 20 000 til 470 000 (de som har fått høyest erstatningssum, har fått for andre grunnlag samtidig, under særordningen for tidligere barnehjemsbarn og/eller ordinær ordning).

Generelt sett oppleves de innvilgede beløpene som lave, spesielt de 20 000 kronene som gis som standardbeløp for mobbing på grunn av opphav. Misnøyen med beløpene er til en viss grad knyttet til mangel på innsikt i rettferdsvederlagsordningens rammer og formål.

I tillegg til den tilpassede ordningen for tatere/romanifolk har Stortinget ved St.meld. nr. 24 (2004–2005) og Innstilling til Stortinget nr. 217 (2004–2005) opprettet en utvidet og tilpasset rettferdsvederlagsordning for barn som i perioden frem til 1. januar 1980 har vært plassert i barnehjem, fosterhjem, verneskoler og spesialskoler for barn med «adferdsvansker». Etableringen av særordningen kan betraktes som et uttrykk for et oppgjør og et ønske om å kompensere for man-

glende oppfølging av det overordnede ansvaret som staten hadde for den offentlige barneomsorgen. Ordningen gjelder for alle som opplevde omsorgssvikt eller overgrep mens de var under barnevernets omsorg.

Mange tater/romanifolk forteller at de har fått rettferdsvederlag over denne ordningen. Per 31. desember 2013 var det innvilget rettferdsvederlag i totalt 3156 saker etter St.meld. nr. 24 (2004–2005). Det finnes ingen oversikt over hvor mange av disse som har tater-/romanibakgrunn. Dette ville forutsette en omfattende gjennomgang og analyse av de over 3000 sakene, og utvalget har ikke hatt kapasitet til dette innenfor de gitte rammene.

Utvalget har funnet at mange tater/romanifolk som har fått rettferdsvederlag, ikke vet hvilken ordning de har fått vederlag gjennom, eller hva reglene er for de ulike ordningene. Sivilrettsforvaltningen vurderer søknader opp mot de ulike grunnlagene og er fleksibel i behandlingen av søknader, slik at den gjør en aktiv vurdering av hvorvidt en søker ordinært vederlag passer inn i en av særordningene.

Gjennom intervjuer har flere tater/romanifolk påpekt at rettferdsvederlagsordningen er urettferdig, og at personer forskjellsbehandles. Som bevis på at ordningen er urettferdig, viser mange til tilfeller der søsken har fått ulike summer, og hevder at tilsagnsbeløpene avhenger av hvilken saksbehandler søker får. I gjennomgangen av protokollene fra saksbehandlingen i Stortingets utvalg for rettferdsvederlag som ble utført som del av Tater-/romaniutvalgets arbeid, har man ikke funnet en slik vilkårlighet. Tvert imot ser det ut til at saksbehandlerne behandler søknader ut fra de samme kriteriene. Ulike tilsagnsbeløp vil for eksempel henge sammen med dokumentasjon på langtidseffekter av hendelsen. Søknadene behandles på individuelt grunnlag, men sivilrettsforvaltningen bestreber seg på å behandle søsken samtidig for å kunne se deres søknader i sammenheng. Likevel vil individuelle erfaringer (ulike opplevelser eller vedlagt dokumentasjon på langtidsvirkninger) kunne gjøre at tilsagnsbeløpet kan variere.

Den manglende forståelsen for at det finnes ulike ordninger og hvilke kriterier som benyttes i vurderingen av søknadene, gjør at rettferdsvederlagsordningen oppleves som urettferdig av mange, og viser behovet for god informasjon, rådgivning og veiledning både før og under søknadsprosessen.

5.5.2 Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn

I tillegg til den tilpassede rettferdsvederlagsordningen for tidligere barnehjemsbarn og andre har også mange kommuner opprettet oppreisningsordninger for personer som har opplevd overgrep eller omsorgssvikt mens de var under barnevernets omsorg i deler av 1900-tallet.

Utfordringene tater/romanifolk opplever når de skal søke om erstatning innenfor de kommunale ordningene for tidligere barnevernsbarn, må sees i sammenheng med de generelle utfordringene knyttet til disse ordningene. Ordningene varierer fra kommune til kommune. Likevel er det visse utfordringer for tidligere barnevernsbarn av tater-/romanislekt som kan relateres til den særskilte politikken overfor denne folkegruppen.

For noen tater/romanifolk kan det være en utfordring å finne frem til hvilken kommune som hadde ansvaret for plasseringen av dem. Dette er spesielt vanskelig der omsorgsovertagelsen skjedde i svært ung alder og den som ble omplassert, ikke har hatt kontakt med biologisk familie i voksen alder. Fra intervjuer er utvalget kjent med at minst to av informantene har erfart at deres søknad om kommunal oppreisning er avvist med henvisning til at det ikke foreligger barnevernsvedtak om omsorgsovertagelse, til tross for at selve oppholdet på barnehjemmet er godt dokumentert. Selv om utvalget ikke har undersøkt dette systematisk, kan man altså ikke se bort fra at det i enkelte saker er vanskelig å finne dokumentasjon i kommunale arkiver. Dette henger også sammen med at barnevernets tiltak overfor tater ble forvaltet av en privat organisasjon, hvilket i praksis ga kommunale barnevernsmyndigheter en mer perifer rolle i gjennomføringen av tiltakene enn ellers.

Utvalget mener staten har hovedansvaret for at de som ble plassert uten vedtak, kan få sine søknader om erstatning behandlet på lik linje med andre som har vært under barnevernets omsorg. Funnene fra den rettslige undersøkelsen av enkeltsaker viser imidlertid at Misjonen var opp-tatt av å innhente vedtak i sakene. Dette gir grunn til å anta at det er få saker der det ikke foreligger vedtak fra kommunale myndigheter.

Det kan være mer utfordrende for tater/romanifolk å innhente informasjon om sakene både fordi dokumentasjonene til sakene kan befinne seg så vel i Misjonens arkiv som i kommunale arkiver, og fordi det i noen tilfeller er ukjent

Boks 5.10 Erstatning for barnevernsbarn

- Ved utgangen av 2012 bodde i underkant av 80 prosent av Norges befolkning i kommuner som hadde, eller hadde vedtatt å etablere, oppreisnings- eller erstatningsordninger for tidligere barnevernsbarn.
- De ulike oppreisningsordningene varierer med hensyn til både organisering og innretning. De fleste av ordningene er innrettet etter kommunens plasseringsansvar, altså ansvaret kommunen hadde da den plasserte barnet på institusjonen, mens et mindretall er innrettet etter kommunens tilsynsansvar for barnet mens det var på institusjon eller i fosterhjem. Alle ordningene dekker barnehjemsbarn, og med unntak av fire ordninger dekkes også fosterhjemsbarn. Noen ordninger er mer avgrenset, og inkluderer kun en økonomisk oppreisning, mens andre også inneholder en unnskyldning. Det er også variasjoner i tidsperioden ordningene dekker, klageadgang, hvorvidt søknaden knyttes til tidligere innvilget statlig rettsferdsvederlag og i beløpene som gis.
- Maksimalbeløpene varierer fra 30 000 kroner til 750 000 kroner.
- De store variasjonene gjør at personer som søker om erstatning, vil bli behandlet svært ulikt ut fra hvilken kommune som hadde ansvaret for plasseringen (eventuelt tilsynet, for de ordningene som innretter seg mot det).
- Alle ordningene er tidsmessig avgrenset, det vil si at det bare er mulig å fremme søknad innenfor et visst tidsrom. Noen ordninger er blitt gjenåpnet. Per mars 2015 har både Stavanger og Oslo kommune vedtatt å gjenåpne sine ordninger. Stavanger kommune har invitert med alle de andre kommunene i Rogaland til å gjøre det samme. Det finnes også andre kommuner som vurderer å etablere eller gjenåpne ordninger for tidligere barnehjemsbarn.
- Flere fylkeskommuner er engasjert i samordning av kommunale oppreisningsordninger innen fylket. Møre og Romsdal fylkeskommune vedtok i desember 2014 en interkommunal frivillig ordning for kommuner som ønsker å delta, der fylkeskommunen dekket noen av kostnadene.

hvilken kommune som fattet vedtak. Også her mener utvalget at staten har et ansvar for å bistå spesielt for å imøtekomme de særskilte utfordringene dette medfører for enkeltpersoner i denne gruppen.

De store variasjonene mellom kommunale ordninger gjør at folk opplever betydelige forskjeller mellom hvilke erstatningsbeløp de får, selv om de har oppholdt seg på de samme institusjonene og opplevd det samme. Variasjonene mellom ordningene skyldes at de er etablert og forvaltet av kommunene uten statlige føringer. Utvalget mener at staten har et ansvar for å sørge for en mer rettferdig praksis.

Likelydende ordninger og en mer ensartet praksis ville ha bidratt til større likebehandling på dette området. Fra kommunenes ståsted kan dette være vanskelig ettersom de selv bærer kostnadene med ordningene. Det pågår fortsatt en debatt om det dilemmaet utvalget ser utspille seg: avveining mellom hensyn til kommunalt selvstyre og kommuners økonomi på den ene siden og nasjonalt ansvar for likebehandling i praktisering av erstatningsordningene på den andre.

Tidligere forskning viser at innretningen, organiseringen og gjennomføringen av de kommunale ordningene bidrar til forskjellsbehandling av personer som søker oppreisning for omsorgssvikt, vold og overgrep under barnevernets omsorg på 1900-tallet. Denne forskjellsbehandlingen rammer hele gruppen av tidligere barnevernsbarn. Utvalgets undersøkelser viser at den også rammer tidligere barnevernsbarn av tater-/romanislekt.

5.6 Har forsøkene på oppgjør bidratt til «rettferd» og «forsoning»?

I det foregående har utvalget lagt frem unnskyldningene som er gitt av stat og kirke, samt presentert hvilke ordninger som er opprettet for å gi en «kompensasjon» for tidligere overgrep. Hver for seg har de ulike initiativene både styrker og svakheter. Spørsmålet er hvorvidt unnskyldningene og de eksisterende og gjennomførte ordningene på dette området har fungert etter hensikten og er tilstrekkelige: Har de gjennomførte tiltakene bidratt til et oppgjør med fortiden og dermed til forsoning og rettferd?

I forbindelse med vurderingen av forsøkene på oppgjør med fortiden har utvalget stilt noen grunnleggende spørsmål om hvem som kan be om unnskyldning for hva. For eksempel:

Boks 5.11 Vurdering av ordningene

- I 2010 ble det på oppdrag fra KS gjennomført en undersøkelse for å vurdere de kommunale oppreisningsordningene. Rapporten viste at det var store kommunale forskjeller i oppreisning til tidligere barnevernsbarn. Siden 2010 har det fra flere hold vært reist kritikk mot denne forskjellsbehandlingen.
- I desember 2011 gikk Edvard Befring, som hadde ledet Befring-utvalget (NOU 2004: 23 om omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner), ut i mediene med krass kritikk av de kommunale forskjellene i oppreisningsordninger, og kalte dette et nytt overgrep.
- Høsten 2014 ble temaet tatt opp av ordfører i Stavanger, Christine Sagen Helgø, som foreslo å opprette et felles nasjonalt regelverk som alle kommuner må følge. I oktober 2014 svarte barne-, likestillings- og inkluderingsminister Solveig Horne i Stortinget på et spørsmål fra KrF-representanten Geir Toskedal om hvorvidt hun ville vurdere om det var behov for å se på hvordan man kan sikre mer samordning og likebehandling. Statsråd Horne svarte at det på det daværende tidspunkt ikke forelå noen planer om å gjøre endringer i ordningene.

Boks 5.12 Offentlige unnskyldninger

Professor Janna Thompson presenterer fire trekk hun mener er viktige i en offentlig unnskyldning, basert på erfaringer fra unnskyldningen som ble gitt av den australske staten til australske urfolk:

1) Innholdet og måten det blir presentert på, bør godkjennes av offergruppen, og gruppen bør også helst ha vært delaktig i (prosessen frem mot) utformingen av unnskyldningen.

2) Innholdet bør bli støttet/godkjent av den gruppen som man unnskylder på vegne av.

3) Myndighetene bør gjennom konkrete eksempler vise at informasjon om uretten overfor offergruppen er blitt inkludert i nasjonens offisielle historie (for eksempel i skolebøker, på minneplaketter og i utstillinger).

4) Myndighetene bør vise at de forplikter seg til ikke å gjenta uretten i fremtiden. Det å gjøre historien synlig (punkt 3) er en del av dette, men det kan også gjøres gjennom å tilby kompensasjon av ulike slag til gruppen og/eller enkeltpersoner, og ved å inngå en formell avtale med gruppen, eller gjennomføre andre konkrete tiltak.

Kilde: Thompson 2008, s. 41–42.

Kan man i dag be om unnskyldning for noe som hendte for lenge siden, og som andre gjorde? Kan en slik unnskyldning bli urettferdig for dem som i sin tid utførte handlingen det nå bes om unnskyldning for? Hva bør eventuelt danne grunnlaget for at en slik unnskyldning skal kunne bidra til forsoning?²⁷

5.6.1 Gode unnskyldninger?

På 1990- og 2000-tallet har det vært en internasjonal tendens til at stadig flere nasjonale myndigheter og andre kommer med offentlige unnskyldninger til ulike minoritetsgrupper eller samfunnsgrupper som har opplevd overgrep eller dårlig behandling, og slik har det også vært i Norge. Det er flere likhetstrekk mellom den assimileringspo-

litikken samene som urfolk og taterne/romanifolket som nasjonal minoritet har vært utsatt for her til lands.

Offentlige unnskyldninger er ment å være en måte å prøve å gjøre opp for historisk urett på. Samtidig legger utvalget til grunn at visse kriterier må være oppfylt for at de offentlige unnskyldningene skal kunne fungere på denne måten. Dette dreier seg ikke minst om prosessen forut for at unnskyldningen gis. Systematisering av erfaringer fra ulike land viser at «en unnskyldning også må se fremover, og bør derfor settes opp som en *prosess* mer enn som en enkeltstående *hendelse*».²⁸

Andre lands erfaringer med offentlige unnskyldninger kan gi et grunnlag for vurdering av den norske statens forsøk på oppgjør med assimileringspolitikken overfor taterne/romanifolket.

²⁷ Se Vars 2015 og Nordvik 2015b.

²⁸ Govier 2002, s. 143. Utvalgets oversettelse.

Boks 5.13 Kongens unnskyldning til samene

Utvalgsmedlem Laila Susanne Vars viser i et notat til utvalget til effektene av kong Haralds unnskyldning til samene i 1997:

I Norge ble den offentlige unnskyldningen som kong Harald kom med på Sametinget i 1997, selve hoveddoktrinen for samepolitikken i årene som fulgte. Det ble også etablert økonomiske erstatningsordninger. Men når disse erstatningsordningene ikke fungerer etter sin hensikt eller kun kommer til nytte for en liten andel blant dem som er skadelidt, blir unnskyldningenes virkning langt ifra forsonende. Spørsmålet når det gjelder økonomiske erstatninger, er også hva det er som skal erstattes. Særlig spørsmålet rundt størrelsen på erstatningen har vært mye omdiskutert: Hvilken sum er stor nok til å kompensere for grove overgrep eller manglende skolegang? En offisiell unnskyldning kan imidlertid være et mål i seg selv fordi den bringer frem en anerkjennelse av at en ugjerning er blitt begått, og at ansvaret ikke ligger hos ofrene.

Kilde: Vars 2015

Utvalget legger til grunn at offentlige unnskyldninger kan ha en stor betydning i en forsoningsprosess. Samtidig må unnskyldningen følges opp med tiltak som signaliserer en endring i politikk i positiv retning vis-à-vis den gruppen som har lidt skade. Det finnes kritiske røster blant taterne/romanifolk som spør om disse unnskyldningene virkelig er ærlige, eller om de er blitt en altfor lettvinnet måte å bli kvitt fortiden på. Kritikere fremhever også at man ved å be om unnskyldning først og fremst for fortiden drar oppmerksomheten vekk fra nåtidens problemer og fremtidige utfordringer.

I tillegg til måten unnskyldningen blir fremført på, har det betydning hvem som fremfører den. En unnskyldning kan være en stor symbolsk oppreisning i seg selv hvis den gis av et statsoverhode som nyter bred respekt både blant ofrene og i nasjonen for øvrig.

Utvalgets inntrykk er at det i befolkningen er relativt liten kjennskap om at den norske regjerin-

gen offentlig har bedt taterne/romanifolket om unnskyldning for tidligere overgrep.

I motsetning til den australske regjeringens seremonielle unnskyldning til australske urfolk i 2008, som ble kringkastet direkte av alle de store tv-selskapene, har ikke de offentlige unnskyldningene fra norske myndigheter til taterne/romanifolket vært særlig «offentlige». Inntrykket er at kjennskapet til unnskyldningene er ganske begrenset utenfor de politiske miljøer som den gang var engasjert i prosessene, men dette er ikke noe utvalget har undersøkt.

Manglende kunnskap blant myndigheter og andre om overgrepene mot taterne/romanifolk er i intervjuer og samtaler blitt trukket frem som et problem og en utfordring blant mange taterne/romanifolk. En offentlig unnskyldning kan være med på å gi grupper som er blitt utsatt for overgrep, en stolthet og verdighet fordi det i en offentlig unnskyldning ligger en innrømmelse av skyld og ansvar for det som har skjedd.

Mange taterne/romanifolk forteller om manglende forståelse for sine erfaringer og sin bakgrunn på offentlige kontorer og i samfunnet generelt. Noen sier at de ikke blir trodd når de forteller om erfaringer de har fra opphold på barnevernsinstitusjoner, på Svanviken eller lignende. De etterlyser mer kunnskap i samfunnet generelt om hvilke politiske tiltak som ble gjennomført overfor taterne/romanifolk. En offentlig unnskyldning blir da en offentlig bekreftelse på at deres erfaringer er virkelige og opplevde. Slik kan det hevdes at effekten av unnskyldningen svekkes når den er lite kjent i den generelle befolkningen.

5.6.2 Samlet vurdering

Tidligere forskning om oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn viser at det er store variasjoner i hvordan målgruppen for unnskyldninger og forsoning både erfarer og vurderer strukturelle tiltak, det vil si symbolske handlinger som unnskyldninger og beklagelser, økonomiske oppreisninger og lignende. Noen opplever dette som viktig, andre som mindre viktig, mens andre igjen tar avstand fra det. Noen mener at slike forsøk på forsoning er lite fremtidsrettet. Utvalgets funn bekrefter at dette også gjelder for taterne/romanifolk.

Samlet sett mener utvalget at det som hittil er gjennomført, fremstår som en påbegynt, men ikke fullført prosess for å legge grunnlag for rettferd og forsoning.

Kapittel 6

Situasjonen i dag

6.1 Oversikt og hovedfunn

Utvalget har gjennomført to prosjekter om levekår og konsekvenser av politikken for tater-/romanifolk i dag:

1. «Dagens situasjon for tater-/romanifolk» – en kvalitativ undersøkelse hovedsakelig basert på intervjuer med et utvalg tater-/romanifolk.¹
2. «Levekårsundersøkelse tater-/romanifolk» – en registerbasert undersøkelse av dødelighet og utdanningsnivå med i utgangspunkt i Misjonens klientarkiv.²

Dette kapitlet sammenfatter først hovedfunnene fra disse to prosjektene. Deretter gir det en nærmere presentasjon av funn fra de to delprosjektene. Avslutningsvis drøfter utvalget funnene i lys av norsk lov og Norges menneskerettslige forpliktelser, og i lys av noen av de etiske prinsippene som er presentert i kapittel 3.

6.1.1 Hovedfunn

Levekårsundersøkelsen blant et utvalg tater-/romanifolk født mellom 1941 og 1955 viser et oppsiktsvekkende høyt dødelighetsnivå og et lavt utdanningsnivå. Når denne gruppen kommer så dårlig ut, er det åpenbart at politikken og virksomheten som ble ført, var skadelig for gruppen som helhet og for enkeltpersoner som ble berørt.

Den kvalitative undersøkelsen av dagens situasjon viser at tater-/romanibefolkningen utgjør en sammensatt gruppe med ulike livshistorier og livssituasjoner. Tater-/romanibefolkningen befinner seg i en brytningstid med sentrale endringsprosesser hva angår relasjonen til storsamfunnet generelt, ikke minst vedrørende utdanning og arbeidsliv. Man ser en økende vektlegging av skole/utdanning blant både unge og voksne. Det eksisterer ulike syn blant tater-/romanifolk på hvilken plass de ønsker å ha som minoritets-

gruppe i samfunnet og på relasjonen til majoritetsbefolkningen og samfunnsinstitusjoner. Noen har en etablert plass i det norske samfunnet, mens andre føler seg utenfor eller på siden av det norske fellesskapet. For noen oppleves dette som et problem, mens andre synes det er mindre viktig så lenge de har tilhørigheten til familien og tater-/romanimiljøer ellers.

Livssituasjonen til en god del av folkegruppen i dag ser ut til å være preget av møtet med negative holdninger hos myndigheter og i lokalsamfunn. I tillegg synes også livssituasjonen for mange å være påvirket av den type holdning gruppen har vært gjenstand for opp gjennom tidene og av hvordan folk har blitt møtt i lokalsamfunnet tidligere, samt av myndighetenes og Misjonens virksomhet rettet mot befolkningsgruppen. Et flertall av dem som er intervjuet, gir uttrykk for mistillit til, og iblant frykt for, myndighetene. Undersøkelsen viser dessuten at denne mistilliten går i arv. Dette gjelder for dem som selv har hatt, eller har familie som har hatt, negative erfaringer i møte med Misjonen eller med offentlige instanser tidligere, men også for dem som ikke har egne erfaringer med slike møter. Spesielt den tidligere barnevernspolitikken, med hyppige omsorgsovertagelser av barn med tater-/romanibakgrunn opp gjennom 1900-tallet, har hatt negative konsekvenser i form av en frykt for og mistillit til storsamfunnet som fremdeles preger mange familier.

Mistilliten til myndighetsinstanser og storsamfunn har hatt og har fortsatt innvirkning på dagliglivet til mange av dem som er intervjuet. Den manglende tilliten til storsamfunnet svekker mange tater-/romanifolks mulighet til full samfunnsdeltagelse.

Mistilliten kan virke begrensende ved at man unngår å benytte seg av offentlige tjenester, som for eksempel å kontakte politiet ved opplevelser av diskriminering eller NAV dersom man har behov for hjelp. Enkelte opplever frykt for at andre instanser, som skole og NAV, skal kontakte barnevernet. Folkegruppens og enkeltpersoners erfaringer i fortiden påvirker dermed livssituasjon

¹ Aarset og Nordvik 2015.

² Ellingsen og Lilleaas 2015a.

og livskvalitet for mange også i dag, noe som kan stå i veien for at man får sine rettigheter ivaretatt og at man heller ikke oppsøker hjelp når man trenger det.

Likevel har gruppens erfaringer et vidt spenn, og en del har i dag fått tillit til myndighetene, samtidig som de på ulike måter er preget av den tidligere politikken overfor folkegruppen. Mange er opptatt av å bryte med en spiral av mistillit og av å forhindre at den oppvoksende generasjonen får den samme mistillit til myndighetsinstanser som de selv har.

En god del av dem som er intervjuet, har lite eller ingen utdanning og liten kjennskap til hvor man kan finne informasjon om ulike velferdsordninger. Dette medvirker også til at mange ikke får en reell tilgang til offentlige tjenester. Svært mange av den eldre generasjonen har lite skolegang. Det er likevel viktig å understreke at undersøkelsen viser at mangfoldet er stort, og flere av dem forskerne og utvalget har vært i kontakt med, er godt orientert om velferdsordninger og samfunnssystem. Utvalgets undersøkelse omfatter også personer med identitet som tater/romani som har høyere utdanning, og er i fast arbeid.

Det er et sammensatt og til dels komplisert regelverk knyttet til etter- og videreutdanningsordninger, skatt- og momsordninger for dem som etablerer enkeltpersonforetak, gjeldssletteordninger, erstatningsordninger og ulike velferdsordninger. Gjennomgangen viser at det generelt er et behov for økt veiledning og informasjon om disse offentlige ordningene som når denne delen av befolkningen. De historiske erfaringene tater/romanifolk har hatt i møte med offentlige myndigheter og det faktum at en stor del mangler skolegang, gjør at mange av dem er spesielt sårbare i møte med et komplisert regelverk innen et mangfold av offentlige etater.

Mange av informantene opplever at det er en manglende kunnskap om tater/romanifolk i samfunnet generelt, og da særlig om deres status og rettigheter som nasjonal minoritet. Dette gjelder ikke minst i skolen, men også i andre sentrale offentlige instanser og i storsamfunnet for øvrig. Storsamfunnets manglende kunnskap om tater/romanifolk kan sees i sammenheng med at det foregår svært lite kunnskapsformidling om folkegruppen og dens historie i grunnskolen. Det er også svært lite undervisning om dette i lærerutdanningen.

Mangelen på kunnskap bidrar til at negative holdninger til tater/romanifolk opprettholdes og videreføres, og den resulterer også i en usynliggjøring av tater/romanifolk som folkegruppe i

dagens samfunn. Flere av informantene opplever stadig å møte fordommer og negative holdninger til tater/romanifolk i dagliglivet. Dette fører til at en stor del av dem velger ikke å fortelle om sin tilhørighet i lokalsamfunnet eller på skolen og arbeidsplassen av frykt for konsekvensene. En del unge forteller at de mobbes og trakasseres på skolen av andre elever når det blir kjent at de er tater/romani. Flere har opplevd eller hørt om usaklig forskjellsbehandling som følge av at de er tater/romani, blant annet fordi det er kjent i lokalsamfunnet hvilke familier som har denne bakgrunnen. Unge forteller at de er blitt avvist når de har søkt om lærlingplass, til tross for bedre karakterer enn andre som har fått plass samme sted. Familier er blitt avvist på campingplasser, og flere har opplevd at deres tilhørighet til folkegruppen brukes som argument for at de ikke får jobb eller får leie bolig.

Innenfor tateres/romanifolks tradisjonelle levemåte og yrkesutøvelse har ikke formell utdanning vært viktig. Dette henger sammen med at kunnskap ble overført muntlig mellom generasjoner, samt at formell utdanning tidligere ikke var så sentralt innenfor en rekke av de yrkene tater/romanifolk praktiserte. Deler av den eldre tater/romanibefolkningen har derfor ikke vært så opptatt av at barna skulle fullføre videregående skole eller få annen formell utdanning. Negative holdninger til folkegruppen, mobbing og trakassering i storsamfunnet, deriblant i skolen, kan også til dels forklare dette. I tillegg ser enkelte, særlig i den eldre generasjon, på skole og formelt arbeidsliv som majoritetsbefolkningens arena.

Samtidig er det mange blant dem som er intervjuet, som gir uttrykk for at de ønsker at unge skal få utdanning. Utvalgets forskere har vært i kontakt med enkelte som ønsker at barna er med familien på reiser i vår- og sommermånedene, blant annet i forbindelse med fedrenes arbeid som omreisende næringsdrivende innen handel eller håndverk. Dette begrunnes med at det er en viktig videreføring av folkegruppens kultur. Flere av disse er svært opptatt av at det skal legges til rette for at barna kan få skolegang i den tiden de er på reise utenom ordinær skoleferie. Enkelte sier de kvier seg for å søke om fritak av frykt for at barnevernet da vil gripe inn. Andre tater/romanifolk ønsker ikke å ta barna ut av skolen fordi de da vil miste viktig skolegang.

Mange unge er selv opptatt av å få seg utdanning. Mange som ønsker å jobbe innenfor tradisjonelle håndverksyrker, ønsker å få fagbrev. Også en del voksne menn som har jobbet som håndverkere i mange år uten fagbrev, forteller at de nå

ønsker en formell bekreftelse på de ferdighetene og den yrkeserfaringen de har. Manglende grunnskole gjør dette krevende for flere, og det begrenser deres muligheter til å få arbeid etter hvert som kravet til fagbrev er blitt større.

6.2 Registerundersøkelse om levekår

Det finnes ingen statistikk over de sosioøkonomiske forholdene til tater/romanifolk som gruppe ettersom man i Norge ikke fører statistikk på etnisk grunnlag. En undersøkelse gjennomført med utgangspunkt i Misjonens klientarkiv viser et oppsiktsvekkende høyt dødelighetsnivå og et lavt utdanningsnivå. Når denne gruppen kommer så dårlig ut, er det åpenbart at politikken og virksomheten som er blitt ført, har vært skadelig for gruppen som helhet og for enkeltpersoner som ble berørt.

Som nevnt innledningsvis er dødeligheten tre ganger høyere for dette utvalget tater/romanifolk født mellom 1941–1955 enn for befolkningen ellers født i samme periode. Overdødeligheten er særlig høy for den yngste gruppen (født 1951–1955), med over fire ganger den gjennomsnittlige dødeligheten i befolkningen generelt. Mennene i denne gruppen er særlig utsatt. Dessuten har bare knappe 20 prosent av tater/romanifolk i denne gruppen tatt videregående eller høyere utdanning, mot nesten 70 prosent i samme aldersgruppe blant befolkningen totalt.³

Disse resultatene må imidlertid leses med to forbehold angående sammenlignbare grupper. Her gjelder to sammenligningsproblemer. For det første vet man lite om hvordan det har gått med sammenlignbare grupper av tater/romanifolk som ikke hadde kontakt med Misjonen. For det andre finnes det ikke kunnskap om hvordan det har gått med sammenlignbare grupper i totalbefolkningen, og heller ikke hvem som ville svare til sammenlignbare grupper. Det ville vært interessant å undersøke dødelighet og utdanningsnivå for andre personer som var i kontakt med barnevernet på 1950- og 1960-tallet, eller som var sosialklienter i samme periode. En slik undersøkelse er etter alt å dømme gjennomførbar, men ville kreve mer tid og ressurser enn det utvalget hadde til rådighet. En sammenligning med andre utsatte grupper der det allerede foreligger undersøkelser – som krigsbarna – og med befolkningen for øvrig gir likevel grunnlag for å fastslå at det her dreier seg om en svært utsatt gruppe.

Utvalget vil understreke at gruppen det her er snakk om, ikke er representativ for alle med tater-/romanibakgrunn ettersom bare en del av dem var i kontakt med Misjonen. Den kvalitative undersøkelsen om dagens situasjon, selv om denne ikke er statistisk representativ, bekrefter inntrykket av at en god del personer og familier med tater-/romanibakgrunn er i en svært sårbar livssituasjon også i dag. Intervjuene viser at mange av dem som ikke har vært i kontakt med Misjonen direkte, likevel er blitt berørt av den tidligere politikken overfor «omstreiferne» på ulike måter.

6.3 Intervjuer om dagens situasjon

I det følgende gjengis og vurderes sentrale funn fra rapporten om dagens situasjon som er skrevet på oppdrag fra utvalget.⁴ Formålet med delprosjektet var å undersøke dagens situasjon og belyse visse levekårsutfordringer blant personer med tater-/romanibakgrunn. Studien tar for seg temaer knyttet til oppvekst, utdanning, arbeid og møter med myndigheter og offentlige instanser. I tillegg ba utvalget forskerne om særlig å vurdere kunnskap om og formidling av kunnskap om tater/romanifolk i skolen, utfordringer knyttet til diskriminering på campingplasser samt bruk av og holdninger til romanispråket. Rapporten fra dette delprosjektet er en sammensatt studie som inngår som bakgrunnsdokumentasjon for utvalgets vurderinger.

Rapporten er skrevet som en del av Tater-/romaniutvalgets arbeid og skal bidra til å oppfylle utvalgets mandat, som blant annet er å undersøke konsekvensene norske myndigheters politikk har hatt for enkeltpersoner og tater/romanifolk som gruppe. Følgelig har flertallet av tater/romanifolk som forskerne har vært i kontakt med, vært blant dem som på mange måter har vært berørt av myndighetenes politikk. Studien kan følgelig ikke leses som en kartlegging av den generelle livssituasjonen for alle med tater-/romanibakgrunn, men bør snarere betraktes som en presentasjon av visse utfordringer som enkelte i befolkningsgruppen står overfor. Dette innebærer også at rapporten i stor grad er problemorientert. Den dekker med andre ord kun enkelte sider av livssituasjonen til personer som identifiserer seg som tater/romanifolk, og gir ingen helhetlig beskrivelse av for eksempel tateres/romanifolks hverdagsliv.

³ Ellingsen og Lilleaas 2015.

⁴ Aarset og Nordvik 2015.

Studien er i all hovedsak basert på kvalitative intervjuer med voksne personer av tater-/romanslekt, samt intervjuer med et begrenset utvalg av representanter for kommunale offentlige instanser (grunnskole, NAV, barnevern).

Sentrale problemstillinger som belyses i rapporten, er:

- Hvilke utfordringer møter personer med tater-/romanibakgrunn i arbeidsliv, skole- og utdanning samt i det offentlige tjenesteapparatet?
- Hvilke konsekvenser har tidligere tiders politikk for folkegruppens relasjon til storsamfunnet og offentlige institusjoner i dag?
- Hva betyr tidligere generasjoners erfaringer for nye generasjoner, for eksempel når det gjelder skole og arbeid?

Tater-/romanibefolkningen er sammensatt; den består av individer med ulike erfaringer, tilpasninger, referanserammer og forhold til sin bakgrunn. Selv om dataene som er innhentet i denne undersøkelsen, ikke er representative i statistisk forstand, representerer de likevel en variasjonsbredde når det gjelder livssituasjon og relasjoner til offentlige myndigheter. Og ettersom et sammensatt utvalg personer med tater-/romanibakgrunn har vært intervjuet, kan man peke på visse sentrale problemstillinger, og det er mulig å belyse mønstre og sammenhenger. De følgende punktene om situasjonen for deler av folkegruppen i dag er basert på dette delprosjektet.

6.4 Livssituasjon og livskvalitet

Tater-/romanibefolkningen utgjør en sammensatt gruppe med ulike livshistorier og livssituasjoner. Befolkningsgruppen ser ut til å befinne seg i en brytningsprosess. Noen har en etablert plass i det norske samfunnet, mens andre føler seg utenfor eller på siden av det norske fellesskapet. For noen oppleves dette som et problem, mens andre ønsker å opprettholde et utenforskap.

Det er variasjoner i utdanningsnivå, helse og levekår generelt blant tater-/romanifolk i dag. Flere har formell utdanning, fast jobb og forteller om gode liv. Mye tyder imidlertid på at en relativt stor andel av tater-/romanibefolkningen har sosioøkonomiske utfordringer. Mange tater-/romanifolk har ikke utdanning utover grunnskolen. Dette gjelder særlig for voksne over 50 år. Her mangler også mange fullført grunnskole. Flertallet i utvalget av personer som er intervjuet, har en svak kobling til det ordinære arbeidslivet og mottar trykdeytelser. Enkelte av disse mottar trygd

som «ung ufør» som følge av tidligere overgrep og traumer, blant annet innenfor barnevernet.

Svært mange tater-/romanifolk som vokste opp under assimileringspolitikken (frem til 1980-tallet), forteller om erfaringer med alvorlig trakassering, mobbing og diskriminering – både i skole-sammenheng og i samfunnet for øvrig.

En relativt stor andel tater-/romanifolk vokste opp under barnevernets omsorg. Mange av disse forteller om omsorgssvikt og overgrep, og opplevde at de stod helt alene da de kom ut av barnevernsinstitusjonene. For noen har dette ført til at de som voksne finner det utfordrende å ha tillit til andre mennesker og knytte seg til folk. En del forteller om vanskeligheter med å føle seg inkludert og å bli en del av familien og/eller av taterne/romanifolket som gruppe.

Erfaringene og historiene om den tidligere politikken preger både tidligere barnevernsbarn og andre deler av befolkningsgruppen også i dag, ikke minst i forholdet til storsamfunnet. Dette gir seg uttrykk i liten tillit til norske myndigheter. Her skiller mange i denne gruppen seg fra befolkningen for øvrig, som gjennomgående har stor tillit til myndighetene. Mange tater-/romanifolk forteller at de fremdeles møtes med negative holdninger i dagens samfunn, både blant representanter for myndigheter og blant befolkningen ellers. Dette kan være med på å videreføre sosiale problemer for deler av gruppen.

6.4.1 Frykt som går i arv

Mistilliten til myndighetsinstanser og storsamfunn har hatt og har fortsatt innvirkning på store deler av mange tateres/romanifolks liv, og på deres kontakt med offentlige instanser som politihelsevesen, NAV, skole, barnevern og så videre.

Denne manglende tilliten gir seg ulike utslag. Flere forteller at de er opptatt av å passe på at ingen kan «ta dem på noe» – de ønsker ikke å skille seg ut – og noen er redde for å få søkelyset på seg og søker derfor ikke hjelp der de kunne trengt det. I noen tilfeller oppsøker de ikke lege, søker ikke fritak for undervisning for barna i forbindelse med reise og holder seg unna offentlige instanser, som barnevernet. Flere sier at «hvis du skal til barnevernet, må du aldri si at du er reisende, for da tar de barna dine», og at «du må aldri dra til barnevernet alene, for da tar de barna dine». Det siste forteller også ansatte i barnevernet om; de har erfaringer med at tater-/romanifolk har med seg noen i møter med dem, enten en slektning eller en person fra en av organisasjonene eller andre ressurspersoner i miljøet.

Den sterke skepsisen til barnevernet vi finner hos mange tater/romanifolk i dag, kan sees i lys av myndighetenes og Misjonens aktive politikk og tiltak overfor barna, som skapte stor frykt blant mange tater/romanifolk, også dem som ikke var direkte i kontakt med Misjonen selv. Mange forteller om hvordan familien valgte ulike strategier for å unngå at myndighetene skulle ta barna. Som en forteller:

«Rakka deg» fikk vi stadig høre da vi vokste opp: Vi måtte passe oss for myndighetene, for politi og prest og sånn. Faren til mamma ble tatt av myndighetene og satt på barnehjem, og dette har vi alltid hørt om, og vokst opp med en frykt for øvrigheta, ja, den frykten har vi arva.

En forståelse av hvordan tidligere generasjoner vokste opp, er grunnleggende for å kunne forstå tateres/romanifolks situasjon i dag. De individuelle og kollektive historiene fra tiden under assimileringspolitikken preger mye av dagens situasjon og de yngre generasjonene. I 1991 skrev Ellen Marie Marvik at minner og fortellinger om «fortidige hendelser» stod sterkt blant mange tater/romanifolk, og hun viser til hvordan fortiden så å si gjenspeiles i nåtiden.⁵

Selv om svært mye har endret seg siden 1990-tallet, gir dette også gjenklang i dag. Fortiden synes i stor grad å være til stede i dagens situasjon, både gjennom fortellinger og gjennom taushet.

Selv om en del forteller om en god og trygg oppvekst, er fortellinger om det å vokse opp med frykten for myndigheter og Misjonen noe som preger svært mange. Flere av informantene forteller om en oppvekst preget av en gjennomgående frykt for «å bli tatt» av Misjonen og barnevernet, og om hva de og søsknene gjorde for ikke å bli tatt. Som barn opplevde mange av dem også at foreldrene var redde for Misjonen og myndighetene. Barna lærte at de ikke måtte fortelle om sin identitet (hverken sitt egentlig navn eller om sin tater-/romanibakgrunn). De lærte seg også at de i en del situasjoner måtte gjemme seg dersom noen fra myndighetene dukket opp. Noen foreldre var også forsiktige med å gå til lege når de ble syke eller å sende barna på skole fordi det da kunne bli oppdaget at de var tater/romanifolk, og at dette ville føre til at Misjonen eller myndighetene tok dem fra foreldrene.

Boks 6.1 «Kristin»

«Som barn lærte vi veldig fort å ta ansvar og å følge med på det som skjedde»

«Kristin», en kvinne i midten av 60-årene, forteller at da hun var liten, reiste familien mye rundt, fra tidlig på våren til sent på høsten. Foreldrene prøvde å forlenge sommerferien fra skolen, men samtidig var de veldig redde for myndighetene og ville ikke risikere at de ble meldt til barnevernet fordi barna hadde for lang skoleferie. «Kristin» forteller at familien hennes ikke hadde noen kontakt med Misjonen, men at de like fullt fryktet den. De hadde hørt om slektinger og andre som ble fratatt barna, og de passet derfor ekstra godt på. «Kristin» har gode minner fra reisingen i barndommen. Hele slekten samlet seg på samme sted, og hun hadde mange andre barn, som hun følte var «lik henne», å leke med. De bodde ikke på bestemte campingplasser, men stoppet der de fant seg en grønn og fin gressbakke. Men hun forteller også at de ofte ble jaget bort. Hun husker folk som kalte dem «taterpakk» og kastet stein etter dem. Da var det bare å pakke sammen og reise til et annet sted, forteller hun. «Som barn lærte vi veldig fort å ta ansvar og å følge med på det som skjedde, og å se etter signaler på om noen var sinte og ville oss vondt», sier «Kristin». Dette har gitt henne en «veldig redsel» som sitter i ennå. Hun har blitt «veldig forsiktig, veldig redd og veldig høflig», forteller hun. Hun er alltid redd for at noen skal tro dårlig om henne. Hun ser alltid folk an og har vanskelig for å stole på andre. «Selv om jeg ikke har noe å være redd for, så er jeg det», sier hun.

Flere opplevde at familien flyttet eller reiste videre tidligere enn planlagt fordi Misjonen eller lensmannen «var etter dem». Mange beskriver at de måtte passe på at alt alltid var «på stell» – det måtte ikke være noe å utsette på dem – slik at ingen fikk mistanke om at de var av tater-/romanslekt eller skulle finne grunnlag for å undersøke bakgrunnen deres.

Frykten for og mistilliten til myndighetene, og for noen også til storsamfunnet, har satt sine spor. Disse faktorene virker inn på livene deres i dag, og de ser også ut til å prege deler av den yngre generasjonen. Flere av dem som er intervjuet, forteller om en oppvekst med mangelfull skolegang.

⁵ Marvik 1991, s. 118.

Reising og hyppig flytting gjorde det ofte vanskelig å fullføre skolen. I tillegg kunne mobbing og trakassering på og utenfor skolen føre til at en del holdt seg unna. Foreldre og besteforeldre hadde ulike måter å takle dette på. For noen kunne det være det å skjule sin tater-/romanibakgrunn. Andre forteller at de lærte seg «å ta igjen». For den yngre generasjonen kunne det medføre en opplevelse av rotløshet og et utenforskap. Noen forteller at de som barn opplevde den manglende muligheten til å gå på skolen som svært vanskelig.

Flere forteller at de ble mobbet eller bortvist fra lokalmiljøer eller av kommuner når de ønsket å bosette seg, og at dette bidro til flere oppbrudd enn foreldrene ønsket. Gjennomgang av Misjonens arkiver bekrefter at mange opplevde avvisning i lokalsamfunn når de ønsket å bosette seg. Samtidig viser intervju materialet at enkelte også hadde gode erfaringer i møte med majoritetsbefolkningen og lokalsamfunnet. De ble tatt vel imot, lokalsamfunn handlet med dem, ga dem arbeid og lot dem få leie bolig eller kjøpe tomt.

Intervjuene viser at tater-/romanifolk i dag har ulike måter å forholde seg til fortiden på. Mange er opptatt av å legge fortiden bak seg. Noen mener dette ikke er mulig før det tas et skikkelig oppgjør med den. Som vist i kapittel 5 innebærer et slikt oppgjør for mange at folkegruppens historie og politikken overfor dem gjøres mer kjent, at stat og kommune og de som kan representere kirken og Misjonen i dag, må ta klar avstand fra politikken som har vært ført, og at dette kommuniseres godt til hele befolkningen. Mange er også opptatt at av unnskyldninger følges opp med konkrete tiltak som sikter mot å gi oppreisning og et «løft» til gruppen, særlig til den yngre generasjonen. Samtidig er det også enkelte som ønsker minst mulig oppmerksomhet rundt gruppen og dens historie – enten fordi de er redde for at det kan føre til mer negative holdninger, eller fordi de mener forholdene i dag er bra og at det er best å la fortiden ligge.

6.4.2 Holdninger og diskriminering i dag

6.4.2.1 Møter med fordommer og diskriminering i dag

En del forteller om erfaringer med å bli usynliggjort, mobbet eller mistenkeliggjort i forbindelse med utdanning, sosiale ytelser, helsetjenester eller arbeidssituasjon. Flere forteller om forskjellsbehandling knyttet til fordomsfulle holdninger til opprinnelse og kultur. Dette kommer også til uttrykk i opplevelser av diskriminering på cam-

pingplasser. Med assimileringspolitikken som historisk bakteppe oppfattes slike erfaringer av noen tater-/romanifolk som en del av en lang historie med undertrykking, ikke som enkeltepisodes eller enkeltskjebner. For å forstå den fulle tyngden av disse opplevelsene er det derfor viktig å se dem i en bred sammenheng som omfatter både den individuelle og den kollektive historien mange tater-/romanifolk bærer med seg. Har man opplevd å bli møtt med negative holdninger gjentatte ganger og/eller vokst opp med foreldres eller besteforeldres historier om assimileringpolitikk og trakassering, kan det som for en utenforstående ser ut som en enkeltstående hendelse eller uttalelse, oppleves som en bekreftelse på et mønster.

En del tater-/romanifolk knytter sin identitet til hvordan folkegruppen er blitt behandlet og sett på, og oppfatter seg som en gruppe som står utenfor det norske fellesskapet.

En mann i 60-årene beskriver det slik:

Det er jo det at jeg føler meg annerledes på den måten at vi er en minoritetsgruppa da, men vi er vanlige folk vi også, for å si det sånn. Det er bare det med en annen rase, for å si det sånn, som ikke blir likt da, av mange. [...] Ja, det at du ikke var velkommen. Ikke godtatt som den du er, da.

6.4.2.2 Kunnskapsmangel og usynliggjøring

Mye tyder på at det i samfunnet generelt er liten kunnskap om tateres/romanifolks kultur og historie. Dette gjelder også blant ansatte i offentlige instanser som har kontakt med tater-/romanifolk. Det eksisterer også utbredte fordommer mot gruppen basert på stereotyper som har utviklet seg over lengre tid. Dette kan henge sammen med en generell usynliggjøring av de nasjonale minoritetene i form av lite kunnskap om eller interesse for nasjonale minoriteter i storsamfunnet, lite omtale av nasjonale minoriteter i læremidler, en antatt manglende interesse hos skoleelever og begrenset kunnskap om denne delen av vår felles historie og nåtid hos lærere. Denne typen usynliggjøring kan være med på å forsterke opplevelsen av utenforskap for de aktuelle gruppene.

Negative holdninger og kunnskapsmangel fører til at mange tater-/romanifolk ikke tør eller ønsker å fortelle om bakgrunnen sin som tater/romani i møte med skole, NAV, barnevern eller andre myndigheter. En del voksne lever det de omtaler som et «dobbeltliv», der de skjuler bakgrunnen sin i alle andre sammenhenger enn over-

for nærmeste familie og venner. Andre tater/romanifolk velger å ikke kommunisere tydelig sin etniske tilhørighet fordi de mener at det ikke er viktig for dem, at det ikke vedkommer andre, eller at det ikke er relevant på offentlige arenaer som arbeidsplass og skole.

6.4.3 Identitet

Identitet som tater/romani er sterkt knyttet til familie- og slektstilhørighet. Som vist i kapittel 2 har reising i følge med egen og gjerne flere familier tradisjonelt vært en sentral del av folkegruppens livsform. Sterke familieband og mye kontakt med storfamilien er også i dag viktig for mange tater/romanifolk. Reising i sommermåne-

dene med opphold på campingplasser gir mange en god mulighet til denne type samvær. Flere ser også denne «reisesesongen» som en viktig videreføring av gruppens kultur og tradisjoner.

Mange viser også til språket – gjerne omtalt som «romani», «rotipa» eller bare «språket vårt» – som viktig for identiteten sin. Også personer som bare kan noen få ord og uttrykk, trekker frem språket som en viktig del av sin tilhørighet til gruppen og dens historie. Flere jobber aktivt for å formidle språket til nye generasjoner.

Taternes/romanifolkets sang- og musikktradisjon står sentralt for mange når de forteller om folkegruppens egenart. Også bestemte håndverks-tradisjoner (metallarbeid og forseggjorte stas-

Boks 6.2 «Karl»

«Jeg har vokst opp med to former for redsler»

«Karl» er en mann i 50-årene. Han er uføretrygdet og har både fysiske og psykiske helseproblemer. Han mener at mange av de psykiske problemene han har, stammer fra en barndom hvor han aldri følte seg helt trygg. Han forteller om gode og kjærlige foreldre som ville det beste for barna sine, men som også la stort press på dem for at de skulle oppføre seg riktig og «passe inn» slik at ingen kunne oppdage hva de «egentlig» var og «ta dem». Foreldrene var veldig opptatt av at «Karl» og søsknene skulle være flinke på skolen. De «måtte alltid ha alt på stell». Foreldrene var for eksempel veldig nøye på at de skulle være «fine i tøyet». På barneskolen gikk han og brødrene med skjorte og bukse med press, noe som førte til at de skilte seg ut fra de andre barna, ifølge «Karl». Han beskriver foreldrenes handlinger som «en slags overkompensasjon som var drevet av en angst». De var redde for at hvis de ikke hadde «alt på stell», så ville «noe» skje dem. Som liten visste ikke «Karl» helt hva dette «noe» var. Men han visste at barn han kjente, plutselig var blitt borte, og at de voksne sa at de var blitt «tatt». «Jeg vokste opp med to typer redsler», sier «Karl».

Den ene er angsten vi så hos de voksne, som vi ikke helt forstod. Det var den konstante angsten for å skille seg ut, for at noe skulle skje. Den andre var den mer konkrete redselen som kom av at barn jeg kjente, plutselig var «tatt» og at jeg ikke så dem igjen.

Da han var liten, flyttet foreldrene hans til en storby for at de skulle unnsnippe stigmatisering og merkelappen «tater», og for å «bli borte» i mengden. Familien hadde blitt trakassert i det området de bodde i tidligere, og ville unnsnippe dette. «Karl» begynte på skole i byen og hadde det fint. Hver helg reiste familien og besøkte slekt andre steder. Så begynte det en jente i samme klasse som «Karl» som hadde flyttet fra det området de hadde bodd i tidligere. Familien hennes kjente til dem som «tater». En dag ropte jenta «jævla taterunge» til «Karl» på skolen. Etter det turte ikke foreldrene å la «Karl» og søsknene gå på den skolen lenger, og de byttet til en annen skole. Men de var fortsatt engstelige, og det ble flere skolebytter og flyttinger i løpet av «Karl»s oppvekst.

«Karl» ser at faren og moren gjorde det de trodde var det beste for barna. De trodde at hvis de gikk på skole, fikk jobb og tedde seg, så ville de bli kvitt «tater-stemplet». «Men det var naivt å tro det», sier «Karl». Han opplever det som at bakgrunnen gang på gang innhenter dem og gjør livet vanskelig.

I dag er «Karl» svært stolt av identiteten og bakgrunnen sin, men han synes det er vanskelig å finne sin plass i samfunnet. Han mener at det å vokse opp med presset om å passe inn, kombinert med den alltid tilstedeværende redselen for å bli «avslørt», har gjort at han som voksen har angstproblemer og føler seg på siden av stor-samfunnet.

Boks 6.3 «Arne»

«Jeg holder meg i bakgrunnen støtt.»

«Arne», en mann i 70-årene, er en av dem som føler seg litt på siden i alle sammenhenger. «Arne» forteller at han har vokst opp med mor og bestemor som var av tater-/romanislekt. Faren har han aldri kjent. «Opphavet mitt er bare rot», sier han og ler. Moren giftet seg på nytt etter at han var født. Han var mest med bestemoren, forklarer han. Han reiste mye rundt med henne og handlet. De reiste rundt med hest og kjerre fra gård til gård, banket på og solgte duker og hekletøy. Av og til fikk de sove på låven, og av og til måtte de sove i hestekjerra – selv når det var vinter. «Arne» gikk noen år på skole, men sluttet tidlig, og har ikke vitnemål. Han var mye borte fra skolen på grunn av reising og sykdom, forteller han. Dessuten ble han mobbet og plaget mye, så skolen var ikke noe særlig. «Hele oppveksten var det sånn at jeg var lausunge og taterunge», sier han. Men der var også en lærer som hjalp ham litt: «Når den læreren var i skolegården, var det ikke noe som skjedde med meg. Men det var bare han som hjalp, ingen andre.» Han forteller at han ofte kom hjem med blåmerker og sår etter å ha blitt banket opp. Men det verste var da klokken hans ble ødelagt av de andre barna:

Det var det verste. De ødela den – hjula og fjæra trillet bortover. Jeg grodde i hop, men klokken kunne jeg ikke redde. Den fikk jeg av bestemor, og hun mente den var fra bestefar. Men jeg var så dum og tok den med på skolen – når man er nederst på stegan, så vil man vise seg frem, vet du.

Etter at han sluttet skolen, har han hatt mange ulike jobber – både i butikk og som anleggsar-

beider. I perioder har han hatt fast jobb, i andre perioder ikke. «Det har vært vanskelig. Samfunnet er ikke sånn at man kan leve av å være romani på gamlemåten. Har ikke gjerder av ståltråd, hesjer ikke lenger.» Når «Arne» skal oppsummere oppveksten og livet frem til nå, sier han: «På en måte har jeg hatt et brukbart liv, men på den andre siden har jeg hatt en del problemer fordi jeg har vært tater. Når de har funnet det ut. Jeg har mista jobb og hus. De vil jo ikke ha tatere i hus.»

Etter at bestemoren døde, hadde han lite kontakt med andre tatere/romanifolk:

Jeg hadde ikke kontakt med andre «tatere», for jeg fant ut at det ikke var det beste å være. Holdt det skjult. Jeg visste ikke om andre heller, for alle holdt det skjult. Derfor kunne det være du var i lag med tatere, men ikke visste noe om det.

Det er først i godt voksen alder at «Arne» kom i kontakt med tater-/romanimiljøer. Han kommer eller mindre tilfeldig i snakk med noen folk som tilhørte en av tater-/romaniforeningene, og de sa til ham at «han var en av dem». Han er glad for å ha fått denne kontakten med andre tatere/romanifolk, og det fellesskapet det gir. Samtidig sier han at han alltid kommer å føle seg litt på siden – litt utenfor. «Du vet», sier han,

[...] jeg holder meg i bakgrunnen støtt, liker å sitte ytterst og nærmest døren. Sånn at jeg kan stikke hvis det trengs. Det er noe man har lært seg. Det ligger i meg – jeg må ha muligheten. Må parkere bilen slik at jeg kan komme fort ut. Komme fort av gårde. Det har lønt seg en del ganger.

kniver) er blant det mange trekker frem som viktige deler av sin kulturarv.

Noen trekker frem sosiale ferdigheter, en evne til å se og forstå andre mennesker, som et kjenne-tegn ved det å være tater/romani. Flere knytter dette til de livsvilkårene de har hatt opp gjennom historien, og som viktige egenskaper for å klare seg i samfunnet i dag. En kvinne i 50-årene sier: «Vi er gode menneskekjennere ja, det måtte vi jo være for å klare oss.»

Flere snakker om opplevelsen av annerledes-het som noe medfødt: På spørsmål om hva som gjør henne til «reisende», svarer en kvinne i 60-årene: «Blodet. Det er noe i blodet. Jeg er annerledes. Jeg kan ikke fortelle ... jeg kan ikke sette navn på hva det er, men jeg føler meg annerledes.» Mange forteller at det er et spesielt bånd blant tatere/romanifolk, og at de raskt kan se om en annen person er tater/romani eller ikke. En mann i 60-årene sier:

Boks 6.4

Figur 6.1 Åge Aleksandersen og Elias Akselsen er blant de meste kjente musikerne av taterslekt i Norge. Her fra den første «Taternes julekonsert» på Glomdalsmuseet i 2007.

Foto: Latjo Drom, Glomdalsmuseet

Vi reisende kan prate til hverandre med blikket. Og bare vi ser at en går, måten han ter seg på, så vet vi at det er noe. Ja, det er nesten uforståelig. Kroppsspråket – det er helt utrolig egentlig, hvordan du kan oppleve det. Men det tror jeg er medfødt, egentlig, et instinkt som ligger der.

Det varierer i hvilken grad det å være tater/romani og å være norsk samtidig sees på som mulig. Noen snakker om «nordmenn» som en annen folkegruppe, mens andre sier at de oppfatter seg selv som både tater/romani og norske.

Det eksisterer en spenning i deler av tater-/romanimiljøet mellom dem som vokste opp i fosterhjem og på barnevernsinstitusjoner, og dem som vokste opp hos sine egne familier med tater-/romanibakgrunn. Dette har sammenheng med at de som har vokst opp under offentlig omsorg, har andre erfaringer enn dem som har vokst opp med

sin familie. Det legger også føringer på hvordan gruppen definerer sin egenart. En kvinne som ble bortsatt som barn, forteller om sin identitet som både tater/romani og fastboende nordmann:

Nei, for å si om jeg er stolt av å være tater, så vil jeg jo si at jeg er stolt av ... altså det er et folk, jeg kan ikke si at jeg er stolt av å være tater, men jeg er stolt av at jeg har klart meg. I begge leire, på en måte, og at jeg har funnet min egen vei, liksom. [...] Ja, jeg har klart å forsoner meg med det. Jeg har klart å forsoner meg med at jeg har vært... jeg har klart å finne en måte å leve på som er forenlig både med å være tater og å være bondejente.

I tillegg til spenningen som finnes mellom dem som vokste opp uten kontakt med sin biologiske familie og øvrige tater/romanifolk, eksisterer det andre spenninger blant tater/romanifolk. Dette

gjelder blant annet ulike meninger om hvem som kan representere og snakke på vegne av folkegruppen i mediene eller i møte med myndighetene. Samtidig som mange snakker om hvor godt det er å være sammen med «sitt eget folk» og å møte andre tater/romanifolk, forteller også en del om mistillit og skepsis innad i befolkningsgruppen. For enkelte ser denne mistilliten og usikkerheten innad ut til å ha stor innvirkning på livskvalitet og på muligheten til å ha en trygg base, og til å dra nytte av andre «reisendes» kunnskaper og erfaring.

Boks 6.5 Gruppesamtale

I en fokusgruppesamtale om å være tater/romani og norsk uttalte noen kvinner følgende:

Ja, ja. Nei. Jo, på en måte ... Nei, du kan ikke det. Du kan ikke det. Det er noe som skiller seg ut. Jeg er norsk jeg òg, og jeg er jo reisende. Og likevel så er det noe som skiller seg ut i meg. Men hva vi er, det kan vi ikke si. Det kan være væremåten min, det kan være blodet mitt, det er måten jeg prater på, tenker på, hvordan jeg oppfatter ting, hvordan jeg ser på ting ... (Kvinne i 60-årene)

Hvis begge foreldre er reisende blir man mer tater enn hvis bare én av dem er det. Da blir det ikke så klar og sterk identitet – det blir litt utvanna når en gifter seg med ikke-reisendes. (Kvinne i 50-årene)

Jeg føler meg ikke hjemme med nordmenn i det hele tatt, og omgås dem nesten ikke, bare på butikken og sånn. De er mye åpnere og friere i oppdragelsen av unga, mine barn oppdras helt annerledes. (Kvinne i 40-årene)

Det er noe helt annet å være sammen med mine egne. Hvis jeg ikke har vært sammen med andre reisendes på en stund, går jeg liksom med skuldra oppe ... (Kvinne i 40-årene)

6.5 Oppvekst og grunnskole i dag

Intervjuene med tater/romanifolk viser at det er store variasjoner mellom familier og individer angående hvorvidt, og på hvilke måter, deres bakgrunn som tater/romani virker inn på og former oppveksten.

Informantene legger vekt på at de i enkelte sammenhenger kan oppleve at familien lever på en annen måte enn naboene. De opplever besøk og samlinger i feriene som noe som gir et familie-samhold og knytter dem til et større fellesskap.

6.5.1 Barnehage

De aller fleste barn i Norge i dag går i barnehagen. Barnehagen er i tillegg en viktig forutsetning for at småbarnsforeldre skal kunne delta i yrkeslivet. Intervjuene viser at en del tater/romanifolk har vært skeptiske til å overlate barna til andre enn familie og slektninger, og til hvordan storsamfunnet gjennom barnehage og skole vil møte og forme dem. Dette viser også erfaringer fra prosjektet «Taterfolk fra barn til voksen» (se mer om dette under). Funnene fra intervjuene med tater/romanifolk peker samtidig i retning av en holdningsendring. En del av foreldrene forteller at barna deres går eller har gått i barnehagen. Begrunnelsene for å ha barna i barnehagen er flere. De som er i arbeid eller tar utdanning etter at de har fått barn, trenger barnepass. Tilbud om barnehage er gjerne en viktig forutsetning for spesielt mødres yrkesdeltagelse.

Jeg, synes det bare er sunt [med barnehage], jeg. Å få litt bedre sosiale antenner enn kun å være med oss. [...] Nå begynner det å bli litt mer normalt, har jeg lagt merke til, nå begynner flere og flere å sette dem i barnehage. Ikke det at jeg skjønner det, for de gjør jo ingenting likevel. (Kvinne i 20-årene)

Det varierer i hvilken grad familier med tater/romanibakgrunn forteller om bakgrunnen sin i møte med barnehagen. Noen av informantene i intervjustudien forteller at de ønsker at deres bakgrunn som tater/romani vektlegges, andre ser ikke dette som like relevant for hvordan barnehagen innrettes, mens andre igjen kan være svært redde for at barnas bakgrunn skal bli kjent. I intervjuene trekker enkelte frem at flerkulturelle barnehager, det vil si barnehager der barna har

Boks 6.6 Barnehager

En familie understreker at en generell forståelse og aksept for at barn kommer fra ulike familier, er vesentlig for personalets holdninger til foreldrene og deres ulike bakgrunn:

Vi har funnet veldig fine barnehager. For der vi bor, er det mye utlendinger, så det er veldig sånn flerkulturell barnehage. Så de spurte oss med en gang: «Har dere noen kultur, vil dere ha noen markeringsdager dere vil vi skal feire?» Ikke noe problem i det hele tatt, så vi har fått veldig fine barnehager. (Kvinne i 20-årene)

ulik kulturell tilhørighet, gjør møtet med barnehagen enklere.

6.5.2 Grunnskole

Tatere/romanifolk og skoleledelse og lærere som er intervjuet, forteller at skolegang i økende grad blir sett på som viktig også blant tatere/romanifolk, og at det er færre som ikke fullfører grunnskolen nå enn tidligere. Samtidig peker datamaterialet på en del utfordringer knyttet til mobbing og mistriivsel på skolen, hjem-skole-relasjonen, fravær og manglende kunnskap om tatere/romanifolk i skolen.

6.5.2.1 Mobbing

Rektorer, lærere og rådgivere ved det utvalget av barne- og ungdomsskoler utvalgets forskere har intervjuet, mener at begreper som for eksempel «tater» i liten grad brukes som nedsettende begrep elever imellom i dag, og at de ikke oppfatter at elever blir mobbet fordi de er tatere/romanifolk. En del av de intervjuede med tater-/romanibakgrunn forteller imidlertid om opplevelser av mobbing og sosial ekskludering på bakgrunn av sin tilhørighet, og at dette skjer i dag.

Flere foreldre forteller at de er redde for at barna skal bli mobbet, eller at barna skal få en uheldig påvirkning fordi foreldrene i en del spørsmål har andre mål for oppdragelsen enn de mener skolen har. Skepsisen betyr likevel ikke nødvendigvis at foreldrene trekker seg unna, det kan også bety at foreldre har et ønske om kontroll og engasjerer seg ekstra mye.

6.5.2.2 Skole og reising

Tradisjonelt har reisevirksomhet vært en del av tateres/romanifolks levemåte. Det er usikkert hvor mange som i dag ønsker å reise med barn i perioder utover skolens ferier, men dette er en tematikk som er blitt løftet frem av organisasjoner og enkeltpersoner. Problemstillinger knyttet til reising utenom skolens ferier berører viktige spørsmål knyttet til både forståelsen av hva som er minoritetsgruppers kulturelle særpreg og kulturelle rettigheter, og til grupperettigheter og individuelle rettigheter. Det er svært delte meninger blant tatere/romanifolk om det er riktig at barn tas med på reising utenom feriene.

Prosjektet «Dagens situasjon» har identifisert tre tilnæringer til reising:

1. De som ønsker å opprettholde praksisen, men mener det da må utvikles løsninger for fjernundervisning,
2. de som mener reising må tilpasses skolen, og dermed begrenses, og
3. de som mener skolegang og utdanning må prioriteres fremfor reising.

Skolelederne som er intervjuet, melder i liten grad om søknader om fritak fra undervisning i forbindelse med reising. Noen skoler påpeker at det

Boks 6.7 Mobbing

En jente i tenårene (som bodde i fosterhjem) forteller om flere episoder hvor hun er blitt mobbet på skolen:

Jeg har nettopp flytta fordi jeg ble plaga av både ungdommer og voksne på det forrige stedet jeg bodde. Der kjenner alle alle. Vi hadde foredrag om reisendes folk i klassen. Læreren sa at i gamle dager var de ordentlige drittfolk som man skal holde seg unna.

En i klassen hennes hadde da sagt til de andre at denne jenta var «tater». Etter det ble jenta plaget av de andre elevene. Da hun tok dette opp med skolen, fikk hun høre at «slike holdninger til tatere eksisterer ikke i 2014».

En annen jente forteller: «Ei jente i klassen oppdaga at jeg var tater, og truet med å fortelle det til de andre. Jeg var livredd for det, og derfor gjorde jeg som hu sa og ga henne det hu ba om, hu pressa meg.»

Figur 6.2 Fra rollespill på Glomdalsmuseet i forbindelse undervisningsprosjektet «Taterfolket fra barn til voksen» i 2014.

Foto: Glomdalsmuseet.

generelle fraværet spredt utover året er det største problemet, og ikke fravær i forbindelse med reising. Svak tilknytning til skolen er dermed ikke noe som kun gjelder fritak til reising vår og høst, men har flere årsaker. Det kan handle om en generell nedprioritering av skolegang fra både foreldre og elev, om en svak hjem-skole-relasjon, samt om mistriksel på skolen.

Skolelederne som er intervjuet gjennom prosjektet «Dagens situasjon», peker på en positiv utvikling i løpet av de senere år når det gjelder relasjonen mellom skole og foreldre med tater-/romanibakgrunn. Likevel finnes det fortsatt en skepsis til skolen hos en del foreldre, slik tidligere studier også beskriver.⁶

Enkelte foreldre oppfatter skolens og lærernes engasjement i forbindelse med barns fravær som inngripende og som en mistillit til dem som foreldre. Dette kan forstås som et uttrykk for den skepsisen til storsamfunn og skole som tradisjonelt har vært utbredt i gruppen på grunn av behandlingen den har vært gjenstand for opp gjennom historien.

6.5.2.3 Kunnskapsformidling i skolen

Læreplanene for fellesfagene historie, samfunnsfag og geografi inneholder åpne kompetansemål som ivaretar både urfolk, nasjonale minoriteter og etniske minoriteter. De åpne målformuleringene gir muligheter for lokal tilpasning og metodefrihet. Dette gjør det for eksempel mulig i områder med kvensk befolkning å vektlegge kvenenes historie og egenart i befolkningen. I læreplanen for grunnskolen og videregående opplæring heter det i mål for opplæringen i historie på 7. trinn at «elevne skal kunne gjøre greie for hvilke nasjonale minoriteter som finnes i Norge og fortelle om hovedtrekk ved minoritetenes historie og levkår». I læreplan for historie på 3. trinn i videregående opplæring (på de linjene som gir studiekompetanse) er kompetansemålene blant annet at elevne skal kunne «gjøre rede for den norske nasjonalstatens politikk overfor urfolk, nasjonale og etniske minoriteter på 1800- og 1900-tallet, og diskutere noen konsekvenser av denne politikken» («Samfunn og mennesker i tid»).

Ved de skolene som har vært med på prosjektet «Taterfolk fra barn til voksen», forteller skole-

⁶ Larsen m.fl. 2009; Lund og Moen 2013; Moen 2009.

Boks 6.8 Reising

Det er ulike meninger blant dem som er intervjuet, om hvorvidt foreldre med barn i skolepliktig alder reiser med barna utenom skolens ferier og fridager:

Ja, det er det mange som gjør. Det er det veldig mange som gjør. Det er jo folk som akkurat har kommet igjen [intervjuet er gjort i slutten av september 2014]. Eller noen som ligger ute enda. Så det er mange som er ute så lenge det ikke snør. (Kvinne i 20-årene)

Jeg tror helt sikkert det blir synkende. Jeg har en gutt selv, som ikke tar ungene fri fra skolen. For han så blir det ukultur, egentlig. Og de er jo innmeldt i fotballag og alt dette. (Mann i 60-årene)

Det er ikke et alternativ (til skolegang). Det fins ikke alternativ til det. Man må i dag. Det man må gjøre, er å tenke på at her er det et folk som har dypt, dypt, dypt i ryggraden sin et helt annet adferdsmønster, og de fleste voksne i dette folket har ikke skjønt at en forandring både er nødvendig og kommer til å skje, om de velger å være en del av det eller ikke. Så man må rett og slett finne måter å myke opp den overgangen på. For de er vant med den kulturen, og de må jo bare fortsette å leve på den måten som de vet at de klarer å overleve på. Skjønner du hva jeg mener. Det er her paradokset ligger. Jeg ser på løsningen som ulike former for fjernundervisning. (Mann i slutten av 30-årene).

ledelse og lærere at deltagelsen ga økt kunnskap om tater/romanifolk i skolen, og at dette har vært svært positivt for relasjonen mellom skole og hjem.

En rektor ved en skole som var med på dette prosjektet, beskriver det å delta i prosjektet og lære om tateres/romanifolks historie og kultur som en tankevekker:

Jeg har måttet gå i tenkeboksen, og oppdaget holdninger og historie som jeg ikke visste eksisterte. Før tenkte jeg at det ikke handlet

om meg selv – blandet sammen splint, pakk og tater. Jeg var selv med på å jage tater da jeg var liten og kalle dem splint og fant og så videre. Flaut at ikke jeg har visst noe om Svanviken og hvordan tater har blitt behandlet før. Måtte jobbe med meg selv. Har endret meg, og har fått tillit tilbake. Viktig å se de når de kommer, og gjøre at de føler seg ivaretatt. Flere foreldre har stor tillit til meg som person.

6.5.2.4 Lærerutdanningen

Når det gjelder formidling av kunnskap om tater/romanifolk i skolen, har det betydning hva lærerstudenter lærer om nasjonale minoriteter under utdanningen. I sluttrapporten for prosjektet «Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt» (2009) påpekes det at nasjonale minoriteter må bli et tema som tydeliggjøres i rammeplanene for lærerutdanningen, og at det må bli et obligatorisk fag.⁷

Boks 6.9 Formidling av tateres/romanifolks historie og kultur i barnehage og skole

Kultur- og skoleprosjektet «Taterfolket fra barn til voksen» ble i 2002 initiert av representanter for daværende Romanifolkets Landsforening (senere Taternes Landsforening), som var bekymret for skolegangen til barn med tater-/romanibakgrunn. I skoleprosjekt-delen var et sentralt mål å bidra til å virkeliggjøre myndighetenes intensjoner om å tilpasse taternes/romanifolkets reisekultur med sikte på å fremme lik rett til skolegang og utdanning på alle nivåer. I kulturprosjektet har det sentrale målet vært å ta vare på «taterkulturen som en likeverdig minoritetskultur i det norske samfunnet». Kulturdelen (som etter 2009 har vært videreført i prosjektet «Formidling av taterkultur i barnehage og skole») har samlet inn eksempler på tateres/romanifolks kulturuttrykk og arrangert kulturprogrammer med formidling av tateres/romanifolks kultur og historie for barn og voksne i barnehager og skoler. Dette er gjort gjennom besøk ved barnehager og skoler og gjennom utarbeidelse av kurspakker og kursmoduler til barnehage- og skolebruk. Prosjektet har vært utført av Dronning Mauds Minne ved Anne-Mari Larsen, i nært samarbeid med Taternes Landsforening ved Anna Gustavsen og Mariann Grønnerud.

Boks 6.10 Informasjonsmaterieill

Oslo byarkiv utgav i 2014 et hefte rettet mot skoleungdom om tater/romanifolks historie og kultur: *Duri drom. Romanifolkets historie*. I samarbeid med Utdanningsetaten i Oslo kommune skal heftet distribueres til alle Oslo-skoler sammen med lærerveiledning og kurs for å styrke kunnskapen om nasjonale minoriteters historie og liv i byen.

I tillegg er det informasjonsmaterieill om tater/romanifolk i veilederen *Våre nasjonale minoriteter. Til ansatte i barnehager og skoler utgitt av Utdanningsdirektoratet i 2014*, på NAFOs nettressurs om nasjonale minoriteter på www.minstemme.no, samt i temaheftet *Om tater som minoritet i et flerkulturelt samfunn. Kulturformidling i barnehage og skole*, utgitt av Utdanningsdirektoratet i 2010.

Nasjonale minoriteter nevnes ikke i nasjonale retningslinjer for grunnskolelærerutdanningen 1.–7. trinn og heller ikke i nasjonale retningslinjer for grunnskolelærerutdanningen 5.–10. trinn. Nasjonale minoriteter nevnes heller ikke i den nyeste stortingsmeldingen om lærere og lærerutdanning, Stortingsmelding nr. 11 (2008–2009) *Læreren – Rollen og utdanningen*.⁸ Etter det utvalget kjenner til, er erfaringene fra prosjektet «Taterfolket fra barn til voksen» og «Formidling av taterkultur i barnehage og skole» for øvrig i svært liten grad trukket inn i undervisning ved ulike lærerutdanningsinstitusjoner i Norge. Utvalgets inntrykk er at nasjonale minoriteter generelt og tater/romanifolk spesielt i liten grad er et tema som belyses i lærerutdanningen.

6.5.3 Videregående opplæring og overgang til arbeid

Man ser en økende tendens til at flere med tater-/romanibakgrunn nå tar videregående opplæring etter ungdomsskolen. Dette henger sammen med at det å ha videregående opplæring og formell dokumentasjon på kompetanse oppleves som nødvendig for å sikre familiens økonomi. Arbeid som tidligere kunne utføres uten formell utdanning, krever i dag formelle kompetansebevis. Som en

mann i begynnelsen av 20-årene sier: «De siste årene har de begynt å se mer viktigheten av å ha papirer å vise til. Så det er flere nå som tar fagbrev og lærlingtid. Men det var ikke vanlig for ti år siden.»

Videre trekker en del av de intervjuede frem at det er behov for to inntekter i en familie for å få en god og sikker økonomi, noe som understreker behovet for at jenter/kvinner også tar en utdanning.

Undersøkelsen viser at kjønnsdeling og tradisjonelle kjønnsroller står sterkere i enkelte tater-/romanifamilier enn i resten av samfunnet. Både jenter og gutter forventes å gifte seg i ung alder, og mange av informantene legger vekt på at det er mannens hovedoppgave å forsørge familien.

Boks 6.11 Undersøkelse om undervisning om urfolk, nasjonale, etniske og religiøse minoriteter i norsk skole

På oppdrag av Utdanningsdirektoratet har Institutt for samfunnsforskning i samarbeid med Høgskolen i Oslo og Akershus gjennomført en kartlegging av hvordan urfolk og nasjonale, etniske og religiøse minoriteter er beskrevet i læremidlene som brukes i norsk skole. Første del av prosjektet er presentert i rapporten «Beskrivelser av etniske og religiøse minoriteter i læremidler». Her har forskerne kartlagt lærebøker for 8.–10. trinn og videregående opplæring i historie, samfunnsfag og religions- og livssynsfag. De ser også i noen grad på 1.–7. trinn. Forskerne finner at det er store forskjeller mellom hvor ofte de ulike gruppene er nevnt. Flere av treffene på de norske nasjonale minoritetene er i tekster der disse kun listes opp som nettopp nasjonale minoriteter. Disse tekstene handler ofte primært om samiske forhold, mens de nasjonale minoritetene kun listes opp og ikke omtales substansielt. I andre del av prosjektet, som er presentert i rapporten «Etniske og religiøse minoriteter i læremidler. Lærer og elevperspektiver», har forskerne intervjuet lærere og elever ved noen utvalgte skoler (ungdoms- og videregående skoler). Forskerne påpeker at den manglende bevisstheten om og interessen for nasjonale minoriteter blant elevene som ble intervjuet, var påfallende.

Kilde: Midtbøen, Orupabo og Røthing, 2014a, b.

⁷ Larsen m.fl. 2009, s. 80.

⁸ Stortingsmelding nr. 11, *Læreren – Rollen og utdanningen*, 2008–2009.

Boks 6.12 Kvinner og arbeid

En jente i tenårene uttaler:

Det er vanligere at jenter ikke jobber. Jeg ønsker meg å være hjemme hvis jeg gifter meg. Men det er kanskje flere som synes det er greit å ha en utdanning i bakhånd enn før. Utdanning er noe å falle tilbake på. Men jeg vil helst bli hjemme når jeg gifter meg.

En kvinne i begynnelsen av 20-årene har imidlertid andre ønsker:

Jeg er annerledes. Jeg er motsatt. Jeg vil ta utdanning. Jeg vil bli selvstendig og delta i samfunnet. Det er flere reisende nå som sier «jeg vil ut» – de vil ikke bare bli ved grytene.

Andre sier at dette er annerledes nå enn tidligere, og at kvinner i dag også må bidra i familieøkonomien. Hvilke konsekvenser dette har for individuelle valg hva angår utdanning, ser ut til å variere.

Både jenter og gutter møter forventninger om å gå inn i tradisjonelle roller og oppgaver. Flere av informantene forteller at unge menn forventes å hjelpe faren sin med å spe på familiens inntekt – «de skal ut med far eller andre slektninger, få seg en jobb, førerkort, og ha forsørgeransvar», som en sa. For noen kan disse forventningene føre til at de ikke fortsetter med videregående opplæring og heller begynner å jobbe sammen med faren sin, da gjerne med ulike typer håndverk og handel. Dette kan være noe de ser frem til, og som de oppfatter som en mer attraktiv vei inn i yrkeslivet enn å fullføre en utdanning, men også noe de betrakter som «sin oppgave» – å hjelpe far med å spe på familieøkonomien. Slike valg kan i noen tilfeller henge sammen med at faren begynner å få redusert helse etter mange arbeidsår som håndverker.

Undersøkelsen viser at tendensen er at flere unge velger å begynne på videregående opplæring, og også at foreldregenerasjonen støtter opp om utdanningsvalg. Men den viser samtidig at en del unge faller utenfor utdanning og arbeid. utfordringer knyttet til frafall fra/bortvalg av utdanning er et generelt samfunnsproblem og angår ikke kun unge med tater-/romanibakgrunn. Sistnevnte

Boks 6.13 Utdanning

To menn i 20-årene forteller:

Og da jeg skulle begynne på videregående – jeg hadde jo aldri hørt om videregående, det kan jeg si. Jeg visste hva det var, jeg hadde hørt navnet, men jeg visste ikke hva det innebar. Og jeg følte liksom at alle de i klassen min, de visste hva dette her var, og de visste hvilke linjer de skulle gå på, moren og faren hadde sittet og snakket med dem om hva som var lurt å gå. Og jeg hadde ikke peiling. Og vi fikk ikke noen spesiell rådgiving heller på skolen. Jeg tror nok at veldig mange reisende har det litt på samme måte, i og med at foreldrene ikke har noen form for utdanning selv.

Jeg gikk ut fra yrkesskolen med null i fravær og gode karakterer, likevel fikk jeg ikke lærlingplass. De sa det var fullt eller at de ikke kunne ta imot. Men andre jeg kjenner med dårligere karakterer enn meg, som ikke er reisende og som spurte om lærlingplass på de samme stedene, fikk plass.

kan likevel være særlig utsatte da dette er en gruppe hvor foreldregenerasjonen ofte har lav utdanning og sosioøkonomiske og helsemessige utfordringer. I tillegg har tater/romanifolk en særegen historie med liten tradisjon for formell utdanning og en utbredt mistillit til offentlige instanser.

For unge personer med foreldre uten noe særlig utdanning og lite kunnskap om utdanningssystemet vil informasjon og rådgivning utenfra være sentralt. Dette viser at det er viktig at rådgivningen bør begynne på ungdomsskolen, for å hjelpe ungdommene å velge utdanningsprogram til videregående, slik det også forutsettes i «Kunnskapsløftet».

Noen møter ekstra utfordringer med å få lærlingplass, og opplever at dette skyldes at de er tater/romanifolk, også der dette ikke oppgis som den formelle grunnen.

6.6 Arbeidsliv

Deltagelse i arbeidsliv viser seg å bety mye for hvordan enkeltmennesker har det og får det i

livet. Det påvirker ikke bare inntekten i yrkeslivet, men også hva man får i pensjon. Tilknytning til arbeidslivet har stor betydning for hvordan man mestrer hverdagen og for livsutfoldelsen for øvrig.

Liten eller ustabil deltagelse i arbeidslivet vil som regel gi dårligere levekår og skape større vansker med å delta på andre samfunnsområder.

Som tidligere nevnt har en viktig del av det tradisjonelle levesettet til tater/romanifolk vært at familiene i hvert fall i deler av året har reist fra sted til sted, blant annet for å drive med handel og håndverk. Mange laget varer som de så reiste rundt og solgte i sommerhalvåret, sammen med bruktgjenstander og antikviteter, duker og andre tøyvarer. Dette er blitt mindre etterspurt i takt med moderniseringen i samfunnet.

Enkelte trekker likevel frem bestemte yrker som typiske for en del tater/romanifolk også i dag. En del menn som er intervjuet, jobber som taktekkere og blikkenslagere, og har andre håndverksyrker som maler og tømrer. Handel er også noe flere forteller at de selv og en del andre tater/romanifolk (både kvinner og menn) fortsatt driver med, gjerne ved siden av annen virksomhet. Det er enkelte som forteller at de fortsatt driver med dørsalg og reiser rundt på ulike markeder som selgere. En del driver fortsatt med hest, om enn i andre former enn i tidligere tider, slik som veddeløpshester. Det finnes en del i den eldre generasjonen som lager dekorerte kniver, slik mange gjorde tidligere, men markedet for disse omtales som lite, og få unge har lært dette håndverket.

Tilknytningen til arbeidslivet er i dag svært varierende. I en del familier og miljøer er det å ha et ansettelsesforhold og fast arbeid vanlig og akseptert. Dette er mindre vanlig i miljøer der identiteten som tater/romanifolk er forankret i tradisjonelle former for yrkesutøvelse og livsstilen som disse har ført med seg.

De som er intervjuet av utvalgets forskere, har hatt variert og ulik tilknytning til det ordinære arbeidslivet. Noen er i fast jobb på heltid eller deltid, men svært mange er selvstendig næringsdrivende, for en del kombinert med hel eller delvis uføretrygd.

Når det gjelder arbeidslivstilknytning, ser det ut til at deler av tater-/romanibefolkningen befinner seg i en brytningstid. I dag er det først og fremst menn som utfører håndverk som omtales som typiske for tater/romanifolk. Levemåter og yrkesvalg som blir ansett som tradisjonelle for tater/romanifolk, kan komme i konflikt med arbeidslivsreguleringer og organiseringen av dagens samfunn. Det uformelle arbeidslivet som

en del tater/romanifolk har arbeidet innenfor, med omreisende handels- og næringsvirksomhet, er lite økonomisk bærekraftig i dagens samfunn. Blant tater/romanifolk som er intervjuet, råder det en generell oppfatning om at kvinner i liten grad deltar i det formelle arbeidslivet. Flertallet av kvinnene som er intervjuet, forteller imidlertid om kontakt med arbeidslivet, for noen i lengre perioder, for andre i kortere.

Flere av informantene har kommet seg inn eller prøver å komme seg inn i det ordinære arbeidslivet. Noen ser ut til å lykkes, mens andre ikke gjør det. Andre derimot ønsker å opprettholde det som beskrives som det typiske tater-/romaniarbeidslivet. Noen av dem ønsker å leve i et valgt utenforskap og ser flere fordeler ved å stå utenfor det formaliserte systemet, mens andre ønsker at storsamfunnet skal legge til rette for at de skal kunne komme inn i arbeidslivet, og at det er en av deres rettigheter som nasjonal minoritet. Innad i tater-/romanibefolkningen eksisterer det uenighet mellom dem som ønsker ordninger som er tilpasset mer tradisjonelle livsformer, og dem som mener at de skal integreres i samfunnet på lik linje med andre samfunnsmedlemmer.

6.6.1 Fortidens betydning

Flere forteller at de har arbeidet første del av voksenlivet, men at de har fått problemer og fått innvilget uføretrygd. En stor andel av dem over 40 år som er intervjuet i forbindelse med utvalgets undersøkelser, er eller har vært uføretrygdet, helt eller delvis. Det finnes svært varierende helsemessige årsaker til uførestatusen, men mange forteller om psykiske helseproblemer som de knytter til opplevelser i oppveksten, som mobbing, trakassering og vanskelige familieforhold.

Mange beskriver at de forsøkte å arbeide og «leve som normalt», men at opplevelser i oppveksten «har innhentet dem» på et tidspunkt. En kvinne som forteller om en oppvekst med mye mobbing, sier: «Jeg ble tidsbegrenset ufør, fordi jeg var helt ... jeg hadde møtt veggen, da. Mange år med mobbing, mange år med ... skikkelig sånn psykiske belastninger. Jeg var sjuk. Fibromyalgi, ME ... alt bare: pang.»

Noen forteller om vanskeligheter med å få innvilget uføretrygd, og at helseproblemene deres ikke blir anerkjent av NAV og/eller helsevesenet. Andre forteller derimot om hvordan de har falt utenfor arbeidslivet og er blitt skjøvet over på trygd fordi de ikke besitter relevant kompetanse, og at de blir oppfattet som for gamle til «å sette

seg på skolebenken og lære seg noe nytt», som en mann sier.

6.6.2 Møte med fordommer og diskriminering i dag

Flere forteller om møter med fordommer i arbeidslivet. En del av mennene som er håndverkere, forteller at det kan være vanskelig å få jobb hvis det er kjent at de er tater/romanifolk. Flere har fortalt om konkrete episoder hvor de har gått glipp av en jobb fordi det har kommet frem at de er tater/romanifolk. En mann i 60-årene forteller:

Men det er ikke lenge siden jeg faktisk kom til ei dame i [sted], vi skulle legge ei heldekkende pipe. Det var litt artig, jeg prata med henne, og hun sa at «når jeg prata med deg i telefonen, så fikk jeg en sånn kjemi, det var du som skulle ha jobben». Det syntes jeg var fint, det var artig. Og ikke bare det, hun sa: «Du er så trivelig, åpen og grei.» «Det var moro», sa jeg. Vi drakk kaffe, og plutselig sa hun: «Har jeg ikke sett deg før? Har du ikke vært på tv?» «Ja, har du sett noen programmer som [nevner navnet på en person med tater-/romanibakgrunn] har hatt?» sa jeg. «Ja, han tateren, ja», sa hun, «er du i slekt med han?» «Ja, jeg er i slekt med han», sa jeg. «Ja, er du tater, du?» sa hun. «Ja», sa jeg. Men da forandret hun seg totalt. Det snudde seg totalt. «Skal jeg fortelle deg noe», sa jeg. «Jeg får ikke noen jobb igjen i [sted] av deg.» «Nei», sa hun. «Men du kan ikke tenke fordommer, du må tenke førsteinntrykket. Alt du har opplevd med meg, den jobben jeg har gjort», sa jeg. «Det hjelper ikke», sa hun.

For en del fører dette til at de skjuler sin bakgrunn for kolleger, arbeidsgivere og kunder.

Flere beskriver det å måtte skjule sin identitet i jobbsammenheng som utmattende, og at de opplever at de må leve et dobbeltliv – ett hjemme og ett på jobb. En del forteller også at frykten for at andre skal finne ut om bakgrunnen deres, fører til en form for sosial selvekskludering og et utenforskap – at de aldri kommer helt inn i det sosiale miljøet på arbeidsplassen. En kvinne i 40-årene forteller:

Ja, og det er det at når jeg har vært i jobb og prøvd, så måtte jeg skjult min identitet for at jeg må ikke komme for nær de jeg jobber med. De må ikke kjenne meg, jeg vil ha avstand. Hvis

jeg begynner å prate, så blir jeg sett ned på, og så kan jeg miste jobben min. «Hun er sikkert tater.» For det er jo det første de krenker deg på. Så jeg måtte holde en sånn ... fasade. Og det blir du veldig sliten av. For jeg gjorde alltid noe sånn at jeg ikke skulle sitte med dem, så fant jeg på noe, ikke sant? Det var mitt skuespill for å være i jobben, og for å beholde jobben og at det ikke skal bli oppdaget at jeg er reisende. Det er ikke det at jeg hadde noen annen måte å være på, jeg gjorde min jobben akkurat sånn som alle de andre. Akkurat som dem. Så det hadde jo ikke noe med det å gjøre. Men jeg måtte ikke få dem innpå meg, for å skjønne hvem jeg var. Det måtte jeg beskytte hele tiden.

6.6.3 Manglende fagbrev eller annen formell utdanning

En konsekvens av de økende kravene om formell kompetanse kan være at personer som mangler fagbrev eller mesterbrev, unnlater å informere om at de mangler dette eller at de på ulike måter lar en potensiell kunde tro at de har det, uten å si det direkte. Videre kan det føre til at man går med på ikke å ta betalt før jobben er gjort, og man er kanskje villig til å gjøre jobben ekstra billig, «ellers tar de mesteren som er nede i bygda», som en mann i intervjuundersøkelsen sa.

En del uttrykker et ønske om å få et formelt kompetansebevis, for eksempel i form av fagbrev, men med begrenset skolegang og dårlige erfaringer fra skolen mener de det er urealistisk å greie å skaffe seg fagbrev gjennom et tradisjonelt utdanningsløp. En mann i 60-årene forteller om sine tanker rundt det å skulle gjennomføre utdanning til fagbrev, og hvordan det uoffisielle arbeidsmarkedet påvirkes av de stadig økende kravene til formalisert kunnskap:

Å ja, ja, ja. Og det er det beste, hvis det kan gå an. Og det er på grunn av at jeg vet det kommer til å bli stopp, det kommer til å stoppe seg selv. Alt dette som har med systemet – til dags dato er det lov å gå og knakke på dører, men det kommer til å bli stopp. Mye av det er på grunn av at det er så mye dårlig arbeid blant forskjellige typer mennesker. Nå snakker jeg ikke bare om reisende. Og til slutt, så blir det for mye av dette, og til slutt så kreves et fagbrev for å kunne gjøre en sånn jobb. Og det støtter jeg fullt ut, jeg, for det er så mye ... Men hadde en kunne laget noe sånt [en enklere vei til formell kompetanse], så hadde jo det [vært nyttig].

6.6.4 Utfordringer ved etablering av eget firma

En del som har jobbet uten å ha et registrert firma, oppretter firma for å komme inn i det formelle systemet. Flere forteller imidlertid at de syntes det var vanskelig å følge med på regelverk med plikter og rettigheter knyttet til det å drive et firma. Utrekning og rapportering av skatt og moms blir trukket frem som særlig vanskelig.

Flere instanser tilbyr bedriftsveiledning til den som ønsker tips og råd om drift av enkeltpersonforetak. Tilbyderne er både private aktører og offentlige instanser – som NAV og Skatteetaten. Flere av dem som er intervjuet i denne studien, har ikke benyttet seg av dette, enten fordi de ikke kjenner til det eller fordi de ikke stoler på det.

En mann i slutten av 30-årene forteller:

Vi vet ikke hvordan vi skal drive det, hvordan man skal legge opp budsjettet, kundebehandling, markedsføring. Alt. Vi er vant til å knakke dør eller annonsere i lokalaviser. Det er det vi kan. Det gir resultater noen ganger, men er fryktelig usikkert. Det er fra hånd til munn.

En annen mann i 50-årene sier:

Og så kunne de gjøre det enklere å følge opp regelverket. Det er ingen å rådføre seg med, vi kjenner jo ingen som er regnskapsfører som en er venner med, eller har noen skolerte som vi kan spørre. Det er først nå de siste årene, etter at jeg begynte med foreningsarbeidet, at jeg har kommet i kontakt med skriftlærde, som vi kaller dem. Før måtte en søke hjelp av snille bygdefolk som kunne lese og skrive godt, og som kunne systemet. Det er jo ikke bare å regne pluss og minus. Men netto og brutto, og hva får vi fradrag på – de fleste vet ikke hva det er engang. Det er ikke så lett som folk tror – «Dere må jo betale skatt, må jo bidra». Ja, men hvordan gjør vi det, da? Jeg skjønner det Nå, men jeg har også sittet på den siden der jeg ikke har skjönt det, så jeg vet hvordan det er. [...] Folk går i flere år før de lærer seg det. Også skal du regne moms – er det før eller etter at du har trukket i fra alt? Og hva får vi fra trekk for? Bare materialet? At vi bor i campingvogn, eller at vi kjører dit? Får vi for maten? [...] Vi bruker bilen og campingvogna – kan vi da bruke det med at det er fradragsberettiget? Det har de ikke tenkt på en gang. Det er gjerne avslag, isteden for at du får ja.

Boks 6.14 Å gjøre opp for seg

En mann i 60-årene forteller at etter at han ble frelst, så ville han gjøre opp for seg:

Og så var det jo dette problemet med skattevesenet, så jeg måtte reise opp til skattemyndighetene, og fortelle at jeg hadde vært en kjeltring. «Så hvis dere er reale mot meg, så kan det gå bra,» sa jeg, «jeg har blitt frelst, så jeg har blitt ærlig.»

Fordi du hadde jobbet uten å betale moms og ...

Ja alt dette her.

Og hvordan reagerte skattemyndighetene da?

Fikk jo sjokk, vet du. «I jøssenavn,» sa han. Men jeg fikk jo en hard skatt da, det gjorde jeg. Det røyk med en del hundretusen da. Etterpå begynte jeg i fast arbeid.

Selv om det eksisterer steder hvor det skal være mulig å få hjelp, ser det altså ikke ut til å treffe behovene hos en del tater-/romanifolk.

Flere av dem som er intervjuet som har jobbet i noen år uten å registrere firma eller betale skatt, har på et punkt i livet bestemt seg for å rydde opp i situasjonen og kontaktet skattemyndighetene for å gjøre opp og starte på nytt.

Noen beskriver forholdet til skattemyndighetene som greit. De har møtt forståelse for situasjonen de befinner seg i, og skattemyndighetene har vært behjelpelige med å regne ut hva de skylder i skatt, samt at de har unngått bot. Andre beskriver svært negative opplevelser. Saksbehandler har truet med å anmelde dem direkte og kontakte Økokrim. De har restskatt og bøter de ikke har vært i stand til å betjene, og dermed har de havnet i en vanskelig økonomisk situasjon. Flere opplever at hva slags hjelp man får, er svært avhengig av saksbehandleren man kommer i kontakt med. Som en mann sier:

Det må lages en mulighet hvor de som ønsker, får muligheten til å starte på nytt. For tross alt, når man kommer opp i 30–40-årsalderen, så har man for lengst oppdaget at det var dumt at jeg ikke gjorde sånn og sånn, at de ikke søkte hjelp. Men da er skaden skjedd. Da trengs det et apparat for å hjelpe dem.

Flere etterlyser steder de kan henvende seg til og for å søke om hjelp. Noen mener det burde være ansatt personer som har noe kunnskap om tater/romanifolk og deres bakgrunn og livssituasjon ved slike offentlige instanser. Som en mann sier: «En som vet om kultur, levesett og livsstil, og hvordan vi har blitt opplært.» En annen sier:

Hadde vi hatt en person som vi kunne forholdt oss til, som kunne hjelpe oss, og ikke at vi hadde sittet og være livredd for å få en arrestasjon ... som kunne hjulpet oss til å klare oss å komme oss ... og gjerne da et regnskapskontor som kunne hjelpe oss – som kunne hjulpet oss å minne oss på ...

En mann forteller at han selv kontaktet et regnskapskontor for å be om hjelp:

Jeg selv måtte gå og tigge en på regnskapskontoret, og sa at «Du må være så snill å ... For jeg glemmer. Du må være så snill å ringe meg når jeg skal sende det inn, for jeg skjønner det ikke. Jeg glemmer det bort». Og han har vært helt grei, da. «Og dere sender inn momsoppgaver, og alt det der.» For jeg tenker jo ikke, jeg skjønner ikke ... altså jeg skjønner jo at jeg må sende det inn, så jeg skal ikke si at jeg er helt dum. Men jeg husker ikke når det skal være, for jeg glemmer.

6.6.5 Gjeldsproblemer

Flere av dem som er intervjuet, forteller om problemer med gjeld, ofte knyttet til næringsvirksomhet, som går ut over privatøkonomien. Flere har også omtalt betalingsanmerkninger som et stort problem. I begge tilfeller blir løsningen for noen å jobbe svart for å kunne forsørge seg og familien. Noen tar også opp lån og kjøper ting til bruk i virksomheten, som mobiltelefon og bil, i barnas navn. Det innebærer at barna starter sitt voksne liv med en gjeld som reelt sett ikke er deres. Denne «startgjelden», kombinert med foreldrenes gjeld, begrenser igjen barnas mulighet til å ta opp egne lån til utdanning og bolig, og de føres inn i en situasjon der de har små sjanser til å komme inn i yrkeslivet og på boligmarkedet. Denne typen situasjoner beskrives av enkelte av dem som er intervjuet.

For å få orden på økonomien og komme seg ut av gjeldsproblemene, blir personer henvist til en gjeldsrådgiver i kommunen. Gjeldsordning er et sosialt tiltak til gjeldsofre (privatpersoner) som er varig ute av stand til å nedbetale gjelden sin, og

blir også kalt «gjeldssanering». Flere av de intervjuede peker på at gjeldssanering i seg selv ikke er nok. De peker på at en del tater/romanifolk er vant til å leve «fra hånd til munn», og at «penger kommer og går fort». En del påpeker at dette innebærer at det å bli kvitt gjelden én gang ikke vil løse de økonomiske problemene på lang sikt ettersom man lett vil få nye økonomiske problemer, og at det eksisterer et behov for å bygge opp kunnskap om styring av egen økonomi. Dette er noe flere trekker frem som viktig.

6.6.6 Mulige veier videre

Flere av våre informanter uttrykker et ønske om alternative veier til fagbrev eller andre former for formelle kompetansebeviser, både for unge som befinner seg i starten av utdanningsløpet, og for godt voksne med lite skolegang som derfor ikke passer inn i et vanlig løp med etterutdanning/videreutdanning. Videre uttrykker de at reglene knyttet til drift av enkeltpersonforetak er for kompliserte og i for liten grad tar hensyn til den arbeidssituasjonen de befinner seg i. Som en mann forteller:

Boks 6.15 Gjeldsproblemer

Forsker Christian Poppe skriver om betydningen av å forstå betalingsproblemer som et sosialt fenomen, og understreker betydningen av å forstå at betalingsproblemer som utspiller seg innenfor rammene av institusjonelle systemer og hverdagskontekster. Som Poppe påpeker: Selv om man ikke lenger klarer å betale regninger, så skal husholdningen tross alt leve videre under sosiale og markedsøkonomiske betingelser. Han påpeker videre at det er de sosiale hensynene som dominerer ulike handlingsvalg, og ikke nødvendigvis hva som er økonomisk rasjonelt å gjøre. Dette perspektivet er med på å forklare hvordan de valgene personer med gjeldsproblemer gjør – for eksempel det å ta opp mer lån i andres navn – kan virke økonomisk irrasjonelle, men kan oppfattes som nødvendige eller rasjonelle innenfor en kontekst hvor man opplever at dette må gjøres for å få hverdagen og familielivet til å fungere

Kilde: Poppe 2006

Boks 6.16 Økonomikurs

En mann i 40-årene ordla seg slik:

Det som også kunne vært noe, er at reisende hadde fått et økonomikurs. Lære hva økonomi egentlig er. Jeg også var jo sånn. Om jeg hadde 10 kroner eller 10 000 – *shit happens*. Penger er til for å brukes, det er et byttemiddel.

Hvordan skulle man ordne en sånn ting?

Om man kunne ha satt opp en gruppe som instruerte dem i at – «I dag tjente du 100 000 kroner. Du skal betale skatten din, momsen din». For det er ikke alle som gjør det. Skal du kunne få en god trygd når du blir gammel, så er det faktisk det livet er. De har jo andre kurs.

Ja, det er mange som sliter. De har jo ikke gått på skole. Så er det moms og utregning av moms, og ikke får man hjelp til det heller. Og hvis de spør om hjelp, så er det bare «psj, det der skal jo du kunne. Du har eget firma». Det får de slengt i ansiktet som regel. «Det er jo ingenting, liksom. Hallo. Det kan jo alle.»

I tillegg gir de uttrykk for et ønske om at det skal være mulig å komme seg enklere ut av et økonomisk uføre med gjeld og svartelisting. De etterlyser muligheter for å kunne gjøre opp for seg og starte med blanke ark. Når det gjelder hvordan disse utfordringene og problemene skal møtes, er det derimot svært ulike syn blant dem vi har intervjuet. En del mener at med bakgrunn i de overgrepene tater-/romanibefolkningen har vært utsatt for, og deres status som nasjonal minoritet, burde det legges bedre til rette for at den tradisjonelle levemåten skal kunne opprettholdes, og etterspør derfor særordninger for tater-/romanifolk. Noen viser til at det allerede finnes særordninger for noen grupper (knyttet til yrker og hvor man bor i landet), og da burde tater-/romanifolk også få det. Et eksempel er denne mannen i 50-årene, som sier:

Men det er jo sånn i det norske samfunnet, hvis du ser på fiskerne, hvis du er skipsreder, så har jo de sine skatteregler. Bor du nord, så slipper du arbeidsgiveravgifta, og du har andre trygde- og støtteordninger, geografisk er det jo for-

skjeller på hvordan samme yrkesgruppe blir behandla. Ja, men hva sier håndverkere i Oslo til at de i Kirkenes slipper arbeidsgiveravgifta? Og andre yrkesgrupper, folk som har høye skatter og jobber bare noen mil ifra hverandre, nesten i samme yrke, blir det rettferdig? Det er jo forskjeller på alle i dette samfunnet her, så hvorfor kan ikke vi få noe som blir tilpasset oss? Her er det ikke snakk om bare håndverk, men handelen også. Samene har jo særregler og ordninger, så hvorfor kan ikke vi få det? [...] Folket vårt blir jo kriminelle fordi systemet ikke er tilpasset livstilen. Men det er klart, det trengs kanskje litt tid på å finne en god måte å få gjort det på.

Mange er imidlertid ikke enig i at tater-/romanifolk skal ha særordninger – og trekker frem at de er en del av det norske samfunnet og derfor skal forholde seg til de generelle ordningene. En mann i begynnelsen av 60-årene, som selv har jobbet som håndverker store deler av sitt liv, sier:

Men det ligger jo noe i dette, at du høster det du sår. Og du kan ikke regne med å leve, for å bruke et bilde nå da, som en kjeltring. Nå er det jo mennesker som er uheldige, de går konkurs og det går galt. Og da trenger de hjelp. Men da har vi et organ i Norge som kan hjelpe på det området. Gjeldssanering, det finnes. Du skal jo heller ikke bruke samfunnet som en melkeku og utnytte alle ressurser. Du må være litt oppriktig i forhold til det du gjør. Og på grunn av at du er reisende og gjør feil, så skal du ikke ha forskjellsbehandling av den grunn. Er du oppegående på alle områder, så må du ta konsekvensen for det. [...] Det er jo dette som skaper problematikken, og det er det vi skal prøve å unngå. Og hvis ikke NAV er godt nok, som er et hjelpeorgan for norske statsborgere, så skal vi begynne å få forskjellsbehandling, på grunn ... jeg er ikke for det, altså. [...] For da skaper det en viss form for forskjellsbehandling igjen, og det er vi ikke tjent med, ikke så lenge vi ønsker å være en del av samfunnet i Norge.

I likhet med denne mannen frykter en del av dem vi har snakket med at særtiltak og særordninger vil slå uheldig ut for eksempel i form av en økning i negative holdninger overfor tater-/romanifolk. Flere er opptatt av å finne måter for å bevare det de beskriver som de positive delene av tater-/romanikulturen på og for å bevare kompetansen på handel og håndverk i kombinasjon med en tilpasning dagens samfunn. Men de sier samtidig at

det ikke er mange som har klart dette på en økonomisk bærekraftig måte hittil.

6.7 Møte med offentlige instanser

For noen tater/romanifolk er dagens møter med det offentlige preget av historien og forestillinger om historien. På den andre siden kan det se ut til at representanter for offentlige myndigheter i mye mindre grad er klar over at relasjonen mellom tater/romanifolk og myndighetene kan være vanskelig av historiske grunner. En del tater/romanifolk forteller at møter med representanter for det offentlige er preget av mistillit, og at de føler seg forskjellsbehandlet fordi de er tater/romani. Et gjennomgående funn er at det for mange tater/romanifolk er et stort behov for informasjon om ulike samfunnsprosesser og -systemer. Dette, sammen med manglende tillit til storsamfunnet, svekker mange tateres/romanifolks mulighet til full deltagelse i samfunnet. Det kan derfor være behov for tiltak og satsinger for å sikre god informasjon og dialog med tater/romanifolk.

6.7.1 Barnevernet

I regi av Tater-/romaniutvalget er det ikke gjort noen egen undersøkelse av omfanget av barnevernstiltak overfor barn av tater/romanifolk for tidsrommet etter 1986. Det ser heller ikke ut til å finnes andre slike undersøkelser.

I intervjuene med tater/romanifolk er det flere som snakker om frykten for at barnevernet skal «ta» barna deres, og at denne frykten kan slå inn i mer ordinære situasjoner hvor skole eller andre myndigheter er involvert.

Bekymring for barnevernet kan også gi seg utslag i at noen blir ekstra opptatt av ikke å skille seg ut eller stikke seg frem. En kvinne i 40-årene fortalte om tankene hun fikk da hun ble innkalt til et møte på skolen. Møtet handlet om situasjonen til barnet hennes på skolen, og hun forteller om hva hun tenkte da hun fikk møteinnkallingen:

Så da skjønte jeg, at her er det et eller annet. Varsellampene kom med en gang. «Barnevernet – nå tar de ungen ifra meg. Nå skal ikke jeg få ha [henne]. Jeg er enslig mor, jeg er tater, nå tar de henne.» Så du vet, jeg fikk en sånn reaksjon – munnen stoppet på meg, sånn at jeg fikk ikke ord ut.

En annen kvinne forteller hvordan det for henne som tater-/romanikvinne var viktig å bli sett på

som «anstendig» nok, for ikke å tiltrekke seg negativ oppmerksomhet.

Jeg hadde vært redd før [barnet mitt] begynte på skolen, på grunn av at jeg var reisende, jeg var veldig redd for å gjøre feil. Jeg var veldig redd for å kle meg utfordrende, jeg var redd for at hvis jeg gikk i en bluse som viste for mye pupp, da kunne de ta [barnet mitt] fra meg. (Kvinne i 40-årene)

Mange har fortalt om hvordan foreldrene påå dem å oppføre seg ekstra høflig og skikkelig, å møte opp tidsnok på skolen, alltid å være høflig mot voksne og ikke å skille seg ut på noen som helst måte da de var barn.

Flere av tater/romanifolk som er intervjuet, uttrykker en sterk mistillit til barnevernet. Det at så mange tater/romanifolk ble fjernet fra sine familier under vergerådsloven og barnevernloven i perioden 1900–1986, har preget svært mange familier, og ligger også bak det forholdet mange tater/romanifolk har til barnevernsinstanser den dag i dag. På bakgrunn av dette opplever mange tater/romanifolk at de blir behandlet annerledes enn andre nordmenn, eller de frykter en slik forskjellsbehandling.

Noen tater/romanifolk har kontaktet utvalget for å fortelle om sine opplevelser med negative holdninger til folkegruppen innad i barnevernet. De har vist til saksdokumenter der det fremgår at den ene eller begge foreldres familiebakgrunn som «reisende» eller «tater» trekkes frem som et moment av sakkyndige i vurderingen av omsorgsevne, og der «reising» i vår- og sommermånedene later til å vurderes som negativt.

Dette kan vanskeliggjøre relasjonen til barnevernsinstanser for familier som har kontakt med barnevernet. Samtidig oppgir ansatte ved et begrenset utvalg barnevernskontorer at de ikke opplever at familiesituasjonen er annerledes i tater-/romanifamilier enn i andre familier, og at etnisk tilhørighet ikke er noe som vektlegges i arbeidet med tater-/romanifamilier.

6.7.2 NAV

Frykten for barnevernet gjør at en del tater/romanifolk også frykter andre offentlige instanser, slik som NAV. Flere av dem som er intervjuet av utvalgets forskere, forteller at de i møte med NAV opplever at de blir mistenkeliggjort fordi de er tater/romanifolk.

Boks 6.17 NAV

En kvinne i 40-årene forteller:

Jeg har en frykt i møte med NAV. Hva skal jeg si, hva skal jeg legge fram. Finne fram alle papirer. Redd for at de skal finne noe galt. Går de på barnet mitt? Det er den største redselen, at de tar ungen om de finner noe galt.

En mann i slutten av 20-årene forteller om sin opplevelse av at tater/romanifolk blir mistrodd når de er syke:

Men igjen så er det at man blir veldig mistenkeligjort, når man kommer til for eksempel lege eller til NAV, eller en eller annen spesialist, hvor jeg har hørt selv, i forbindelse med meg selv, og andre også, som har fortalt til meg at de ofte da blir stemplet som svindlere av staten. At de tror på en måte ikke at det er reelle helseproblemer, de tror det er mer kulturelt betinget, at man ønsker seg trygd for å leve på staten. Og det handler jo ikke om det mennesket som sitter der, det handler om at man tilhører en folkegruppe.

Flere tater/romanifolk forteller om hvordan de opplever kulturelt betingede fordommer i møte med NAV. Noen informanter setter sine egne opplevelser inn i en lengre historisk sammenheng, med ting de har opplevd, eller hørt, om at det tidligere har vært mye enklere for tater/romanifolk å bli trygdet.

En kvinne i begynnelsen av 40-årene fortalte om en episode der legen hennes avbrøt møtet fordi hun reagerte på NAVs behandling av kvinnen:

Jeg måtte jobbe med NAV i mange år, veldig mye og veldig hardt. Kollapsa på jobben og ble hentet i ambulanse. Ble sykemeldt. Og legen min ble med meg, og det er bra at hun ble med meg på det møtet med NAV der de skulle finne ut hva jeg skulle gjøre. Da satt de i et møte med flere personer [...], dette er jo mange år siden. Og så sier hun ene saksbehandleren: «Hva har du tenkt å gjøre etter det året? Hva har du tenkt å gjøre [...]». Det var legen som hadde foreslått

[å sykemelde meg]. «Ja, jeg har jo tenkt til å komme meg tilbake i jobb, da.» «Men dere vil vel ikke helst jobbe, dere damene vel. Dere vil jo bare være hjemme og lage mat til mannen deres og ...». «Hva mener du med 'dere'», sa jeg. «Du vet hva jeg mener, 'dere'. Dere vil jo helst ikke jobbe, dere. Det er vel der det ligger.» Så legen [...], legen bare blekna. Så sa hun: «Du [navn], kan du være så snill å gå ut litt. [...] Dette skal jeg ta meg av.» Så jeg gikk ut og gråt, jeg da. Og etter det fikk jeg ny saksbehandler. [...] Ja, og hadde jeg vært alene ... Men legen slo ned på det med en gang, for å sette dem på plass.

Det er flere som peker på det som en utfordring at personer i offentlige etater ikke er kjent med taternes/romanifolkets historie og assimileringspolitikken som ble ført overfor gruppen.

Selv om kontakten med NAV blir beskrevet som problematisk av svært mange, er det viktig å understreke at ikke alle deler denne oppfatningen. Noen forteller også om gode opplevelser i sine møter med NAV. Noen ganger kobles de gode erfaringene til at personene har en god tillitsrelasjon til fastlegen sin, og at legen også har vært involvert i kontakten med NAV.

Flere tater/romanifolk forteller at de opplever møtene med offentlige instanser som forskjellsbehandling basert på stereotypier om tater/romanifolk. Samtidig etterlyser mange en større forståelse blant offentlig ansatte for de erfaringer og den forhistorien de sitter med, både individuelt og som gruppe. Noen forteller at de opplever at deres erfaringer, for eksempel med overgrep og omsorgssvikt på barnevernsinstitusjoner, ikke blir trodd, og at de synes det er rart at staten har gitt dem oppreisning for dette (gjennom rettsferdsvederlagsordningen for tidligere barnevernsbarn) samtidig som disse erfaringene ikke blir anerkjent i kontakten med kommunale hjelpeinstanser.

Det oppstår et dilemma i tateres/romanifolks møter med representanter for det offentlige: På den ene siden uttrykkes et ønske om å bli behandlet som et individ og ikke som en del av en gruppe. På den andre siden uttrykkes det et behov for at ansatte i det offentlige, for å forstå den enkeltes situasjon, også må ha noe kjennskap til gruppens historie og kultur.

På et spørsmål fra forskerne om NAV burde ha mer kunnskap om tateres/romanifolks historie og kultur, svarte en informant, en mann i slutten av 30-årene, at:

Nei. Jeg vet ikke, det kan jo slå litt begge veier, da. Synes jeg kanskje. Men greia er jo det at man må på en måte forstå at historien har ført til noe, med et helt folk. Så man har jo vært veldig undertrykket, hvis man kan si det. [...] Jeg tenker at hvis en skal ha en formidling av historien til NAV, så trenger ikke de å kjenne til «oi, så flott og fin kulturen er, og så fine sanger man har» og sånn. Men de trenger å forstå den biten som er traumatiserende for den gruppa. At de forstår hva man har blitt utsatt for, og at det har satt dype spor. Og det er ikke nødvendigvis at jeg har opplevd å bli tatt av Misjonen, men mora mi har blitt det, og derfor har hun kjempetraumer og har påført det til meg. Det var bare et eksempel, da. Og det er nesten like traumatiserende for barnet som for mora, det vil jeg påstå. Hvis man lever med en mor med frykt og angst, så vil det påvirke barnet også på en eller annen måte.

6.7.3 Politiet

En del tatere/romanifolk forteller også om mistillit og skepsis til politiet. Enkelte tatere/romanifolk har negative erfaringer med selv å kontakte politiet i konfliktsituasjoner, som på campingplasser. Noen forteller at politiet har oppsøkt dem eller kundene deres når de er på jobbreise og driver handel eller utfører håndverkstjenester.

En forteller for eksempel at han hadde utført en større malejobb på en gård på oppdrag fra eieren og med en avtalt sum som honorar. Så kom politiet og spurte eieren om hun hadde hatt noen problemer, og at hun ikke burde betale den avtalte summen. Håndverkeren fikk dermed ikke betalt for oppdraget, og kunden fikk jobben utført for langt mindre enn avtalt pris. En annen forteller at politiet kom da hun solgte varer til en kunde gjennom dørsalg. De spurte om kvittering for varene, og hun fortalte at det hadde hun hjemme, men ikke med seg på reisen. Politiet inndro da varene, og hun fikk dem først tilbake langt senere, etter at hun hadde fremvist gyldige kvitteringer.

Flere tatere/romanifolk opplever å bli mistrodd av politiet, og at politiet bidrar til å spre fordommer mot dem som ødelegger muligheten deres til å få jobb innenfor felter der de har kunnskap og ferdigheter. Mange tatere/romanifolk er redde for selv å kontakte politiet, eller opplever at de ikke blir tatt på alvor dersom de melder fra om trakassering eller diskriminering. «Politiet er alltid på de andres side», sier en. Han viser til at politifolk gjerne kjenner lokale campingplasseiere,

gårdbrukere eller drivere av andre virksomheter, og at de lett tar deres parti dersom det oppstår en konflikt.

6.7.4 Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO)

Det forekommer sjelden at tatere/romanifolk henvender seg til Likestillings- og diskrimineringsombudet for å klage på diskriminering. Fra 2006 til 2014 har ombudet hatt åtte veiledningssaker for og fått inn syv klager fra tatere/romanifolk. To av klagenes gjaldt diskriminering på campingplasser, og i begge sakene kom ombudet til at campingplassen hadde opptrådt i strid med diskrimineringslovgivningen.⁹ En av sakene ble påklaget til og omgjort av nemnda.¹⁰

Ombudet er pålagt å fungere som en nøytral instans som vurderer saker, ikke som partsrepresentant for den som forteller om opplevd diskriminering. Dette er en av hovedforskjellene mellom dagens ombud og den gamle ordningen ved Senter mot etnisk diskriminering (SMED), der SMED kunne opptre som representant for klageren, som ofte er den svakeste part i saker som omhandler etnisk diskriminering. Dette er en generell utfordring med den nye ordningen.

Uttalelser fra tatere/romanifolk tyder på at det kan være flere grunner til at de ikke tar kontakt med ombudet. En kan være manglende kjennskap til ombudet, eventuelt manglende kunnskap om hva ombudet kan bistå med.

6.8 utfordringer på campingplasser

Reising er en viktig del av livet til mange tatere/romanifolk, og mange oppholder seg hele eller deler av sommeren på ulike campingplasser. For mange tatere/romanifolk er dette en måte å opprettholde og styrke relasjoner med andre tatere/romanifolk på. I tillegg foregår det noe reising knyttet til omreisende næringsvirksomhet. Intervjuene med tatere/romanifolk tyder på at opplevelser av diskriminering på campingplasser er relativt utbredt. Flere forteller om forskjellsbehandling – noen ved enkeltepisoder, mens andre erfarer en mer generell forskjellsbehandlingspraksis som de opplever stammer fra fordomsfulle holdninger til deres opprinnelse og kultur.

⁹ Saksnummer 08/1025 og 08/1191 hos LDO.

¹⁰ Sak 08/1025 fra LDO ble påklaget til og omgjort av nemnda i dens sak 19/2009.

Boks 6.18 Diskriminering på campingplasser I

Tatere-/romanifolk som er intervjuet, forteller blant annet:

På camping, når vi skal skrive oss inn ... hvis det ikke er på plasser hvor vi er veldig kjent, da ... så gjelder det å være så nøytral som mulig. Mest nøytralt utseende, mest nøytralt navn, så vi kan skrive oss inn.

Flere campingplasseiere klager på at det går litt ekstra vann i vaskemaskiner og sånn. Men det er klart at vi vasker. Vi vasker jo klær. Og hvis vi ikke vasker, så blir vi sett på som skitne, ikke sant? Du kan garantere at det er de reisende som får skylda for at det er møkkete på campingplassen. Altså, det er garantert. Det er bare sånn det er. Så vi er ekstra nøye. Men vi får skylda. Uansett. Og dette er vanlig den dag i dag. Det er uansett, det.

Jeg tenker at det er jo folk som har fordommer i forhold til de reisende. De tenker at det er bare slåssing og bråk. Og hvis det kommer én, så kommer det så mange, og vi orker ikke ... liksom ... så på grunn av det så tror jeg at

det er mange som, ja, har litt fordommer og som ikke vil ha reisende på camping. Men ofte så er det jo mange som også vil det, for kommer noen, så kommer mange, og det er penger. Så det kommer jo litt an på hvordan du ser på det, da. Men jeg synes det er veldig trist at folk har sånne [fordommer].

Det har hendt seg at vi ikke har fått kommet inn. Det har skjedd et par ganger. De har alltid en dum unnskyldning. «Vi har fullt», eller «vogna di er for stor», eller ... så jeg har jo opplevd det, men jeg vil si at det har vært veldig sjelden. Det har vært kanskje tre ganger som jeg kan huske. For vi har jo gjerne ofte vært på mange av de samme campingene. Og vi er jo rolige folk ... Men jeg husker at det var en camping vi hadde vært på, som vi hadde vært på i mange år, og da de skiftet eier, fikk vi ikke komme inn. Så det kommer an på hvem som har stillinga.

Noen steder står det en plakat: maks tre vogner i følge. I praksis så gjelder det kun reisende. Det kan komme et slektstreff på 14–15 vogner ...

Noen av informantene forteller at de er nervøse i møte med campingplasser der de ikke er kjent.

Flere forteller at de er nøye med å opptre etter de forventninger de opplever fra campingplasseieren og andre gjester, men at det er vanskelig å tilfredsstille alle på en gang, og at det uansett hva de gjør, blir opplevd negativt fra andre.

Fordommer blant campingplasseiere trekkes frem av flere tatere/romanifolk vi har intervjuet.

Flere tatere/romanifolk omtaler adgangsproblemer som relativt utbredt. Andre sier at det ikke er så utbredt, men at det også kommer an på hvem som eier campingplassen. En del forteller om regelverk som medfører at de ikke får komme inn, for eksempel at det kun er lov med et par campingvogner i følge. Flere campingplasseiere bekrefter også tateres/romanifolks uttalelser om at det finnes regelverk som har innvirkning på reisemåten med å reise flere i følge. En campingplasseier sier for eksempel: «Campingplassen har en regel om at det skal være kun tre enheter i hvert følge.»

Flere tatere/romanifolk har erfart at politiet blir tilkalt, samt at andre campingplasser varsles. Flere forteller også at de har dårlige erfaringer med selv å kontakte politiet i konfliktsituasjoner. Noen tatere/romanifolk begrunner sine dårlige erfaringer dels med at de opplever at politiet er på campingplasseierens side, og vil ha urolighetene vekk fra sitt område.

Tateres/romanifolks problemer i forbindelse med campingplasser er blitt tatt opp ved en rekke anledninger. Tater-/romaniorganisasjoner har arbeidet for å forebygge og håndtere diskriminering på campingplasser. Blant annet har de hatt møter med Likestillings- og diskrimineringsombudet og Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO) om diskriminering på campingplasser, samt korrespondert med myndighetene for å sørge for oppfølging av tiltak. På bakgrunn av dette ble det opprettet en dialog mellom ombudet, politiet og NHO i 2009/2010 for å utarbeide informasjonsmateriell som skulle gå ut til tatere/romanifolk og til campingplasser. Dette samarbeidet strandet før slik informasjon ble ferdigstilt og sendt ut.

Boks 6.19 Diskriminering på campingplass II

For noen år siden var vi på en campingplass hvor vi hadde vært i flere netter, som var betalt. Man skulle betale hver dag klokka 12 hvis man skulle være lenger. En dag gikk jeg opp til resepsjonen og avtalte at vi skulle betale dagen etter i stedet. Etter at vi hadde lagt oss på kvelden, banket det på døra. Det var campingplassseieren som ropte at vi skulle hekte på vognen og komme oss av gårde. Vi fikk ikke betale der og da, og ikke dagen etterpå. Jeg sa at vi ikke ville reise. Campingplassseieren sa han skulle ringe politiet. Politiet kom klokka to om natta, dunket hardt på døra og sa at vi måtte dra. Jeg spurte om vi virkelig måtte vekke ungene klokka to om natta for å dra. Politiet sa at vi kunne bli til tidlig neste morgen. Vi måtte reise klokka sju, og fikk ikke bli selv om vi betalte. Politiet holdt vakt og så at vi dro. Vi kjørte til neste campingplass, hvor vi fikk beskjed om at de hadde hørt at vi ikke hadde betalt forrige sted og at vi måtte kjøre videre.

Politiet tar parti med campingen, jeg tror i ni av ti tilfeller. Hver gang det har skjedd med oss, har det skjedd. Det slår aldri feil. Kommer politiet, da har du tapt. For de også vil gjerne ha oss ut av bygda. De ser fordelene i det. Og så ringer de ofte til alle campingene ute av bygda og ber dem nekte oss. Så tar du neste camping da, så blir du jaget derfra. De ringer for å være sikker på at du ikke legger deg i nærheten.

(Kvinne i 40-årene).

Disse dialogene og prosjektene har i stor grad hvilt på innsats fra engasjerte enkeltpersoner, og når disse skifter stilling, ser arbeidet ut til å falle sammen. NHO har også senere hatt kontakt med en eller flere tater-/romaniorganisasjoner med den målsetting å utarbeide informasjonsmateriell, men også dette arbeidet stoppet opp før det kom noe konkret ut av det.

6.9 Språk

Romanispråket/norsk romani har en sentral plass i forståelsen av hva det er å være tater/romani hos svært mange av dem som er intervjuet. Språkets historie og dets truede posisjon i dag er for mange nært knyttet sammen med behandlingen av tatere/romanifolk opp gjennom historien. Det varierer hvor mye og hvordan språket brukes, men romanispråket spiller en viktig rolle for forståelsen av hva det er å være tater/romani hos svært mange av dem utvalgets forskere har snakket med. Det ser ut til at det i løpet av de senere år har gjennomgått en begynnende revitaliseringsprosess som del av en identitetspolitikk. Språket ser ut til å få en økt betydning som identitetsmerke, noe som kanskje særlig kommer til uttrykk hos den yngre generasjonen.

Utbredelsen og bruken av norsk romani i dag er i stor grad formet av den harde assimileringspolitikken som er blitt ført overfor tater-/romanibefolkningen over lang tid. Myndighetene og Misjonens bosettingsprogram gikk bevisst ut på å splitte familier og slekter. Det å snakke romani kunne også være noe som avslørte at man var av

Boks 6.20 Norsk romani

Språket *norsk romani* har i likhet med *romanes* røtter tilbake til India. I både Norge og Sverige har språket vært under sterk påvirkning fra henholdsvis norsk og svensk, noe som har ført til en språkvariant som går under den akademiske betegnelsen *skandoromani*. Norsk romani er i all hovedsak et muntlig språk. Opp gjennom årene er det likevel utgitt flere ordsamlinger, og også noen bøker på romani. Det er imidlertid uenighet om standardisering og kodifisering av språket som skriftspråk.

Forskere har ingen klare tall på hvor mange som snakker eller behersker romani i Norge i dag. Stortingsmelding nr. 35 *Mål og mening: Ein heilskapleg språkpolitikk* (2007–2008) viser til at overslag over dem som snakker norsk romani, varierer fra noen få hundre til et par tusen. Utfordringene i forbindelse med å få oversikt over hvor mange som snakker romani, knytter seg til noen av de samme utfordringene som er beskrevet tidligere i rapporten angående hvor mange tatere/romanifolk det er i Norge i dag.

tater-/romanislekt og dermed føre til at man fikk myndighetenes eller Misjonens søkelys på seg. Flere av dem som er intervjuet, forteller om foreldre og besteforeldre som ikke ville at barna skulle snakke språket ute. De var redde for at språket skulle avsløre at de var romani, og at barna dermed ville «bli tatt». Slik sett har assimileringspolitikken bidratt til å begrense og svekke bruken av språket. De fleste som er intervjuet, peker på at det er en klar sammenheng mellom assimileringspolitikken og det de oppfatter som språkets truede stilling i dag.

Faren min hadde lært av sin far at man måtte være forsiktig med å snakke romani – bestefar hadde sagt at hvis man snakket romani, så kom de og tok barna. Jeg lærte derfor lite romani når jeg var liten. Vi måtte passe oss. Men litt lærte vi – vi hørte de voksne snakke sammen når vi hadde besøk eller traff andre. (Kvinne i 40-årene)

Og så har vi vært veldig sinte, i hvert fall i min generasjon, på hvordan myndighetene på en måte har ødelagt kultur, tradisjoner. Vi leser jo mye om hvordan våre forfedre har gjort ting. Da mener jeg tradisjoner, altså. Kultur. Som på en måte har blitt helt utvaska, som vi vil ha tilbake, da. Språket, blant annet, vil vi ha tilbake, vi jobber med det. Så vi har litt aggresjon for hvordan det har blitt. De har blitt borte, da [...] Du vet, vi brukte romani på den måten at vi brukte norsk romani, da. Og så når vi snakka med de eldre ... Problemet med det var at da bestemor og bestefar vokste opp, så var det sånn at snakka du romani, så mista du ungene. Det var jo en Misjon, og alt det her. Så de turte ikke lære oss. Så min fars generasjon var jo den som mista språket. Vi blei dessverre helt ... nesten borte hos oss. (Mann i 30-årene)

Etter at særomsorgen overfor denne befolkningsgruppen ble avvirket på 1980-tallet, og gjennom den økende vektleggingen av minoritetsgruppers rettigheter og en økende organisering og mobilisering blant tater-/romanifolk, har statusen til både befolkningsgruppen og språket blitt hevet. I løpet av 1990-tallet har tater-/romanifolk fått status som nasjonal minoritet, og norsk romani har fått status som et offisielt minoritetsspråk i Norge.

Språk kan sies å ha to hovedfunksjoner: Det er et instrument for kommunikasjon, og det er et middel til å hevde ens identitet eller ens særpreg i forhold til andre. Språk har en særlig betydning som middel for å bekrefte felles sosial tilhørighet og som symbol på egen identitet. Språk og identi-

tet er med andre ord nært knyttet sammen, noe som ofte blir tydelig i minoritetssituasjoner der identitet og kultur oppleves som truet. I slike situasjoner kan språk fungere som et symbol på kulturell og etnisk egenart. Dette kommer klart til uttrykk i intervjumaterialet.

Det som er viktigst å bevare av alt, det er språket. For har du ikke språk, så blir du på lik linje med alle andre. Det er jo språket som gjør deg til en utlending. Det hadde jo vært viktig, hvis språket hadde kommet mer fram og man kunne forsket enda mer på det. For ifra språket så utvides alt. (Mann i 60-årene).

Mange av dem som er intervjuet, ga uttrykk for en sterk forståelse av at språk gir identitet, og for at anerkjennelse av språk henger nært sammen med anerkjennelse av dem som en gruppe med en egen kultur og etnisitet. Har man et eget språk, har man også en egen historie og en egen kulturell egenart, og dermed kan man ikke avfeies som en sosial utgruppe.

Jeg tenker det burde være mer aksept for at folk faktisk er et folkeslag. Andre får jo ha [sitt språk] på skolen. At du kunne hatt det som et andrespråk på skolen. Jeg kunne gjerne tenkt at jentene mine kunne hatt det. Og at det blir tatt inn mer som et rent folkeslag, ikke som et sånn der ... «usling», «fantepakk», «kriminelle faen». For det er det det er forbundet med, det er ikke forbundet med noe folkeslag. Det er jo bare forbundet med et eller annet pakk. (Kvinne i begynnelsen av 40-årene)

Flere av dem som er intervjuet, mener at språket kommer til å forsvinne med den eldre generasjonen. Samtidig er det mange som peker på en fornyet interesse for og en revitalisering av språket blant de yngre generasjoner. Man har altså både en forståelse av at det er de eldre som kan språket, og at det dør ut, og en revitalisering i de yngre generasjoner.

En mann i 40-årene som er oppvokst i en familie som har hatt et opphold på Svanviken, og som i lang tid etter oppholdet hadde lite kontakt med andre tater-/romanifamilier, forteller at de snakket lite romani da han var liten, men at det å lære språket har blitt svært viktig for ham som voksen. Det å lære språket er ekstra viktig fordi han har barn, forteller han: «For det skal også mine barn lære, uten tvil.» Han bruker romaniord og uttrykk når han snakker med barna, og forteller med stolthet i stemmen at eldstemann har lært seg litt:

Boks 6.21 Språk

En kvinne i begynnelsen av 20-årene forteller at hun ikke snakket så mye av språket da hun var liten:

Bestefar ville litt at jeg skulle lære det, men ikke si det så høyt, da, foran folk, da liksom. Men det var ikke så mye av det.

Var det snakk om setninger eller ord?

Helst ord, liksom. Men nå har jeg fått mer interesse for det, så nå har jeg tatt opp mer. Fått litt mer forståelse for det, så nå prater jeg det lille man kan, da. Det blir borte, mye av det.

Hvordan har du gjort det?

Det har bare blitt generelt mer bruk av det, blant folk.

Snakker du ord [på romani] til dine barn?

Ja. Og hun forstår alt. I hvert fall hun eldste.

Eldstemann, han snapper opp noen ord her og der. Bli han rasende i barnehagen, så hender det at det smeller noen ord. «[navn på sønnen] sier noen ord, jeg vet ikke hva han sier.» «Du skjønner at [navn på sønnen] kommer fra en taterslekt, han.» «Å ja.» Men det er ikke noe nag av det. Jeg sier at det er vårt språk, og det prater vi hjemme, og han snapper opp ord.

En slik stolthet som denne mannen føler, fordi sønnen helt impulsivt bruker romaniord i barnehagen, er det flere som gir uttrykk for. De forteller stolt at barn eller barnebarn bruker ulike ord og uttrykk. Noen har også informert barnehage og skole om at barna må sees på som tospråklige. Og de forteller om hvordan de har måttet lære barnehagepersonalet enkelte romaniord – som for eksempel sulten og tørst – slik at de skal skjønne hva barna sier.

Å kunne språket gir status innad i tater-/romanimiljøene¹¹. De som kan mye, blir ofte referert til og løftet frem som viktige ressurspersoner. Samtidig ser det ut til at det eksisterer spenninger knyttet til hvem som har eierskap til språket og hva som er den riktige måten å bruke det på. Enkelte forteller at det å ha «vokst opp med språket» gir mer anerkjennelse enn å ha lært seg ord og uttrykk i voksenalder.

¹¹ Aune 2012; Larsen m.fl., 2009 s. 79.

En av utfordringene som fremheves av mange av dem som vil at språket skal bevares og/eller videreutvikles, er at det er få som kan det «godt nok».

Bevaring og videreutvikling av språk står helt sentralt i arbeidet til flere av tater-/romaniorganisasjonene. Men det eksisterer en ulik forståelse av hvordan språket best kan bevares og videreutvikles: om det er gjennom muntlig overføring, gjennom å etablere et skriftspråk, gjennom kurs hos organisasjonene eller gjennom det offentlige skoleverket.

6.10 Tidligere barnevernsbarns situasjon i dag

Utvalgets forskere har intervjuet tidligere barnevernsbarn av tater-/romanislekt, og i tillegg gjennomgått tidligere forskning om denne delen av gruppens erfaringer.

Som vist i kapittel 4 har en relativt stor andel av tater-/romanifolk som lever i dag, opplevd omsorgsovertagelse, og har hatt hele eller deler av oppveksten sin under barnevernets omsorg. Enkelte fikk stabile fosterhjem og vokste opp med voksenpersoner rundt seg som de etablerte relasjoner til, men mange ble flyttet mye rundt mellom institusjoner og fosterhjem og mistet kontakten med sin biologiske familie samtidig som de hadde liten mulighet til å etablere nye og stabile relasjoner med andre omsorgspersoner, slik som

Boks 6.22 Vandriane rakkror

Boken *Vandriane rakkror / Taterne forteller / Taterane fortel* ble utgitt i 2014. Boken har tekst på romani, bokmål og nynorsk. Tanken er ifølge utgiver at boken skal kunne brukes ved skoler i hele landet, og boken kan således omtales som den første bok på romani tenkt til bruk i grunnskolen. Romaniteksten i boken er en oversettelse til norsk romani av heftet *Taterne forteller*, som ble utgitt i 2006 av Dronning Mauds Minne, Høgskole for førskoleutdanning, Trondheim i samarbeid med Taterne Landsforening. Teksten var nedskrevet og redigert av Anna Gustavsen og Anne-Mari Larsen. Oversettelsen til romani og redigeringen av teksten har vært et samarbeid mellom Mariann Grønnerud, Anna Gustavsen og språkforsker Rolf Theil.

for eksempel fosterforeldre eller ansatte ved institusjonene. En rekke barnevernsbarn forteller om alvorlig omsorgssvikt, vold og grove overgrep mens de var under barnevernets og Misjonens omsorg.

Mange forteller også at de opplevde at de som unge voksne stod helt alene da Misjonens omsorgsansvar opphørte, uten oppfølging eller noen omsorgspersoner rundt seg. Det fikk praktiske konsekvenser, som utfordringer med å skaffe seg bolig, støtte og hjelp til utdanning, problemer med å få lån grunnet mangel på kausjonist og lignende, og ga dem også en sterk følelse av ensomhet. Oppveksten har for flere medført problemer med å etablere tillit til andre mennesker og å knytte seg til folk senere i livet.

Noen tater/romanifolk som utvalget har intervjuet, har i voksen alder gjenopptatt relasjonen til biologisk familie. Av disse forteller enkelte at de i dag har et sterkt og godt forhold til sin biologiske familie, mens andre forteller om dårlige relasjoner eller ingen kontakt.

I sin masteroppgave skriver Tonje Ørnevik om tateres/romanifolks erfaringer med å bli gjenforent med biologisk familie etter å ha bodd på barnehjem og/eller i fosterhjem.¹² Informantenes fortellinger viser at det å bli kjent med biologisk familie er en prosess der både fortid og nåtid kobles sammen. I hovedsak opplevde informantene selve gjenforeningen med den biologiske familien som positiv, men enkelte fortalte om ubehag og at det var som å møte fremmede. Ørnevik finner at de av informantene som ikke hadde kontakt med biologisk familie i oppveksten, erfarte et fravær av familiefølelse overfor biologisk familie i etterkant av gjenforeningen selv om de fikk gode forhold til enkelte biologiske familiemedlemmer.

Flere tater/romanifolk som utvalgets forskere har intervjuet, forteller også at det kan være vanskelig å knytte familiebånd og etablere relasjoner til en familie som de ikke har vokst opp sammen med. Noen viser til at dette blant annet har sammenheng med at de ikke har hatt noe kontakt med den «reisende kulturen» i oppveksten, og at de derfor føler seg fremmede, eller de opplever at familien betrakter dem som fremmede. Slike prosesser kan også være vanskelige for søsken og foreldre. Noen har ikke visst om at de hadde søsken eller halvsøsken som vokste opp andre steder. Det kan rippe opp svært vonde minner som det gjerne er knyttet skyld og skam til hos biologiske foreldre. Andre familier har lett aktivt etter sine bortsatte familiemedlemmer. I

gjenforeningen kan det også oppstå spenninger knyttet til oppfatninger av familiehistorien og fortiden, eller knyttet til arverettigheter, som kan gjøre relasjonen vanskelig. En mann fortalte om vanskeligheter med å få dele sin historie med sin biologiske familie og samtidig få forståelse for den:

De hadde en sånn tendens at ... de vil ikke høre på det jeg sier om barnehjemmet og mitt liv. De var mer interessert i min mors historie, da. At jeg ble borte og sånt noe. Det er det som er interessant for dem. Dem er ikke interessert i å høre på hva jeg har å si. Det er helt låst det. [...] Jeg har jo behov for å bli hørt og sett jeg også. I hvert fall ovenfor søskena mine. Men jeg tror det ligger så dypt at det kommer aldri til å skje.

Noen av dem som er intervjuet av utvalgets forskere, visse ikke om at de var tater/romani under oppveksten, og oppdaget det først i voksen alder. Ingen av dem som er intervjuet, uttrykte at de hadde opplevd det som noe negativt å finne ut om sin bakgrunn. Flere forteller at de andre (ikke-tater/romanifolk) har fått positive reaksjoner fra sin omgangskrets når de har fortalt om dette. En kvinne forteller:

Jeg har aldri lagt skjul på at jeg er tater, jeg har alltid sagt det til alle, både familie og venner og kollegaer og sånn. Du kan jo ikke legge skjul på hva du er. Og jeg har fått bare positive reaksjoner, jeg tror de synes det er veldig moro at jeg har funnet slekta mi.

Flere opplever at det kan være vanskelig å komme inn i tater-/romanimiljøer etter å ha vokst opp utenfor disse. Noen uttrykker at de synes det kan være vanskelig å kalle seg selv tater/romani, mens andre føler at de ikke alltid blir helt godtatt av andre tater/romanifolk, og at «det er bestemte forventninger til hvordan jeg må leve og oppføre meg for å 'fortjene' denne identiteten, lik-som», som en kvinne uttrykte det. En annen kvinne ordlegger seg slik:

Ja, jeg gjør det [ser på meg selv som tater/romani], jeg er begge deler. Jeg føler egentlig at jeg står med et bein i hver gruppe. Jeg er stolt av å være utav reisende folk. Slik jeg ser på dem, så er de stolte, sterke og veldig dyktige. De kan utrolig mye, selv om mange av dem ikke har gått på noen skole, så kan de veldig mye, og det beundrer jeg dem for. Men når jeg

¹² Ørnevik 2014.

har vært på treff [...] akkurat da føler jeg ikke at jeg hører til, på en måte. Altså, misforstå meg rett, for å si det sånn, men klart, mange av dem har jo reist sammen hele livet, de er en veldig sammensveiset gruppe. Jeg blir liksom litt 'på siden', jeg føler meg litt på siden, jeg har jo ikke de samme opplevelsene som de har. [...] Jeg tror ikke jeg blir sett på som reisende, jeg har i hvert fall det inntrykket. Jeg vet ikke om det er riktig, men det er en følelse jeg har, at jeg ikke blir sett på som reisende.

6.11 Utvalgets vurderinger

I det følgende vurderer utvalget dagens situasjon og de utfordringer som er kartlagt for taterne/romanifolk i lys av gjeldende lovgivning og internasjonale menneskerettigheter som Norge har forpliktet seg til å følge. Deretter vurderer utvalget situasjonen for taterne/romanifolk i dag ut fra etiske prinsipper om likeverd og anerkjennelse.

Forbudet mot diskriminering og det særskilte menneskerettslige vernet om nasjonale minoriteters rettigheter danner viktige utgangspunkter for disse vurderingene. Diskrimineringsvernet innebærer forbud mot både direkte og indirekte diskriminering, slik at også tilsynelatende nøytral politikk og regulering som fører til at enkelte personer stilles dårligere enn andre som følge av sin status, vil komme i konflikt med menneskerettslige verdier og regler.

Likeverd og like rettigheter betyr ikke at alle må være like. Menneskerettighetene slår blant annet fast retten til å ha sin egen kultur og identitet. Men også likebehandling i form av likhet for loven, som er sentralt i rettsstaten, er et viktig premiss for vurderingene, og vil være nødvendig for at folk kan ha tillit til og slutte opp om samfunnets felles institusjoner. Av hensyn til demokratiet er det videre viktig å føre kontroll med at myndighetenes lover og politikk ikke krenker rettighetene til enkeltpersoner og grupper som ikke har noen, eller har få, talspersoner med politisk innflytelse.

Det moderne diskriminerings- og minoritetsvernet innebærer også at staten iblant både kan og bør gjennomføre særskilte tiltak for å ivareta minoriteters rettigheter i storsamfunnet. Europarådets rammekonvensjon om nasjonale minoriteter fastsetter detaljerte regler om minoritetsvern, og det er særlig to hensyn som søkes fremmet: På den ene siden at personer som tilhører minoriteter, skal sikres likebehandling med øvrige personer og grupper i samfunnet, og på den andre at de skal kunne bevare og videreutvikle sin egen kul-

tur. Både majoritet og minoritet må derfor tilpasse seg for at samfunnet skal fungere og alles rettigheter skal kunne sikres. Rammekonvensjonen er etter utvalgets oppfatning et særdeles viktig verktøy i vurderingen av dagens situasjon, målt både ut fra rettslige standarder og i lys av etiske prinsipper.

6.11.1 Rettslige vurderinger

Taterne/romanifolket er som andre norske statsborgere bundet og beskyttet av nasjonal lovgivning. Deler av denne lovgivningen er menneskerettslig inspirert. Dette gjelder særskilt lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven), som trådte i kraft i 1999, som gjorde flere av de viktigste menneskerettighetskonvensjonene til norsk lovgivning. Grunnlovens minoritetsvern har inntil 2014 vært svakt, med unntak av bestemmelsen om urfolks rettigheter og den generelle henvisningen til internasjonale menneskerettighetstraktater som kom inn fra 1999.

Fra mai 2014 har Grunnloven fått egne menneskerettighetsregler, blant annet en bestemmelse som fastslår likhetsprinsippet og diskrimineringsforbudet. Men det finnes også et lovverk mot diskriminering utover dette, som er ment å være det mest effektive rettslige virkemiddelet for likebehandling og mot diskriminering blant annet på etnisk grunnlag. I tillegg har sentrale lover som opplæringsloven, som slår fast barns rett til opplæring, betydning. Generelt er det grunn til å fremheve at lik rett til offentlige tjenester er helt grunnleggende i norsk rett.

Utvalget er likevel av den oppfatning at taterne/romanifolks situasjon i dag ikke først og fremst reiser spørsmål om forholdet til bestemmelser i den nasjonale lovgivningen, deriblant den diskrimineringslovgivning Stortinget har vedtatt. Av større interesse for utvalgets rettslige vurderinger er derfor dagens praksis vurdert i lys av de krav som følger av de internasjonale menneskerettighetene. Utvalgets funn hva gjelder situasjonen for taterne/romanifolket i dag viser at problemene og utfordringene i første rekke relaterer seg til større og strukturelle trekk knyttet til folkets status som en nasjonal minoritet. Da er det særlig viktig å være bevisst på hvilke forpliktelser myndighetene har etter den menneskerettighetskonvensjonen som direkte tar sikte på å ivareta minoritetenes interesser.

Utvalget mener myndighetene aktivt må forholde seg til reglene i Europarådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter

og sørge for at disse blir sikret i større omfang enn tilfellet synes å være i dag.

Utvalget vil derfor fremheve noen av de temaer som den rådgivende komité under rammekonvensjonen har vektlagt i sine kommentarer til Norge de siste årene. Disse temaene fanger opp de vesentligste forholdene hvor det knytter seg problemer og utfordringer til dagens situasjon for tater/romanifolk:

1. Manglende statistikk, registrering eller annen systematisk innsamlet kunnskap om antall og situasjon blant minoritetene

Komiteen erkjente at dette var vanskelig og at det var skepsis blant minoritetene, men at det likevel burde forsøkes å finne metoder, særlig for å bli bedre i stand til å treffe adekvate tiltak for å bedre livssituasjonen deres.

2. Tiltak mot diskriminering

Komiteen noterte med tilfredshet at både lovgivning og institusjoner var blitt vesentlig forbedret, men at det fortsatt fantes noen uløste problemer.

3. Politiets rolle

Komiteen erkjente at det var gjort en betydelig innsats for å motvirke diskriminerende adferd, men at det fortsatt gjenstod noen problemer særlig når det gjaldt friksjoner mellom romanifolk/tatere og campingplassiere.

4. Muligheten for å bevare egen kultur og likevel delta på lik basis i det økonomiske og sosiale liv

Komiteen erkjente at Norge hadde gjort visse tilpasninger, men at det foreløpig ikke var funnet noen helt tilfredsstillende løsninger på dette feltet. Dette ble også erkjent av de norske myndighetene.

5. Skole og utdanning

Hovedproblemet her var at skoleplikten gjaldt på lik linje for alle, og at det hadde vært vanskelig å finne en tilpasning som tok hensyn til den reisende livsstilen for dem som ønsket dette (blant voksne og barn).

6. Språkrettigheter og utvikling av språket

Dette har vært tatt opp av komiteen, men har ikke ført til mye debatt eller oppfølging.

7. Erstatning for fortidens overgrep

Selv om det var lagt til rette for erstatning, og en del utbetalinger hadde skjedd, ble det fortsatt klaget over at prosedyrene eller betingelsene for erstatning var for vanskelige og at mer måtte gjøres for å forbedre dette.

Utvalget viser til at Europarådets ministerkomité i sin resolusjon i 2012 vedrørende Norges oppfyllelse av rammekonvensjonens krav kom med fem konkrete anbefalinger. Disse er det grunn til å gjenta her:

- Gjennomfør tiltak for å øke allmennhetens kjennskap til arbeidet til Likestillings- og diskrimineringsombudet.
- Gi ombudet de ekstra ressursene som ombudet trenger for å utføre oppgavene sine effektivt.
- Iverksett resolute tiltak for å forbedre situasjonen til personer som tilhører minoritetene rom og romanifolket/tatere, på reisene deres.
- Sørg for at det tas sterk avstand fra alle former for diskriminering mot personer som tilhører minoritetene rom og romanifolket/tatere når det gjelder tjenestetilbud, og spesielt at rom og romanifolket/tatere ikke nektes adgang til campingplasser uten gyldig grunn. Diskriminerende holdninger fra politiets side skal også sanksjoneres effektivt og behørig.
- Understrek særpreget i den tradisjonelle livsstilen til rom og romanifolket/tatere i forbindelse med politiutdanningen, og fremhev den som en viktig del av deres kulturelle identitet, og bidra til at personer med bakgrunn fra disse minoritetene rekrutteres til politiet.¹³

Utvalget har merket seg at den rådgivende komité gjentatte ganger har kommet med samme oppfordringer til Norge om gjennomføringen av forpliktelsene etter rammekonvensjonen. Utvalget vil derfor påpeke betydningen av at Norge vurderer og gjennomfører konkrete tiltak som kan bidra til at disse forpliktelsene etterfølges. Anbefalinger fra organer under rammekonvensjonen viser at formelle, rettslige utgangspunkter ikke alltid gir tilstrekkelig effekt i praksis. Utvalget vil for sin del i det følgende peke på enkelte problemområder som utvalgets funn gir grunn til å undersøke nærmere.

¹³ Resolusjon CM/ResCMN(2012)11 om Norges gjennomføring av rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter vedtatt av Ministerkomiteen 4. juli 2012 under dens 1147. møte mellom ministrenes stedfortredere.

Mange av dem utvalgets forskere har intervjuet forteller at Likestillings- og diskrimineringsombudets arbeidsmåte ikke egner seg godt for saker hvor tatere/romanifolk opplever at de diskrimineres, for eksempel på campingplasser.

Representanter fra ombudet sier at klagebehandlingssprosessen er lite egnet for den typen klagesaker som mottar fra tatere/romanifolk i forbindelse med avvisning på campingplasser.¹⁴ Henvendelser kommer gjerne utenfor ombudets åpningstider, i tillegg gjør beviskravet at mange saker ikke kan behandles. Skulle ombudets kontor kunne opptre effektivt ved tvister for eksempel på campingplasser, måtte det ha vært åpent på kveldstid og kunnet håndtere saker per telefon. Det er en type virksomhet som ikke er og som trolig ikke kan etableres innenfor ombudets rammer.

Utvalgets undersøkelser tyder på at få tatere/romanifolk tar kontakt med ombudet om saker som omhandler diskriminering. Det kan være flere grunner til det. Mange tatere/romanifolk har lite kjennskap til hva ombudet er og hva de kan bistå med.

Ombudet påpekte også at det etter avviklingen av Senter mot etnisk diskriminering har oppstått et vakuum når det gjelder rettshjelp. SMED var et norsk statlig organ som skulle kartlegge diskriminering og yte gratis rettshjelp til enkeltpersoner som føler seg diskriminert på grunnlag av trosbekjennelse, rase, hudfarge eller nasjonal/etnisk opprinnelse. Senteret ble lagt ned i 2005, og deler av senterets ansvarsområder og oppgaver ble overtatt av det nye Likestillings- og diskrimineringsombudet. I evalueringen av SMED anbefales det en modell med et kompetansesenter med rettshjelpsfunksjon i det videre arbeidet mot diskriminering. Rettshjelpspraksisen ble ikke videreført av ombudet, som mener at en bedre metode for denne typen saker er å ta opp igjen et tidligere prosjekt med å involvere andre relevante aktører som politiet og Næringslivets Hovedorganisasjon og få en tettere dialog om diskriminerende virksomhet for å forebygge slik praksis.

En del tatere/romanifolk forteller også om mistillit og skepsis til politiet. Enkelte har negative erfaringer med selv å kontakte politiet i konfliktsituasjoner. De opplever å bli mistrodd og at politiet bidrar til å spre eller opprettholde negative oppfatninger om dem. Problematikken påpekes blant annet i Helsingforskomiteens rapport (2009) hvor det vises til at enkelte politikamre ikke bistår nøytralt ved konflikter som oppstår som følge av ute-stengelse fra campingplasser. Utvalgets intervjuer

bekrefter at tatere/romanifolk som blir avvist på campingplasser, ikke har tiltro til at de kan få hjelp av politiet ettersom «politiet alltid er på campingplasserens side».

Barnekonvensjonen inneholder også en rekke bestemmelser som har betydning for ulike felt utvalget undersøker. Konvensjonen slår fast at myndighetene i tolkningen av disse rettighetene må la «barnets beste» være et grunnleggende hensyn.

Ved plassering i fosterhjem eller ved adopsjon skal det blant annet tas hensyn til «kontinuitet i barnets oppdragelse og til barnets etniske, religiøse, kulturelle og språklige bakgrunn» (artikkel 20, pkt. 3). Noen tatere/romanifolk utvalgets forskere har intervjuet, forteller at de opplever at ansatte i barnevernet har en negativ holdning til tatere/romanifolk, og at de antar det er derfor barnevernet ikke aktivt søker eller er positive til å finne fosterhjem innenfor folkegruppen. Forskerne har også snakket med enkelte som forteller at deres status som tatere/romanifolk vises til som en medvirkende grunn til at de ikke får beholde barnet i barnefordelings- eller barnevernssaker. Utvalget har ikke grunnlag for å fastslå at dette er et utbredt fenomen, men ser det som nødvendig at myndighetene er oppmerksomme på faren for diskriminering på etnisk grunnlag i barnevernssaker. Dette taler for en styrking av opplæringen om menneskerettigheter generelt og om nasjonale minoriteters rettigheter spesielt i utdanningen av barnevernspedagoger.

Barn har også en egen rett til utdanning, særlig grunnskoleutdanning, og i barnekonvensjonen slås fast at denne utdanningen blant annet skal bidra til «å utvikle respekt for barnets foreldre, dets egen kulturelle identitet, språk og verdier, for de nasjonale verdier i det land barnet bor». Også ifølge opplæringslovens §1-1 skal både grunnskolen og den videregående opplæringen «gi innsikt i kulturelt mangfold og vise respekt for den enskillede si overtyding», mens «alle former for diskriminering skal motarbeidast». Utvalget mener norske myndigheter etter både internasjonal og nasjonal lov har en rettslig forpliktelse til å sikre både at skolens ledelse og ansatte har nødvendig kompetanse om folkegruppen og dens historie og rettigheter, og at det finnes egnede undervisningsopplegg.

6.11.1.1 Oppsummering

Utvalget finner at anbefalingene Europarådets rådgivende komite og ministerkomité har gitt Norge for å sikre en bedre oppfølging av ramme-

¹⁴ Jf. Tater-/romaniutvalgets møte med LDO våren 2015.

konvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter, på en del områder ikke er tilstrekkelig imøtegått. Spesielt finner utvalget at det er et for dårlig vern mot diskriminering av tater/romanifolk på ulike samfunnsområder. Det gjøres for lite for å forebygge mot usaklig forskjellsbehandling. Mange tater/romanifolk har også færre reelle muligheter til å gjøre bruk av like rettigheter i praksis på grunn av lav utdanning eller frykt for myndighetene. Det er også for få muligheter til støtte og hjelp ved diskriminering og forskjellsbehandling. Spesielt vil utvalget understreke at det synes å være et behov for mer kunnskapsformidling om folkegruppen i grunnutdanningen eller videre- og etterutdanning til ulike yrkesgrupper for å forebygge mot negative holdninger og fordommer. Dette gjelder for både lærere, politi, helsepersonell, ansatte i NAV, barnevern og andre ansatte i offentlig sektor. Utvalget har merket seg at Likestillings- og diskrimineringsombudets nåværende mandat gir ombudet en begrenset mulighet til å spille en aktiv rolle i situasjoner der tater/romanifolk trenger bistand i møte med diskriminering. Stortinget har nylig vedtatt å styrke Den nasjonale institusjonen for menneskerettigheter (NI). Utvalget ser det som positivt at Stortinget har påpekt at denne institusjonen må prioritere arbeidet med urfolks- og minoritetsrettigheter, og legger til grunn at dette inkluderer en klar satsning også på overvåking av hvordan tater/romanifolkets rettigheter som nasjonal minoritet gjennomføres i praksis.

6.11.2 Etske vurderinger

Uavhengig av Norges rettslige og menneskerettslige forpliktelser er det utvalgets vurdering at myndighetene har et ansvar for at alle norske borgere, herunder tater/romanifolk, har lik tilgang til offentlige tjenester. Tilsvarende er det et offentlig ansvar å se til at nasjonale minoriteter har mulighet til å videreføre og videreutvikle sitt språk og sin kulturarv.

Rettsstatens prinsipper om menneskerettigheter og likhet for loven er nødvendige for at minoritetene kan ha tillit til og slutte opp om samfunnets felles institusjoner. Spesielt er det viktig å føre kontroll med at myndighetenes lover og politikk ikke krenker rettighetene til enkeltpersoner og grupper som ikke har noen, eller bare få, egne talspersoner med politisk innflytelse.

Samfunnet er bygget opp og fungerer i stor grad på majoritetens premisser. Derfor er det viktig at myndighetene også ser til at forhold legges

til rette slik at minoriteters rettigheter kan sikres i praksis.

Nasjonale minoriteter har tradisjonelt hatt liten politisk innflytelse i landene hvor de holder til. Flere av gruppene som nå er anerkjent som nasjonale minoriteter i Norge, har fra myndighetenes side vært utsatt for en aktiv politikk som siktet mot å få dem til å gi avkall på sitt eget levesett og slutte seg til majoritetens. Særlig i forrige århundre hadde denne politikken for å endre tater/romanifolkets levesett store konsekvenser så vel for enkeltmennesker som for folkegruppen som helhet.

Assimileringspolitikken har hatt store konsekvenser for livssituasjon og livskvalitet for mange tater/romanifolk, og for gruppen som helhet. Dette gir myndighetene et særlig ansvar for å sikre at de negative virkningene av politikken ikke videreføres.

6.11.2.1 Reell tilgang til offentlige tjenester?

Like rettigheter i praksis til velferdsordninger og offentlige tjenester er en forutsetning for likeverd og livskvalitet. Det er et offentlig ansvar å se til at alle grupper av befolkningen har en reell mulighet til å nyttiggjøre seg velferdstilbud, slik som for eksempel opplæringstilbud. Det må legges til rette for at tater/romanifolk får like muligheter i samfunnet som majoritetsbefolkningen.

Funn i den kvalitative studien gjennomført for utvalget tyder på at tater/romanifolks bruk av likeverdige offentlige tjenester kan være lavt på grunn av mistilliten de har til offentlige myndigheter, og den tilsynelatende mangelen på forståelse for tater/romanifolks spesielle historiske situasjon hos mange offentlige instanser. Det later til å være særlig behov for kunnskapsheving om tater/romanifolk, men også om nasjonale minoriteter generelt, innenfor disse områdene: skole, politi, barnevern, NAV og helse- og omsorgstjenester.

Utvalgets undersøkelser av politikken på 1900-tallet viser at den var feilslått, og tiltakene hadde konsekvenser som var svært dramatiske for både enkeltpersoner og gruppen som helhet. En del av dagens utfordringer kan knyttes til denne politikken og disse tiltakene. De siste tiårene har myndighetene lagt om fra en assimileringpolitikk mot en politikk basert på likeverd og anerkjennelse av gruppen som nasjonal minoritet. Det er også igangsatt tiltak som sikter mot oppreisning for de overgrep som er skjedd. Likevel mener utvalget at myndighetene ikke har gjort tilstrekkelig for denne gruppen. Dette til tross for at myndighe-

tene i lengre tid har vært kjent med at store deler av gruppen er i en svært sårbar situasjon.¹⁵ Utvalget mener dette medfører at myndighetene har et stort ansvar for å bidra til å møte utfordringer mange innenfor denne folkegruppen fortsatt har.

Offentlige velferdsordninger kan være kompliserte og vanskelig tilgjengelig generelt. Dette gjelder blant annet ordninger for etter- og videreutdanning, gjeldsslette samt prosedyrer ved og etter bedriftsetableringer for dem som vil drive egen virksomhet (regnskap, rapportering etc.). Utvalgets undersøkelser viser at en del tater/romanifolk også har lite kunnskap om offentlige ordninger og egne rettigheter, eller mangler forutsetninger for å finne frem i systemet for å nyttiggjøre seg disse rettighetene. Det finnes allerede en rekke ordninger for blant annet etter- og videreutdanning, gjeldsslette etc. som noen kunne benyttet seg av, men som de av ulike grunner ikke bruker.

Et gjennomgående funn er at det er et stort behov for informasjon om ulike samfunnsprosesser og -systemer blant mange tater/romanifolk. Mangel på kunnskap om disse prosessene, sammen med manglende tillit til storsamfunnet svekker mange tateres/romanifolks mulighet til full deltagelse i samfunnet. Samtidig kan det se ut til at representanter for offentlige myndigheter i liten grad er klar over at relasjonen mellom tater/romanifolk og myndighetene kan være vanskelig av historiske grunner.

Det at historien om politikken overfor denne gruppen er lite kjent blant myndigheter og befolkning for øvrig, kan også bidra til manglende forståelse for tateres/romanifolks situasjon og utfordringer i møte med offentlige etater som NAV eller skole.

Manglende kunnskap om minoriteter er ikke noe særegent for NAVs relasjon til tater/romanifolk, og handler om kulturforståelse i praksis. For å kunne møte individer der de er må man ha kjennskap til den historiske og kulturelle konteksten. Dette er en kompleks situasjon, og faren for å bli misforstått og «trække feil» er stor. At man kommer med referanser til kultur og bakgrunn vil av noen tater/romanifolk oppleves som negativ forskjellsbehandling og diskriminering, mens andre personer vil oppleve seg mer sett og forstått. Det finnes ikke én løsning som kan brukes på alle. Men det er viktig at offentlig ansatte er bevisste på denne problemstillingen.

Flere studier indikerer at etniske minoriteter for å få likeverdige offentlige tjenester trenger

mer tid, bedre tilgjengelighet og en mer utforskende og sensitiv kommunikasjonsstrategi fra saksbehandlers side enn det majoritetsklinter trenger. Samtidig gir utvalgets undersøkelser grunn til å tro at mange tater/romanifolk faktisk får mindre av dette.

Kunnskapen om samfunnet og samfunnsinstitusjoner synes å variere innad i tater-/romanibefolkningen. Derfor er det viktig å gi god informasjon og ha dialogbaserte møter. Aktiv involvering av brukeren i offentlige tjenester er en demokratisk rettighet og en politisk og faglig målsetning. Det er viktig at politikere, administrative ledere og tjenesteutøvere setter brukeren i sentrum for prioriteringer og organisering av virksomheten.

Det eksisterer flere veier til fagbrev, i tillegg til ulike former for kompetansevurdering. Det finnes også rådgivningstjenester for personer som oppretter og driver enkeltpersonforetak, i tillegg til gjeldsrådgivning og skatteamnesti. Det ser imidlertid ut til å være forhold ved ordningene som gjør at de ikke fungerer for mange av dem som sliter med de utfordringene som er beskrevet i det foregående. Det kan også være vanskelig å orientere seg i og forstå de ulike ordningene; særlig hvis man har lite utdanning og begrenset tidligere erfaring med denne typen systemer. Kombinert med en sterk mistillit og skepsis til det offentlige kan terskelen for å kontakte ulike myndighetsinstanser for å få råd og hjelp bli ekstra høy. Et gjennomgående funn er at det er et stort behov for informasjon om ulike samfunnsprosesser og velferdsordninger blant mange tater/romanifolk. Gitt at mange ikke ser ut til å benytte seg av de eksisterende plattformer og arenaer der denne typen informasjon distribueres, kan det være behov for en ekstra satsning på å nå ut med informasjon til tater/romanifolk. Her kan det også være behov for en egen satsing for kvinner med tater-/romanibakgrunn og etablering av arenaer hvor de kan utveksle erfaringer og kunnskap knyttet til deltagelse i det formelle arbeidsliv på tvers av organisasjonstilhørighet.

6.11.2.2 Likeverdige muligheter som nasjonal minoritet

Politikken med omsorgsovertagelse for barn med tater-/romanibakgrunn hadde som mål å bryte familieband og fjerne folkegruppens kultur. Det har hatt negative konsekvenser for folket som helhet, med mistillit og frykt som resultat. Oppbrutte familier, tap av språk og kultur har også skapt store personlige sår hos barna som ble tatt og familien som stod igjen. Intervjuer gjennomført

¹⁵ NOU 1980; St.meld. 2000–2001

for utvalget viser at tidligere barnevernsbarn og deres biologiske familie har opplevd det som vanskelig når kontakten gjenopptas etter mange års adskillelse.

1900-tallets assimileringpolitikk gir norske myndigheter et særskilt ansvar for å se til at folkegruppen i dag har reelle muligheter til å bevare og videreutvikle sin kulturarv og sitt språk. Taterne/romanifolkets status som nasjonal minoritet gir også myndighetene en slik forpliktelse.

Skole- og kulturprosjektene «Taterfolket fra barn til voksen» og «Formidling av taterkultur i barnehage og skole» har vært drevet av et knippe ildsjeler og har manglet en tydelig forankring i utdanningssektoren. De som har jobbet med prosjektene, har selv måttet kontakte enkeltskoler for å få innpass, noe som er svært ressurs- og tidkrevende. Utvalget ser det som helt sentralt at dette arbeidet løftes opp og forankres gjennom Utdanningsdirektoratet eller Kunnskapsdepartementet på en annen måte enn i dag. Det er imidlertid

avgjørende at eventuelt fremtidige tiltak bygger videre på kunnskapen som allerede er etablert gjennom prosjektene. Samtidig er det svært viktig at man får engasjert flere deler av tater-/romanibefolkningen og flere regioner enn i dag i dette arbeidet.

Basert på utvalgets funn, men også på funn fra annen forskning, ser utvalget det som helt sentralt at kunnskapen i skolen om nasjonale minoriteter generelt, og tater-/romanifolk spesielt, bør økes. I dag tegner det seg et landskap av usynliggjøring av de nasjonale minoritetene ved at det er lite kunnskap om eller interesse for dem i storsamfunnet, det står lite om dem i læremidler, og lærere har liten kunnskap om nasjonale minoriteter i vår felles historie og nåtid. Denne typen usynliggjøring kan være med å forsterke fordommer mot folkegruppen og bidra til at personer innenfor den opplever manglende aksept og respekt for sin egenart.

Kapittel 7

Veien videre

Utvalgets hovedfunn fra de enkelte undersøkelser er oppsummert i innledningen til de ulike kapitlene, særlig kapitlene 4, 5 og 6. Dette kapitlet oppsummerer de funnene utvalget særskilt mener innebærer utfordringer som bør få konsekvenser for myndighetenes politikk og prioriteringer fremover. Kapitlet skal gi myndighetene «grunnlag for å vurdere framtidige tiltak for å bidra til rettferd og forsoning», slik det står i utvalgets mandat.

Taterne/romanifolket er en sammensatt befolkningsgruppe med ulike livshistorier og livssituasjoner, selv om det også er tette forbindelser innad i gruppen blant annet på grunnlag av sterke familiebånd. Det vil finnes ulike syn innad i gruppen på fortiden og dagens situasjon. Dette kan også gi ulike fremtidsvisjoner. I det følgende vektlegger utvalget de utfordringene som en god del taterne/romanifolk, men langt fra alle, opplever. For eksempel er det enkelte særskilte utfordringer en del tidligere barnevernsbarn har opplevd og opplever. Utfordringene som oppsummeres i kapitlet, bygger spesielt på funn fra undersøkelsene som er presentert i kapitlene 5 og 6.

7.1 Hovedutfordringer

7.1.1 Ufullstendig oppgjør med fortidens politikk og virksomhet

Utvalgets undersøkelser av ulike sider ved politikken overfor taterne/romanifolket gjennom det siste århundret avdekker overgrep og diskriminering. Dette er erkjent av stat og kirke gjennom tidligere unnskyldninger. Mange – i både tater-/romanibefolkningen og majoritetsbefolkningen – har likevel ikke fått med seg disse unnskyldningene på grunn av sammenhengene de ble gitt i og mangel på informasjon om unnskyldningene i ettertid. En betydelig andel av de taterne/romanifolk utvalget har vært i kontakt med, mener at unnskyldningene ikke har fått konsekvenser for hvordan de blir møtt av myndigheter og andre i samfunnet. De etterlyser derfor et tydelig og godt kommunisert oppgjør med den tidligere assimile-

ringspolitikken fra norske myndigheters side. En del uttrykker at det er viktig for dem at unnskyldningen legges frem av Kongen, ettersom landets formelle statsoverhode har en sterk symbolsk funksjon. Det er viktig for mange taterne/romanifolk at en slik unnskyldning blir godt kjent også blant andre nordmenn, i tillegg til at den formidles til folkegruppen selv.

Mange opplever dessuten at det ikke er tatt noe skikkelig oppgjør fra organisasjonen som etterfulgte Norsk misjon blant hjemløse og kan sies å ha vært etablert av denne, nemlig Kirkens Sosialtjeneste. De uttrykker at de savner et klart og tydelig oppgjør med de mørke sidene ved den virksomheten kirken og Misjonen stod i spissen for i nærmere 100 år.

En rekke taterne/romanifolk utvalget har vært i kontakt med, opplever at det er vanskelig å legge historien bak seg når det ikke er tatt et skikkelig oppgjør med fortiden, eller at det ikke er tilstrekkelig kommunisert og fulgt opp.

7.1.2 Politikens konsekvenser

I store deler av perioden fra etableringen av Misjonen i 1897 frem til 1986 var organisasjonens og statens felles mål å bekjempe «omstreifervesenet» eller den reisende livsformen. Assimileringspolitikken har hatt store negative konsekvenser for livskvaliteten for mange innenfor folkegruppen, ikke bare dem som ble direkte berørt av tiltakene. Politikken og tiltakene har ført til en mistillit som fremdeles preger deres forhold til myndighetene.

Mistillit og frykt som går i arv

Et av utvalgets viktigste funn er at en rekke taterne/romanifolk fortsatt opplever en avstand til det norske samfunnet. Mange uttrykker en sterk mistillit til, og i noen tilfeller en frykt for, norske myndigheter. Dette er knyttet til tidligere overgrep og den offentlige assimileringspolitikken som ble ført overfor folkegruppen helt frem til 1980-tallet. Denne mistilliten og frykten går i arv

til nye generasjoner og forårsaker blant annet at også en del unge opplever å stå på siden av stor-samfunnet. Den vedlikeholdes av stadige opplevelser av krenkelser og diskriminering i dag.

Mistilliten bidrar til en opplevelse av avstand til offentlige myndigheter som for eksempel politi, rettsvesen, barnevern, NAV, skole, helsetjenester og andre offentlige instanser, og kan ha store konsekvenser. Individuer som befinner seg i vanskelige situasjoner, kan vegre seg for å kontakte barnevern, politi eller helsevesen for å få hjelp. Utvalgets funn tyder på at tateres/romanifolks reelle mulighet til å benytte seg av likeverdige offentlige tjenester, er svekket på grunn av både den nevnte mistilliten og mangelen på forståelse for tateres/romanifolks spesielle historiske erfaringer hos mange offentlige instanser.

En stor del av tater-/romanifolk er samtidig opptatt av at den oppvoksende generasjon skal kunne bryte med det de selv betrakter som en negativ spiral av mistro, og få erfaringer som i stedet gir dem tillit til myndighetene.

Svekket livskvalitet

Det finnes ingen statistikk over de sosioøkonomiske forholdene til tater-/romanifolk som gruppe, siden det i Norge ikke føres statistikk på etnisk grunnlag. En undersøkelse gjennomført for utvalget med utgangspunkt i Misjonens klientarkiv viser et oppsiktsvekkende høyt dødelighetsnivå og et svært lavt utdanningsnivå. Når denne gruppen kommer så dårlig ut, er det åpenbart at politikken og tiltakene som er blitt ført, har vært skadelige for taterne/romanifolket som gruppe og for enkeltpersoner som er blitt berørt.

Dødeligheten er tre ganger høyere for dem som var i Misjonens klientarkiv og født mellom 1941 og 1955 enn for den øvrige befolkningen som er født i samme periode. Overdødeligheten fremstår som særlig høy for den yngste gruppen (født 1951–1955), med over fire ganger den gjennomsnittlige dødeligheten. Mennene i denne gruppen er særlig utsatt. Videre viser undersøkelsen at knappe 20 prosent av tater-/romanifolk i denne gruppen har fullført videregående skole eller tatt høyere utdanning, mot nesten 70 prosent i samme aldersgruppe blant befolkningen totalt.

Her er det imidlertid to sammenligningsproblemer. For det første vet man lite om hvordan det har gått med sammenlignbare grupper av tater-/romanifolk som ikke har hatt kontakt med Misjonen. For det andre finnes det ikke kunnskap om hvordan det har gått med sammenlignbare grupper i totalbefolkningen og heller ikke hvem som

ville svare til sammenlignbare grupper. Utvalget mener det ville være av betydning å undersøke dødelighet og utdanningsnivå for andre personer som var i kontakt med barnevernet på 1950- og 1960-tallet, eller som var sosialklienter i samme periode. En slik undersøkelse er etter alt å dømme gjennomførbar, men ville ha krevet langt mer tid og ressurser enn utvalget har hatt til rådighet. En sammenligning med andre utsatte grupper der det allerede foreligger undersøkelser – som krigsbarna – og med befolkningen for øvrig gir likevel grunnlag for å fastslå at romanifolk/tatere som har vært i kontakt med Misjonen, er en svært utsatt gruppe.

Utvalget vil understreke at undersøkelsen ikke er representativ for alle med tater-/romanibakgrunn, ettersom bare en del av dem var i kontakt med Misjonen. Samtidig er det en kjensgjerning at mange av dem som ikke har vært i kontakt med Misjonen, på forskjellige vis likevel er blitt berørt av den tidligere politikken som fra offentlig hold ble ført overfor «omstreiferne».

7.1.3 Fordommer og diskriminering

Både i samfunnet generelt og blant ansatte i offentlige instanser som har kontakt med tater-/romanifolk, synes det å være liten innsikt i folkegruppens kultur og historie. Interessen for å skaffe seg kunnskap om denne folkegruppen later også til å være begrenset. Det hersker i dag utbredte fordommer mot taterne/romanifolket, som blant annet kan være basert på negative oppfatninger som ble skapt av myndighetene og Misjonen på 1900-tallet. Fordommer og negative holdninger må sees i sammenheng med manglende kunnskap om taterne/romanifolket og om historien.

Usynliggjøring av denne delen av vår felles historie og nåtid kan være med på å forsterke opplevelser av «utenforskap» blant tater-/romanifolk. Til tross for at det er en del av læreplanen i grunnskolen, nevnes hverken tater-/romanifolk eller «nasjonale minoriteter» generelt i de nasjonale retningslinjene for lærerutdanningen. Institutt for samfunnsforskning (ISF) kartla i 2014 hvordan urfolk og nasjonale, etniske og religiøse minoriteter er beskrevet i læremidler som brukes i norske skoler, og fant at det generelt er lite kunnskap og undervisning om nasjonale minoriteter.

Samtidig er det de senere år blitt utviklet enkelte læremidler for bruk i skolen. Tater-/romanifolk har medvirket til utarbeidelsen av flere av disse. Dronning Mauds Minne utga i 2006 i samarbeid med Taternes Landsforening et hefte

til bruk i skolen (*Taterne forteller*). I 2014 kom boken ut på romani. Utdanningsdirektoratet har i 2014 ferdigstilt et hefte om alle nasjonale minoriteter som er sendt ut til skolene og er tilgjengelig på internett. I tillegg ligger det læremateriell på nettsiden www.minstemme.no. Oslo byarkiv utga høsten 2014 heftet *Duri drom. Romanifolkets historie*, til bruk i grunnskolen. I samarbeid med utdanningsetaten i Oslo kommune skal heftet brukes til å få konkrete læringsmål om nasjonale minoriteter ut til alle Oslo-skoler. Latjo Dromutstillingen har også en vandreutstilling og undervisningsressurser på nett. I tillegg finnes både dokumentarfilmer og bøker om og av tater/romanifolk som gir viktig innsikt. Dersom skolene gjør bruk av slike nye ressurser, vil det bidra til å synliggjøre folkegruppen som en del av norsk historie og dagens mangfold.

At tater/romanifolk på flere måter er usynlige som gruppe i dagens samfunn, skyldes blant annet at mange av dem ikke tør, eller ikke ønsker, å stå frem med sin tilhørighet på grunn av fordommene de frykter å bli møtt med. Andre velger ikke å kommunisere tydelig sin etniske tilhørighet fordi de mener den ikke er viktig, at den ikke vedkommer andre, eller at den ikke er relevant på arenaer som arbeidsplass og skole.

En del forteller at de opplever å bli usynliggjort, mobbet eller mistenkeliggjort i forbindelse med utdanning, sosiale ytelser, helse eller arbeidssituasjon. Med assimileringspolitikken som historisk bakteppe oppfattes slike erfaringer som en del av en lang historie med undertrykking, ikke som enkeltepisoder eller enkeltskjebner.

Det at historien om politikken overfor taterne/romanifolket er lite kjent blant myndigheter og befolkningen for øvrig, kan også bidra til manglende forståelse for deres situasjon og utfordringer.

Som nevnt over fører negative holdninger og kunnskapsmangel til at mange tater/romanifolk enten ikke tør eller ønsker å fortelle om sin bakgrunn i møte med skole, NAV, barnevern eller andre myndigheter. Mange barn og unge vokser også opp med en frykt for å fortelle om sin bakgrunn på grunn av holdninger i lokalsamfunnet. En del voksne lever det de omtaler som et «dobbeltiliv» der de skjuler sin etniske bakgrunn når de er i andre sammenhenger enn med nærmeste familie og venner. Intervjuer med personer som er gjennomført for utvalget, gir et bilde av at diskriminering og fordommer fortsatt er et omfattende problem for mange i folkegruppen. For eksempel forteller enkelte ungdommer om opplevelser med å bli avvist på grunn av sin gruppetilhørighet når

de søker om lærlingplasser. Slike holdninger i befolkningen gjør det vanskelig for tater/romanifolk å få en tilknytning til det ordinære arbeidslivet.

7.1.4 Levekårsutfordringer i dag

Utvalgets intervjuer viser at det er variasjoner i utdanningsnivå, helse og levekår generelt blant tater/romanifolk i dag. Mye tyder likevel på at en relativt stor andel av denne folkegruppen møter sosiale og økonomiske utfordringer. Dette handler blant annet om hvordan sosiale forskjeller videreføres gjennom generasjoner, om strukturelle betingelser både i nær fortid og i dag, om gruppedynamikk og om samvirke mellom slike faktorer. Forskning viser at hva som skjer i én generasjon, vil kunne påvirke det som skjer i senere generasjoner, selv om utfallet kan anta ulike former. Traumer og virkningene av dem kan overføres som familiearv til generasjoner født etter at de traumatiske hendelsene har funnet sted. Diskriminering kan også gå i arv i den forstand at langsiktige effekter av den kan virke gjennom generasjonene selv om diskrimineringen i samfunnet for øvrig skulle opphøre, eller til tross for at den oppvoksende generasjon selv aldri opplever noen form for diskriminering. Med andre ord kan opplevelser av diskriminering blant foreldre eller besteforeldre redusere mulighetene og livssjansene til barna. Dette vises det blant annet til i nye forskningsrapporter fra Institutt for samfunnsforskning.

Diskriminering og utstøting har medført at en del tater/romanifolk har en svak kobling til det ordinære arbeidslivet, og ikke har utdanning utover grunnskolen. Mange forteller at de møtes med negative holdninger i dagens samfunn, både blant representanter for myndigheter og fra befolkningen ellers. Dette kan være med på å videreføre sosiale problemer for deler av gruppen.

Dette er særlig voksne tater/romanifolk over 50 år som har mangelfull utdanning, og av disse har flere ikke gjennomført grunnskole. Både tater/romanifolk og rektorer og lærere som utvalgets forskere har vært i kontakt med, forteller at skolegang i økende grad betraktes som viktig blant tater/romanifolk, og at det pågår sentrale endringsprosesser i holdninger til skole. Samtidig peker datamaterialet på mobbing og mistriksel på skolen, friksjon i hjem-skole-relasjonen og fravær blant en god del barn med tater-/romanibakgrunn. Disse utfordringene handler om mangel på kunnskap og negative holdninger til tater/romanifolk og om levemåte, holdninger og

gruppedynamikk blant en del tatere/romanifolk, og om samspillet mellom disse.

Utvalget har også vært i kontakt med tatere/romanifolk som har høyere utdanning, og en god del som har fast jobb. Flere av dem forteller at de holder sin etniske tilhørighet skjult for de fleste utenfor familien, og er redde for at den skal bli kjent. Enkelte forteller at de opplever aksept og trivsel i lokalmiljøet og på arbeidsplassen selv om de er åpne om sin etniske bakgrunn.

7.1.5 Konsekvenser av barnevernspolitikken

Tiltak mot barn var et sentralt virkemiddel i assimileringspolitikken og handlet om å fjerne barn fra foreldrene og plassere dem i barnehjem og fosterhjem. Omsorgsansvaret ble i mange tilfeller overført til Misjonen, som gikk inn for å bryte kontakten mellom foreldre og barn. Mellom 1900 og 1986 ble rundt 1500 barn av tatere/romanifolk bortsatt av barnevernet, et svært høyt antall barn innenfor en minoritetsgruppe. Omsorgsovertagelsene var ofte begrunnet med at foreldrenes livsform var skadelig for barna. Situasjonen for barna etter omsorgsovertagelse varierte. Noen av barna som var omfattet av Misjonens virksomhet, forteller at de vokste opp hos omsorgsfulle fosterforeldre, men mange ble utsatt for omsorgssvikt, mishandling og/eller overgrep etter omsorgsovertagelsen. Konsekvenser for mange var en ustabil, uforutsigbar og til tider utrygg oppvekst med få muligheter til å knytte seg til voksne omsorgspersoner og med lite kjennskap til eget opphav. Flere av barna ble flyttet en rekke ganger mellom ulike fosterhjem og institusjoner, og flyttingene kunne skje på kort varsel og uten at barna i nevneverdig grad var involvert i prosessen. Utvalget har vært i kontakt med enkelte som forteller at de fikk høre av Misjonen at foreldrene var døde, mens de senere har fått vite at foreldrene levde og hadde prøvd å finne dem. Dette har vært en stor belastning for både barna og foreldrene.

En del tatere/romanifolk har fått statlig og kommunal oppreisning for forholdene de opplevde etter omsorgsovertagelse. Kommunale forskjeller i oppreisningsordninger gjør at søkere behandles ut fra hvilken kommune som formelt hadde ansvaret for dem som barn, og derfor kan utfallene bli ulike i saker som skulle behandles likt.

Politikken med omsorgsovertagelse for barn av romani-/taterslekt hadde som mål å bryte familiebånd og fjerne en etablert kultur. Det har hatt negative konsekvenser for folket som helhet, med mistillit og frykt som resultat. Oppbrutte familier,

tap av språk og kultur har også skapt sår hos både barna som ble tatt og familien som stod igjen. Intervjuer gjennomført for utvalget viser at tidligere barnevernsbarn og deres biologiske familie har opplevd det som vanskelig når kontakten gjenopptas etter mange års adskillelse.

7.1.6 Mangelfulle erstatnings- og oppreisningsordninger

Undersøkelser utvalget har gjennomført, viser at mange tatere/romanifolk fra ulike miljøer opplever at erstatnings- og oppreisningsordninger som er etablert, ikke er rettferdige eller i praksis ikke fungerer slik at de bidrar til rettferd og forsoning.

Myndighetene har iverksatt tiltak som har hatt til hensikt å styrke og fremme kunnskap om taterne/romanifolkets kultur og historie. Disse tiltakene er begrunnet med at en konsekvens av overgrepene mot folket var at kulturen deres ble svekket. I 2006 åpnet utstillingen Latjo Drom på Glomdalsmuseet. Året etter ble stiftelsen Romanifolkets/taternes kulturfond opprettet i samsvar med vedtaket om dette i 2004, for å bidra til tiltak og aktiviteter som fremmer bevaring og utvikling av kultur, språk og historie. Hverken utstillingen Latjo Drom eller Romanifolkets/taternes kulturfond er blitt ansett av taterne/romanifolket selv som egnet eller tilstrekkelig kollektiv oppreisning for den urett de er blitt utsatt for. Utvalgets intervjuer viser også at det er svært delte meninger om hvordan Romanifolkets/taternes kulturfond fungerer.

De kommunale oppreisningsordningene for tidligere barnehjemsbarn fungerer høyst ulikt. Noen kommuner har ikke hatt slike ordninger. Det finnes også kommuner som har eller har hatt slike ordninger, men der de kun har vært åpne i en avgrenset tidsperiode (ofte to–tre år). Mange som hører til målgruppen for ordningene, opplever at det har vært liten informasjon om dem. De store variasjonene gjør at tatere/romanifolk som søker om oppreisning, i likhet med andre barnevernsbarn blir behandlet ulikt ut fra hvilken kommune som i sin tid hadde ansvaret for å plassere dem. I tillegg har enkelte tatere/romanifolk opplevd at deres søknad er avvist ettersom det ikke forelå noe barnevernsvedtak om omsorgsovertagelse. Selv om utvalget ikke har undersøkt dette systematisk, er det funnet eksempler på at det har vært vanskelig for tatere/romanifolk å finne saksdokumentasjon i kommunale arkiver. Dette kan blant annet henge sammen med at administrasjonen av barnevernets tiltak overfor tatere ble forvaltet av en privat organisasjon som i praksis

ga kommunale barnevernsmyndigheter en mer perifer rolle i gjennomføringen av tiltakene enn ellers.

I 2004 opprettet Stortinget under rettferdsvederlagsordningen en særordning for tater/romanifolk. Frem til 2013 har totalt 1231 personer (av totalt 1251 søkere) fått innvilget rettferdsvederlag (tidligere kalt billighetserstatning) fra staten. Ordningen kan gi vederlag til tater/romanifolk som på grunn av sitt opphav har opplevd mobbing, opphold på Svanviken eller tvangssterilisering. Dette viser at deres historie er blitt trodd av myndighetene.

Mange tater/romanifolk har også fått statlig rettferdsvederlag for tapt skolegang, omsorgssvikt og mishandling under barnevernets omsorg. Det finnes ingen tall på hvor mange tater/romanifolk som har fått rettferdsvederlag over alminnelig ordning, for tapt skolegang eller andre forhold.

Mange opplever søknadsprosessen for å få rettferdsvederlag som vanskelig. Det foreligger et stort behov for informasjon og veiledning om hva vederlagsordningen er, hvordan man skal søke, hva man kan søke om samt hvor man skal henvende seg. Mange har ikke hørt om Statens sivilrettsforvaltning, og finner informasjonen på organets hjemmesider vanskelig tilgjengelig. De lave summene som gis innenfor ordningen, oppleves i tillegg som en manglende anerkjennelse av det de er blitt utsatt for.

7.1.7 Dialog med myndighetene og egen organisering

Tater/romanifolk har organisert seg i flere organisasjoner, og gjort en stor innsats for å utvikle egne representative organer. Organisasjonene er viktige for å gi taterne/romanifolket en stemme overfor offentlige myndigheter og i offentlig debatt. Moderne minoritetspolitikk bygger på en forutsetning om berørte minoriteters aktive deltagelse ved statlige myndigheters utvikling av lovgivning og politikk som direkte vil påvirke deres interesser. Aktive og representative organisasjoner er derfor en forutsetning for at dialogen mellom myndighetene og taterne/romanifolket skal videreutvikles på en måte som bidrar til rettferd og forsoning.

Representanter for taternes/romanifolkets ulike organisasjoner ønsker flere muligheter for dialog med myndighetene om saker som angår dem. Noen peker på at det eksisterende kontaktforumet mellom nasjonale minoriteter og sentrale

myndigheter ikke fungerer godt nok, og er preget av mye enveiskommunikasjon, lite samordning mellom ulike sektorer og manglende oppfølging mellom de årlige møtene. Tater/romanifolk uttrykker at de ønsker egne arenaer for dialog og kommunikasjon med ulike myndigheter i tillegg til kontaktforumet for alle nasjonale minoriteter.

Samtidig er flertallet av tater/romanifolk ikke organisert i foreninger. Mange uttrykker ønske om at mulighetene til deltagelse ikke begrenser seg til foreningene, og etterspør alternative kanaler for informasjon og deltagelse.

7.2 Anbefalinger

Et stort antall tater/romanifolk er sterkt engasjert i arbeidet for å gi den oppvoksende generasjon gode, reelle muligheter til utdanning og yrkesliv, i å bekjempe diskriminering og fordommer og i formidling av sin historie, sitt språk og sin musikalske arv. Utvalget mener det er en offentlig oppgave å støtte opp om folkegruppens egne ressurser og initiativer i dette arbeidet. Samtidig er det et offentlig ansvar å sikre at alle tater/romanifolk har reell og likeverdig tilgang til offentlige tjenester.

Europarådets rådgivende komité har i flere år, også etter Norges siste rapport i 2011, påpekt områder der Norge bør treffe tiltak for å sikre taternes/romanifolkets rettigheter. Dette gjelder blant annet behov for kunnskapsformidling om gruppen, vern mot diskriminering i møte med politi og andre offentlige etater samt på campingplasser. Komiteen peker spesielt på betydningen av at det undervises om nasjonale minoriteter og deres rettigheter i politiutdanningen. Den viser også spesielt til at det er viktig å treffe tiltak for å gjøre Likestillings- og diskrimineringsombudet bedre kjent i befolkningen, ikke minst blant minoriteter som tater/romanifolk, slik at de kan benytte seg av ordningen.

Utvalget har gjennom sine egne undersøkelser grunnlag for å fastslå at disse anbefalingene ikke følges opp på en tilstrekkelig måte.

I lys av dette, og på bakgrunn av utfordringene som er kartlagt gjennom utvalgets arbeid, finner utvalget grunnlag for å peke på en del områder der myndighetene særlig bør vurdere gjennomføring av tiltak. Som et grunnlag for slike vurderinger anbefaler utvalget også at myndighetene innhenter informasjon om andre lands erfaringer og praksis.

7.2.1 Et tydelig oppgjør med fortiden

For mange er det vanskelig å legge historien bak seg når det ikke er tatt et skikkelig oppgjør med fortiden.

- I lys av de undersøkelser og vurderinger som er gjort, mener utvalget at det er viktig med en tydelig og bredt kommunisert offentlig bekref- telse av ansvar for overgrep og forsømmelser som er skjedd fra både offentlige myndigheter, gjennom stat og kommuner, fra Den norske kirke og dem som står nærmest til å ta ansvar for virksomheten til Misjonen (Kirkens Sosi- altjeneste).
- Kunnskap om historien på dette området og om det erkjente ansvaret må også formidles bredt til både tater/romanifolk og befolkning- en for øvrig, som del av et slikt oppgjør. Her vil utvalgets rapporter samt tidligere forskning gi et godt grunnlag.
- Utvalgets undersøkelse viser oppsiktsvek- kende høy dødelighet blant tater/romanifolk som har vært under Misjonen og må sees i sammenheng med politikken som har vært ført. Tiltak her må derfor betraktes som en nødvendig del av oppreisningen. Det er derfor svært viktig å følge opp tateres/romanifolks levekår og helse i dag. Her mangler systema- tisk kunnskap. Utvalget mener videre at kunn- skapsinnhenting og utforming av tiltak på dette området vil ha betydning for forsoningsproses- sen.
- Et oppgjør med fortiden må få konsekvenser i praktisk politikk overfor taterne/romanifolket på alle forvaltningsnivåer. Det er også viktig å trekke lærdom av historien for å unngå å begå samme feil i fremtiden. Dette gjelder også i utforming av politikk overfor andre sårbare grupper i dag.

7.2.2 Fra mistillit til tillit

Forsoning kan sees som gjenopprettelse av brutte relasjoner. Tillit er nødvendig grunnlag for forso- ning.

- Utvalget ser det som et offentlig ansvar å vur- dere tiltak som vil bidra til å styrke tilliten mel- lom romanifolk/tatere og myndighetene. Dette vil blant annet kreve gode fora for kontakt og dialog mellom representanter for folkegruppen og myndighetene sentralt og lokalt. Tatere/ romanifolk må sikres reell deltagelse i proses- ser som angår dem. Dette vil blant annet inne- bære at gruppens organisasjoner blir høringsinstanser.

- Et annet virkemiddel kan være å støtte initiati- ver til etablering av nettverk som kan samle tater/romanifolk også uavhengig av de eta- blerte organisasjonene, for eksempel ung- doms- og kvinnenettverk. En del tater/roma- nifolk har uttrykt ønske om slike nettverk.

7.2.3 Synliggjøring, likeverd og respekt

Tillit vil kunne bygges dersom statlige og kommu- nale etater møter tater/romanifolk med større forståelse og innsikt i deres historie og egenart.

- Utvalgets undersøkelser tyder på at offentlig ansatte har for lite kunnskap om taterne/roma- nifolket og deres rettigheter som nasjonal minoritet. Myndighetene bør derfor vurdere tiltak som kan gi kunnskapsløft blant offentlig ansatte på dette området.
- Myndighetene må anstrenge seg for å finne gode møte- og samarbeidsarenaer for tater/ romanifolk og offentlige instanser som kan føre til gjensidig kunnskapsheving og økt for- ståelse.
- Dette forutsetter blant annet et undervisnings- og opplæringsopplegg slik at offentlig ansatte (lærere, politi, ansatte i NAV, barnevern m.v.) og valgte representanter til de institusjonene denne gruppen møter, får nødvendig kunnskap om taterne/romanifolket og deres historie i Norge, samt om deres rettigheter som enkelt- personer og som personer med tilhørighet til en nasjonal minoritet. Bedre formidling av kunnskap om gruppens historie, kultur og ret- tigheter i barnehage og skole vil også kunne bidra til at tater/romanifolk møtes som indivi- der og ikke med fastlåste forestillinger til seg som gruppe.

7.2.4 Likeverdig rett til utdanning

Utdanning er en helt sentral faktor for å sikre fremtidig velferd og livskvalitet. Foreldre har et grunnleggende ansvar for å ta vare på sine barn, og grunnutdanning er en del av det. Utvalget vil likevel understreke at myndighetene har ansvar for å sikre at barn og unge med tater-/romanibak- grunn har likeverdig og reell tilgang til skole og utdanning. Her mener utvalget det er flere forhold som bør vurderes:

- En bevissthet rundt at det fortsatt eksisterer negative holdninger til tater/romanifolk, bør være en del av skolenes antimobbearbeid. Samtidig er det behov for mer kunnskap om barn av nasjonale minoriteters sosiale situasjon i skolen. Utvalget mener videre at det trengs

mer forskning for å undersøke hvorvidt det foreligger en sammenheng mellom det høye fraværet blant tater-/romanibarn og mistrivsel og/eller mobbing på skolen.

- Utvalgets undersøkelser tyder på at få tater-/romaniforeldre i dag søker om å få fritak og tilrettelagt undervisning for sine barn i reiseprioden. Enkelte av foreldrene forteller at de ikke søker av frykt for at det vil skape problemer for barna på skolen eller at skolen vil kontakte barnevernet. Praksis viser at der det er foreldre som ønsker dette og tar barna ut, varierer det sterkt hvorvidt og eventuelt hvordan skolen legger til rette for at elevene skal kunne ha kontakt med skolen og gjennomføre skolearbeidet i disse periodene. Utvalget mener at det er viktig at skolen er i dialog med foreldre som ønsker barna fritatt med tanke på å finne en løsning der barnets rett til utdanning blir ivaretatt i praksis. Så lenge enkelte barn tas ut av skolen i forbindelse med reising, er det viktig at disse barna ikke blir stående uten et opplæringstilbud. Det er et offentlig ansvar å sørge for at dette følges opp. En god dialog mellom foreldre og skole er avgjørende. Utvalget understreker at det er nødvendig at skolene har ressurser til dette
- Utvalget vil videre påpeke at kunnskapen i skolen om nasjonale minoriteter generelt, og tater-/romanifolk spesielt, bør økes. Det er viktig at Utdanningsdirektoratet og NAFO følger opp og sikrer at skolene og barnehagene gjør seg kjent med veilederen om nasjonale minoriteter. I tillegg oppfatter utvalget det som sentralt at kunnskap om nasjonale minoriteter inkluderes i lærerutdanningen. Utvalget mener nasjonale myndigheter har et ansvar for å sikre at dette gjennomføres.

7.2.5 Forebygging av og tiltak ved diskriminering

På flere områder ser utvalget et behov for tettere oppfølging fra myndighetenes side for å forebygge mot diskriminering av tater-/romanifolk og gi gruppen en reell mulighet for rapportering om og veiledning ved opplevd diskriminering.

- Politiets rolle ved hendelser mellom tater-/romanifolk og campingplassiere er utfordrende, og synes å være preget av at diskrimineringsaspektet er blitt ansett som underordnet. Det er viktig at politiet tar på alvor situasjoner der diskriminering kan ha forekommet og registrerer disse anmeldelsene, og at politiet selv opptrer nøytralt. Utvalget vil understreke

betydningen av at kunnskap om så vel individuelle rettigheter som rettighetene knyttet til nasjonale minoriteter, deres ulike tradisjoner og deres kulturelle rettigheter formidles i politiutdanningen og i videreutdanning/kursing av allerede utdannet politi. Dette vil kunne være med på å gi økt forståelse og forebygge diskriminering.

- Når det gjelder utfordringer på campingplasser generelt, anbefaler utvalget at dialogen og samarbeidet som tidligere eksisterte mellom NHO, Likestillings- og diskrimineringsombudet, politi og tater-/romaniorganisasjoner, gjenopp-tas. Her er det viktig å utforme gode dialogfora/-arenaer, og at dette formaliseres, slik at dette ikke kun er avhengig av engasjerte enkeltpersoner i de ulike instansene og organisasjonene. I denne sammenhengen er det imidlertid avgjørende at alle parter følger opp sin del av samarbeidet.

7.2.6 Tilrettelegging for avklaring av rettslige spørsmål

Tatere/romanifolk har vært utsatt for grove overgrep som bryter med grunnleggende menneskerettslige verdier, og møter også i dag utfordringer som kan føre til konflikt med menneskerettslige krav og med diskrimineringsvernet. Vurderingene utvalget har foretatt i lys av folkerettslige forpliktelser og norsk lovgivning, viser at det innenfor rammene av utvalgets arbeid er vanskelig å konkludere med tilstrekkelig sannsynlighet hvorvidt forholdene også var og er rettsstridige.

- Det er viktig at det finnes institusjoner tater-/romanifolk kan henvende seg til for effektivt å få avklart sin rettslige stilling. Tilstrekkelig sikre svar på slike spørsmål får man først ved behandlingen av enkeltpersoners konkrete forhold i prosesser som har egnede virkemidler for å vurdere og ta stilling til faktiske og rettslige uklarheter.
- Utvalget mener myndighetene må legge til rette for at det kan avklares hvorvidt det har funnet og fremdeles finner sted rettsstridige forhold, herunder menneskerettighetskrenkelser. Utvalget har notert seg at Stortinget i mars 2015 vedtok å gi Den nasjonale institusjonen (NI) for menneskerettigheter nytt mandat og mulighet for nye virkemidler. Myndighetene bes spesielt om å vurdere hvorvidt NI eller andre instanser kan få en rolle som supplement til eksisterende klagemuligheter til Likestillings- og diskrimineringsombudet og domstolene.

7.2.7 Like muligheter i praksis – behov for informasjon og veiledning

Like rettigheter til velferdsordninger er en forutsetning for likeverdighet og livskvalitet. Det må legges til rette for at tatere/romanifolk får samme tilgang til rettigheter og samme muligheter i samfunnet som majoritetsbefolkningen.

- Offentlige velferdsordninger kan være kompliserte og generelt vanskelig tilgjengelige. Dette gjelder blant annet ordninger for etter- og videreutdanning, gjeldsslette samt prosedyrer ved og etter bedriftsetableringer for dem som vil drive egen virksomhet (regnskap, rapportering etc.). Utvalgets undersøkelser viser at en del tatere/romanifolk også har lite kunnskap om offentlige ordninger og egne rettigheter, eller mangler forutsetninger for å finne frem i systemet for å nyttiggjøre seg disse rettighetene. Det finnes allerede en rekke ordninger for blant annet etter- og videreutdanning, gjeldsslette etc. som noen kunne benyttet seg av, men som de ikke finner frem til.
- Det er et offentlig ansvar å påse at alle grupper av befolkningen har en reell mulighet til å nyttiggjøre seg velferdstilbud, slik som for eksempel opplæringstilbud. Utvalgets undersøkelser av politikken både på 1900-tallet og i nyere tid viser at myndighetene ikke har gjort tilstrekkelig for denne gruppen. De har derfor et stort ansvar for å bidra til å møte utfordringer mange innenfor denne gruppen fortsatt stilles overfor. Myndighetene må sette inn ressurser – sikre likeverdig tilgang til offentlige tjenester, inkludere tatere/romanifolk i utarbeidelsen av konkrete løsninger.
- Utvalget vil særlig understreke at det bør vurderes tiltak som øker tilgjengeligheten og muligheten for veiledning ved Likestillings- og diskrimineringsombudet for tatere/romanifolk som opplever diskriminering.
- Utvalget mener også myndighetene bør vurdere tiltak som sikrer at de tatere/romanifolk som søker sitt opphav og sin historie i Misjonens klientarkiv eller andre arkiver, får nødvendig hjelp og veiledning og innsyn innenfor de rammene som hensynet til personvernet gir.

7.2.8 Rettferdige erstatnings- og oppreisningsordninger

Utvalget mener det er grunn til å revurdere sider ved de eksisterende erstatnings-/oppreisningsord-

ningene for at de skal kunne oppfattes som rettferdige og fungere etter sin hensikt.

- Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn varierer sterkt kommunene imellom. Staten hadde det overordnede ansvaret for tilsyn med barnehjemmene, både Misjonens og andre offentlige og private barnehjem, der barna av tatere/romanifolk var plassert. I likhet med kommunene, må staten derfor se på hvordan man kan sikre samordning og likebehandling. Utvalget mener staten også har et særlig ansvar for å se til at barn som ble tatt uten vedtak, ikke avvises på grunn av denne forsømmelsen fra myndighetenes side når de i ettertid søker om erstatning.
- Det er et offentlig ansvar å sikre tilstrekkelig rådgivning og veiledning til tatere/romanifolk som ønsker å søke kommunale og/eller statlige vederlagsordninger.
- Latjo Drom-utstillingen er viktig for formidlingen av taternes/romanifolkets kulturarv, men den er ikke tilstrekkelig. Det er en offentlig oppgave å legge til rette for mer formidling av historie og kultur, i flere deler av landet. Dette gjelder blant annet kystkulturen til de båtreisende på Sørlandet og Vestlandet. Utvalget mener myndighetene bør vurdere tiltak som sikrer representanter for taterne/romanifolket medbestemmelse i utforming og gjennomføring av slike formidlingstiltak.
- Utvalget mener at Romanifolkets/taternes kulturfond kan være et viktig bidrag til å styrke folkegruppens kultur og språk i Norge. Det er derfor viktig at forvaltningen av ordningen har bred tillit blant tatere/romanifolk. Fondet er ment å være en kollektiv oppreisning for tidligere tiders urett. Utvalget ser at informasjonen om og forvaltningen av RT-fondet bør styrkes, slik at fondet når ut til flest mulig i tater-/romanimiljøer.
- Myndighetene har et ansvar for en deltagende og åpen minoritetspolitikk. De må også påse at utøvelsen av minoritetspolitikken ikke er konfliktskapende, og at økonomiske ordninger er organisert slik at de ikke bidrar til å øke spenninger mellom personer og grupper i tater-/romanibefolkningen.
- Der myndighetene har etablert kollektive ordninger, har de et ansvar for å se til at de som forvalter offentlige midler på fellesskapets vegne, følger lover og regler om åpenhet og innsyn slik at driften inngir den nødvendige tillit.

7.2.9 Videre forskning og forskningsformidling

Utvalgets undersøkelser gir ny kunnskap på en rekke områder. Disse undersøkelsene har imidlertid også avdekket flere forhold som burde ha vært undersøkt, noe som på grunn av begrensninger i tid og ressurser ikke har vært mulig. Utvalget vil derfor foreslå at det avsettes midler til videre forskning på noen slike temaområder ut fra ulike faglige tilnæringsmåter.

- Blant mange tater/romanifolk er det stor interesse for hvordan folkegruppen er blitt omtalt og hvordan enkeltpersoner er blitt behandlet i norsk psykiatri. Det bør derfor gjennomføres en bredere undersøkelse av dette temaet over et lengre tidsrom enn det Tater-/romaniutvalget har hatt anledning til å gjøre.
- Det er viktig for tillitsbygging og forsoning at det gjennomføres forskningsprosjekter som kan gi kunnskap om dette feltet. De dramatiske funnene om overdødelighet og lavt utdanningsnivå blant Misjonens «klienter» i etterkrigstiden gir grunnlag for vurdering av en mer omfattende levkårsundersøkelse basert på hele Misjonens virketid. Det vil kunne gi ny kunnskap om konsekvenser av assimileringspolitikken over flere generasjoner.
- Svært interessante funn i prosjektet om politikken overfor taterne/romanifolket under andre verdenskrig taler for en videre satsning også på det feltet.

- Prosjektet om situasjonen i dag taler også for en videre kvalitativ forskningssatsning på levkår for tater/romanifolk. Særlig er det grunnlag for å vurdere en bredere kartlegging av livssituasjonen for barn og unge av tater-/romani-slekt. Utvalget vil særlig anbefale at det vurderes å avsette midler til kvalitative studier som kartlegger om unge mennesker av tater-/romanislekt møter særskilte hindringer for å få gjennomført utdanning. Her er det viktig å undersøke mulige sammenhenger mellom frafall og elevers opplevelse av manglende aksept og respekt for tater/romanifolk blant lærere og medelever. Det vil være av spesiell betydning å se på muligheter for å overføre reell kompetanse til formell kompetanse.
- Det forekommer allerede enkelte forskningsprosjekter når det gjelder bruk og formidling av språket (romani/rotipa). Men utvalget mener det er viktig med en større satsning på dette på grunn av språkets sentrale betydning for mange tateres/romanifolks identitet.
- Utvalget ser det som svært viktig at tater/romanifolk får kjennskap til utvalgets hovedfunn og anbefalinger og til de utredninger som ligger til grunn for rapporten. Det er også viktig at kommuner, relevante departement og andre aktuelle instanser får kjennskap til utvalgets hovedfunn og anbefalinger som vedrører deres virksomhet.

Litteraturliste

- Agerup, J.L. (1991): *Redder du barnet, redder du slekten. Teori og praksis i Omstreifermisjonens omsorgsarbeid for barn og voksne 1900–1960*. Hovedoppgave i historie. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Bergkvist, Johanne (2014). «...omstrippende og mistænkelige Personer». *Utforming og bruk av fattiglovgivning rettet mot romanifolk på 1700 og 1800-tallet*. <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/aktuelt/arrangementer/konferanser/2014/historiedagene/program/historier-om-rom-og-romani-forholdet-mellom-maj.html> [Lest 20.05.2015]
- Bergkvist, J. og K.-S. Vigarardt (2015a). «Anlæg for opposisjon». *Motstand og organisering blant reisende i første halvdel av 1900-tallet. Godin Hagvald Nikolaysen som eksempel*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Bergkvist, J. og K.-S. Vigarardt (2015b). «Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse». *Reisendes arbeid for oppreisning og anerkjennelse*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Carlsen, I.B. (1922). *Et hjemløst folk: Kort oversikt over arbeidet for omstreiferne i Norge*. Kristiania: Luthersk bokmisjon.
- Den norske Helsingforskomité (2009). *Norsk romani-/taterpolitikk: Fortid, nåtid, fremtid*. Oslo: Den norske Helsingforskomité.
- Eide, A. (2015). *Norges gjennomføring av Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Eide, B. og E. Aanesen (2008). *Nasjonens barn*. Oslo: Conflux.
- Ellingsen, D. og S.B. Lilleaas (2015). *Levekårsundersøkelse romanifolket/taterne. Registerbasert undersøkelse om dødelighet og utdanning*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Fylkesnes, Marte Knag og Marit Netland (2012). «God praksis i møte med etniske minoritetsfamilier i barnevernet: saksbehandlers og foreldres erfaringer», i *Norges barnevern*, nr. 4, vol. 89.
- Govier, T. og W. Verwoerd (2002). «Taking Wrongs Seriously: A Qualified Defence of Public Apologies» i *Saskatchewan Law Review* vol. 65.
- Hagen, G. (2001). *Barnevernets historie. Om makt og avmakt i det 20. århundret*. Oslo: Akribe.
- Halvorsen, R. (2004). *Taternes arbeid for oppreisning og anerkjennelse i Norge*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Hartmann C. (1908). *Løsgjengerloven: med kommentar*. Kristiania: Grøndahl & Søn.
- Hvinden, B. (2000). «Innledning: Fra fordømmelse til respekt og verdighet. Det norske samfunnets skiftende forhold til romanifolket», i Hvinden, B. (red.), *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hvinden, B. (2001). *Storsamfunn og minoritet. Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*. Oslo: Norges forskningsråd, Området for kultur og samfunn.
- Hvinden, B. og K.S. Pettersen (2001). «Hvem ble kapret av hvem? Samspill mellom sentrale myndigheter og Norsk misjon blant hjemløse i utformingen av politikken overfor romanifolket», i Bay, A.H., B. Hvinden og C. Koren (red.). *Virker velferdsstaten?* Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Haave, P. (2000). *Sterilisering av taterne 1934 – 1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd, Området for kultur og samfunn.
- Haave, P. (2001). «Tvangssterilisering i Norge: en velferdsstatlig politikk i sosialdemokratisk regi?» i Christensen, C.R., U. Lundberg og K. Petersen (red.), *Frihed, lighed og tryghed: velfærdspolitik i Norden*. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 48, Århus, s. 140–162.
- Haave, P. (2004). «Dokumentasjon av tvangssterilisering i Norge – en orientering» i St.meld. nr. 44 (2003–2004) *Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordninger for romanifolket/taterne og eldre utdanningslidende samer og kvenner* (Justis- og politidepartementet), s. 51–53.
- Haave, P. (2006). «NS-regimets 'taterpolitikk' – en minoritetspolitikk i utakt?» i Johansen, P.O. (red.), *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub.

- Haave, P. (2007). «Sterilization under the Swastika: the case of Norway» i *International Journal of Mental Health*, 36 (1), s. 45–57.
- Haave, P. (2015a). *Augrensning og identifisering*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Haave, P. (2015b). *Ingen rasediskriminering av «taterne»? Om Norges ratifisering av FNs rasediskrimineringskonvensjon i 1970*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Haave, P. (2015c). *Assimileringspolitisk dyrevelferd. Om bakgrunnen for forbudet mot «omstreiferne» hestehold i dyrevernaven (1951–1974)*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Haave, P. (2015d). *Sterilisering av kvinner fra Svanviken arbeidskoloni (1949–1970)*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Haave, P. (2015e). *Tater-/romaniutvalgets psykiatriprosjekt: Misjonens rolle*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Haave, P. (2015f). *En paragraf til besvær. Misjonens «aksjon» for å lette adgangen til tvangssterilisering av mindreårige*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Haave, P. (2015g). «Taterspørsmålet» under hakekorset. *NS-regimets planlagte løsning og taternes/romanifolkets krigshistorie*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Kjeldstadli, K. (1999). «Biologiens tid – randbemerkninger om viten og venstrestat» i Rudeng, E. (red.), *Kunnskapsregimer: debatten om De nasjonale strateger*. Oslo: Pax Forlag.
- Kjeldstadli, K. (2003). «Mange samfunn i samfunnet?» i Kjeldstadli, K. *Norsk innvandringshistorie*. Bind 2: *I nasjonalstatens tid 1814–1940*. Kapittel 15. Oslo: Pax Forlag.
- Kjeldstadli, K. (2003). «Kan fremmede egentlig bli nordmenn?» i Kjeldstadli, K. *Norsk innvandringshistorie*. Bind 2: *I nasjonalstatens tid 1814–1940*. Oslo: Pax Forlag.
- Larsen, A.-M. (2010). *Vi er fargerike bare vi tør: taternes fortellinger*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Larsen, A.-M. (2014a). *Taterne – en nasjonal minoritet. Formidling av taterkultur i skolen. Et opplegg med vekt på drama*. Trondheim: Dronning Mauds Minne, høgskole for barnehagelærerutdanning.
- Larsen, A.-M. (2014b). *Taterne – en nasjonal minoritet. Formidling av taterkultur i skolen. Et opplegg med vekt på kunst og håndverk*. Rapport fra et prosjekt for 7. trinn ved Fagerlund skole i Ringsaker kommune. Trondheim: Dronning Mauds Minne, høgskole for barnehagelærerutdanning.
- Larsen, A.-M. (2014c). *Taterne – en nasjonal minoritet. Formidling av taterkultur i barnehagen*. Trondheim: Dronning Mauds Minne, høgskole for førskolelærerutdanning / Høgskolen i Sør-Trøndelag / Taternes landsforening.
- Larsen, A.-M. m.fl. (2009). *Taterfolket fra barn til voksen: et skole- og kulturprosjekt*. Trondheim: Dronning Mauds Minne, høgskole for førskolelærerutdanning / Høgskolen i Sør-Trøndelag / Taternes landsforening.
- Lie, E. (2001). «Nasjonaliteten i Nasjonen» i *Arr* nr. 3.
- Lilleaas, S.B. og D. Ellingsen (2015). *Bosetting av Misjonens klienter på 1980-tallet*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Lund, A.B. og B.B. Moen (2013). «Taterne og skolen – hva må til for å bedre taterbarnas skolesituasjon?» i *Norsk pedagogisk tidsskrift* nr. 04–05.
- Kaveh, C. (2015). *Taterne/romanifolket i det norske politi- og rettsvesenet 1900–1980: Et studium av politiets og domstolenes praktisering av lovverket (løsgjenger-, handels- og dyrevernaven)*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Kjeldstadli, K., J.E. Myhre og E. Niemi (2003). *Norsk innvandringshistorie. Bd. 2 I nasjonalstatens tid 1814–1940*, Oslo: Pax Forlag.
- Marvik, E.M. (1983): *Et merke ble satt på personer og slekter. Om taterne i Norge*. Hovedoppgave i sosialantropologi. Oslo: Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Oslo.
- Marvik, E.M. (1991): *Situasjonen for omstreiferne etter avviklingen av Norsk misjon blant hjemløses engasjement og overføring av ansvaret til kommunen*. Rapport til Sosialdepartementet. Oslo: Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Oslo.
- Messel, J. og R. Slagstad (red.) (2014). *Profesjonshistorier*. Oslo: Pax Forlag.
- Midbøe, Ø. (1968). *Eilert Sundt og fantesaken*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Midtbøen, A.H., J. Orupabo og Å. Røthing (2014a). *Beskrivelser av etniske og religiøse minoriteter i læremidler*. Rapport 2014:010, Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Midtbøen, A. H., J. Orupabo og Å. Røthing (2014b). *Etniske og religiøse minoriteter i læremidler. Lærer og elevperspektiver*, Rapport 2014:011. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Minken, A. (2003). *Tatere/romanifolk i Norden – teorier om opphav og etnisitet*, i *Romanifolkets kultur, språk og opprinnelse*. Rapport fra en arbeidsgruppe. Oslo: Norges forskningsråd.
- Minken, A. (2009). *Tatere i Norden før 1950. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Avhandling levert for graden philosophia

- doctor. Institutt for historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø.
- Moen, B.B. (2009). «Taterne og skolen – et asymmetrisk møte», i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 93 (3).
- Møystad, M. (2015a). «*Strengt og mildhet må gå hånd i hånd*». *Norsk misjon blant hjemløse bosettingspolitikk overfor familier av omstreiferslekt i perioden mellom 1907 og 1988*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Møystad, M. (2015b). «*Taterne i Solør vil bli fastboende, men 'buroen' hindrer dem i å kjøpe jord*». *En undersøkelse av kommunene Våler, Åsnes og Grues behandling av søknader fra tater om bolig, tomt til bolig, konsesjon, eller lån til bolig i perioden 1945–1970*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Nordvik, R. (2015a). *Barnevern og tater/romanifolk på 1900-tallet*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Nordvik, R. (2015b). *Offentlige unnskyldninger, oppreisning og forsoning*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Nordvik, R. (2015c). *Erstatnings- og oppreisningsordninger for tater/romanifolk*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Pareus, F. og M. Stenhammer (2014). Internt notat for Tater-/romaniutvalget.
- Pettersen, K.S. (1997). *En kvalitativ studie av tiltak mot barn av tater i perioden 1914–1986*. Hovedoppgave i sosiologi. Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU. Rapport fra delprosjekt. Prosjekt: Forskning om tater, Norges forskningsråd.
- Pettersen, K.S. (1999). *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*. Rapport fra delprosjekt. Prosjekt: Forskning om tater, Norges forskningsråd. Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU.
- Pettersen, K.S. (2000). «*For barnas skyld? Ideologi og praksis i tiltakene rettet mot taternes barn*» i Hvinden, B. (red). *Romanifolket og det norske samfunnet: følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Pettersen, K.S. (2005). *Taterne og Misjonen. Mangfold, makt og motstand*. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. Rapport 2/05.
- Pettersen, K.S. og B. Hvinden (2008). «Norsk misjon blant hjemløse og barnevernet i det forrige århundret» i *Tidsskriftet Norges barnevern* 2.
- Pettersen, K.S. (2011). «Taushet og tause barn» i *Tidsskriftet Norges barnevern* 1, s. 5–13.
- Romanifolkets Landsforening (1997). *Tatere før og nå: Oppreisning for et folk*. Våler: Romanifolkets landsforening.
- Saenger, S. (1983). «*Fra fant til folk*». *Den norske omstreifermisjonens virksomhet i mellomkrigstiden (1920–1930-årene)*. *En sosialhistorisk undersøkelse*. Hovedoppgave i historie (klausurert). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Schlüter, R. (1990). *De reisende: en glemte minoritet*. Levanger: Høgskolen i Nord-Trøndelag.
- Schlüter, R. (1993). *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Seip, A.-L. (1984). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Seip, A.-L. (1994a). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Seip, Anne-Lise (1994b). *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–75*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Simonsen, E. (2004). «Krigsbarn og barnevern», vedlegg 3 i NOU 2004: 23 *Barnehjem og spesialskoler under lupen*.
- Skou, M.J.M. (1893/1917). *Paa fantestien. Oplevelser og erindringer fra omstreiferlivet tilligmed en skildring av taterfolkets liv, sæder og skikk*. Kristiania: Aschehoug.
- Sogner, S. (2003). «Taterne eller romanifolket» i Kjeldstadli, K. *Norsk innvandringshistorie*. Bind 1: *I kongens tid 900–1814*, kapittel 18. Oslo: Pax Forlag.
- Sundt, Eilert (1974). *Beretning om Fante eller Landstrykerfolket i Norge*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag. Første opplag 1850.
- Stenseth, Bodil (2000). *Eilert Sundt og det Norge han fant*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Stenhammer, M. (2015). *En norsk misjonsstasjon? Svanviken i norsk tater-/romanipolitikk 1949–1986*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Sæther, L.M. (2015). *Overgangen fra norsk Misjon blant hjemløse til Kirkens Sosialtjeneste*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Søbye, Espen (2014). *Folkemengdens bevegelse 1735–2014. En tabellstudie*. Oslo.
- Tcherenkov, L. og S.Laederich (2014). «The Roma. Vol. 1» i *History, Language, and Groups*.
- Teige, E. (2015). *Sosialpolitisk utvikling med lov om sosial omsorg av 1964 som omdreiningspunkt*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Thompson, Janna (2008). «Apology, Justice, and Respect: A Critical Defense of Political Apology» i Gibney, M. m.fl. (red.). *The Age of Apo-*

- logy: Facing Up to the Past*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Thorsnes, I.E. (2015). *Barnevernsforvaltningen overfor tatere/romanifolk i perioden 1900–1986*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Tranøy, J. (1988). *En særromsorg blir til. Om gjenopptakelsen av Eilert Sundts arbeid for omstreiferne*. Magistergradsavhandling. Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Vars, L.S. (2015). *Fornorsking og forsoning sett fra et samepolitisk perspektiv*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
- Vie, G.P. (2012). *De båtreisende – romanifolket som reiste sjøveien*. Oslo: Norsk kulturråd; Kystverket; Riksantikvaren; Fiskeridirektoratet.
- Walnum, J. (1893). «Tatersagen» i *Morgenbladet* nr. 488.
- Winge, H. (red.) (1995). «Fantefortegnelsen 1862». Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Østbø, S. (2004). *Deilig er jorden: historien om tateren Elias Akselsen*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Ørnevik, T. (2014). *Erfaringer med å bli gjenforent med biologisk familie etter å ha bodd på barnehjem og/eller i fosterhjem – En kvalitativ studie av erfaringene til personer med taterbakgrunn*. Masteroppgave i sosialfag – sosialt arbeid. Oslo: Høgskolen i Oslo og Akershus.
- Aarset, M.F. og R. Nordvik (2015). *Dagens situasjon. Levekår og livskvalitet blant tatere/romanifolk*. Vedlegg til NOU 2015: 7.
-

Vedlegg 1

Oversikt over utvalgets medlemmer og andre tilknyttede personer

Utvalgets medlemmer (oppnevnt fra august 2013) har vært:

- *Knut Vollebæk* (utvalgsleder), fra august 2013
- *Asbjørn Eide* (utvalgsleder til august 2013)
- *Sissel Daabous* (til februar 2014, nominert av Landsorganisasjonen for Romanifolket).
- *Johanne Bergkvist* (initiativtaker til *Romanimamus rakrar avri!*, spesialkonsulent v/Oslo Byarkiv, nominert av Romanifolkets Riksforbund)
- *Anna Gustavsen* (initiativtaker til *Taterfolket fra barn til voksen*, tilknyttet Glomdalsmuseet, nominert av Taternes Landsforening)
- *Marius Emberland* (advokat, Regjeringsadvokaten)
- *Per Haave* (forsker, Universitetet i Oslo)
- *Agnes Sofie Inderhaug* (assisterende regiondirektør for Kriminalomsorgen region Sørvest)
- *Karen-Sofie Pettersen* (forsker, Arbeidsforskningsinstituttet /Høgskolen i Oslo og Akershus)
- *Laila Susanne Vars* (direktør ved Gáldu, Kompetansesenter for urfolks rettigheter)

Asbjørn Eide, Per Haave og Karen-Sofie Pettersen har vært med i utvalget fra begynnelsen i 2011 – i tillegg til Eivind Smith, Cecilie Høigaard og Henriette Sinding Aasen, som gikk ut av utvalget høsten 2012.

Departementet oppnevnte fem representanter for de ulike tater-/romaniorganisasjonene som observatører i utvalget for perioden 2011–2013:

- Wigdis Larsen-Ross (Romanifolkets Riksforbund)
- Alvin Viborg (Foreningen Romanifolkets Kystkultur)
- Holger Gustavsen (Taternes Landsforening)
- Nina J. R. Pettersen (Landsforeningen for Romanifolket)
- Wilhelm Holm (Landsforeningen for Romanifolket)

Ved omorganiseringen fra sommeren 2013 besluttet departementet å oppnevne to personer som medlemmer av utvalget etter forslag fra de samme organisasjonene. Anna Gustavsen ble oppnevnt etter forslag fra Taternes Landsforening. Sissel Daabous var medlem av utvalget fra august 2013 til hun gikk bort i februar 2014. Hun var oppnevnt etter forslag fra Landsorganisasjonen for romanifolket. Johanne Bergkvist ble oppnevnt som medlem av utvalget våren 2014 etter Sissel Daabous. Bergkvist var oppnevnt etter forslag fra Romanifolkets Riksforbund.

Utvalgets ressursgruppe har bestått av:

- Jim Karlsen (leder/koordinator, Romanifolkets Riksforbund)
- Gunnar Ekeløve-Slydal, (Den norske Helsingforskomité)
- Holger Gustavsen (Taternes Landsforening)
- Wilhelm Holm (Landsorganisasjonen for Romanifolket)
- Wigdis Larsen-Ross (Romanifolkets Riksforbund)
- Alvin Viborg (Foreningen Romanifolkets Kystkultur, inntil juni 2014)
- Jone Pedersen (nominert av Foreningen Romanifolkets Kystkultur, fra september 2014, leder for Romanifolkets Forening)
- Nina J. R. Pettersen (Landsorganisasjonen for Romanifolket)

Seks av ressursgruppens medlemmer ble oppnevnt etter forslag fra tater-/romaniorganisasjonene, men stilte som medlemmer av gruppen uten noen formelle bindinger til organisasjonene. Gunnar Ekeløve-Slydal ble oppnevnt som representant for Helsingforskomiteen. Alvin Viborg fra Foreningen Romanifolkets Kystkultur var oppnevnt som medlem av ressursgruppen, men gikk bort i juni 2014. Jone Pedersen ble deretter medlem av ressursgruppen fra høsten 2014.

Utvalgets sekretariat har fra 2013/2014 til juni 2015 bestått av:

- Ingvill Thorson Plesner (sekretariatsleder), fra august 2013
- Nik. Brandal, Ragnhild Nordvik og Monica Five Aarset (prosjektledere/forskere), fra august 2014
- Madeleine Zetterlund Stenhammer (prosjektmedarbeider og administrasjonssekretær), fra mars 2014

Karin Næss og Mari Østhaug Møystad var rådgivere i sekretariatet i utvalgets første fase, fra 2011 til henholdsvis 2012 og 2013. I tillegg har flere medarbeidere vært tilknyttet sekretariatet i deltidstillinger for kortere perioder i 2014 og 2015, samt at en rekke eksterne forskere på oppdrag fra utvalget har utført ulike delutredninger. Disse er presentert i NOU-ens tilleggsdel. Også noen av utvalgets medlemmer har vært engasjert som forskere på enkelte prosjekter. Medlemmer av ressursgruppen og andre ressurspersoner fra tater-/romanimiljøet har gitt viktige bidrag til utforming av flere av utvalgets undersøkelser og utredninger.

Vitenskapelige assistenter og prosjektmedarbeidere:

- Abraham Afrim-Narh, fra oktober til november 2014
- Veslemøy Aga, fra april 2015
- Eivind Digranes, fra november 2014
- Ingvild Onstad Helle, fra mars 2014 til september 2014
- Maria Elisabeth Holter, fra desember 2014 til januar 2015
- Kari-Johanne Iversen, fra april 2014 til juni 2014
- Hade Lile, april 2014
- Siw Beate Lilleaas, Arbeidsforskningsinstituttet/Høgskolen i Oslo og Akershus
- Frida Paréus, fra mars 2014 til mai 2015
- Marit Lommundal Sæther, fra januar til april 2015
- Ingrid Egeland Thorsnes, fra januar 2015 til mai 2015

- Christina Tjelland, fra mars 2014 til september 2014
- Anja Ulvær, fra januar 2015 til februar 2015
- Kai-Samuel Vigardt, Romanifolkets Riksforbund
- Ingvil Thallaug Øverli, fra august 2014 til september 2014

Utvalgsmedlemmer som har vært engasjert som forskere:

- Johanne Bergkvist, konsulent v/Oslo byarkiv
- Per Haave, Universitetet i Oslo
- Karen-Sofie Pettersen, AFI/Høgskolen i Oslo og Akershus

Eksterne forskere:

- Dag Ellingsen, Arbeidsforskningsinstituttet/Høgskolen i Oslo og Akershus
- Chalak Kaveh, Universitetet i Oslo, Institutt for arkeologi, konservering og historie
- Hilde Lidén, Institutt for samfunnsforskning
- Mari Østhaug Møystad, Anno Museum (Glomdalsmuseet)
- Elisabeth Teige, Universitetet i Oslo, Institutt for pedagogikk
- Ane-Sofie Tømmerås, Fru Justisia

Konsulenter:

- Hilde Bondevik, Universitetet i Oslo, Institutt for helse og samfunn
- Kjersti Ericsson, Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og rettssosiologi
- Reidun Førde, Universitetet i Oslo, Senter for medisinsk etikk
- Elisabeth Gording Stang, NOVA/ Høgskolen i Oslo og Akershus
- Jan Gutu, spesialist i psykiatri
- Anniken Hagelund, Institutt for samfunnsforskning
- Svein Haugsgjerd, Aker universitetssykehus
- Cecilie Høigård, Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og rettssosiologi
- May-Len Skilbrei, Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og rettssosiologi

Vedlegg 2

Innholdsliste for vedleggsdel

- Vedlegg 1: Avgrensning og identifisering
- Vedlegg 2: Norges gjennomføring av Europarådets rammekonvensjon om beskyttelse av nasjonale minoriteter
- Vedlegg 3: Ingen rasediskriminering av «tater»?
- Vedlegg 4: «Anlæg for opposition»
- Vedlegg 5: «Vi har reist oss etter mange års undertrykkelse og fornedrelse»
- Vedlegg 6: Dagens situasjon
- Vedlegg 7: Levekårsundersøkelse tater/romanifolket
- Vedlegg 8: Sosialpolitisk utvikling med lov om sosial omsorg av 1964 som omdreiningspunkt
- Vedlegg 9: Taterne/romanifolket i det norske politi- og rettsvesenet 1900 – 1980
- Vedlegg 10: Assimileringspolitisk dyrevelferd
- Vedlegg 11: Barnevern og tater/romanifolk på 1900-tallet
- Vedlegg 12: Barnevernsforvaltningen overfor tater/romanifolk i perioden 1900 – 1986
- Vedlegg 13: «Strenghet og mildhet må gå hånd i hånd»
- Vedlegg 14: Bosetting av Misjonens klienter på 1980-tallet
- Vedlegg 15: «Taterne i Solør vil bli fastboende, men 'buroen' hindrer dem i å kjøpe jord»
- Vedlegg 16: Svanviken – ditt beste sted på jord?
- Vedlegg 17: En norsk misjonsstasjon?
- Vedlegg 18: Sterilisering av kvinner fra Svanviken arbeidskoloni (1949 – 1970)
- Vedlegg 19: Tater/romanifolk under Misjonen og psykiatrien
- Vedlegg 20: En paragraf til besvær
- Vedlegg 21: «Taterspørsmålet» under hakekorset
- Vedlegg 22: Overgangen fra Norsk misjon blant hjemløse til Kirkens Sosialtjeneste
- Vedlegg 23: Fornorsking og forsoning sett fra et samepolitisk perspektiv
- Vedlegg 24: Offentlige unnskyldninger, oppreisning og forsoning
- Vedlegg 25: Erstatnings- og oppreisningsordninger for tater/romanifolk
- Vedlegg 26: Uttalelse fra Falstadseminaret 6. – 7. oktober 2009 til statsminister Jens Stoltenberg, om «Norsk romani/taterpolitikk må endres»
- Vedlegg 27: Brev fra utvalgsmedlem Cecilie Høigård til Fornyingsdepartementet, 7. november 2012, om «Utvalget for å undersøke gjennomføringen av politikken overfor taterne/romanifolket, jfr. kgl. res. 3. januar 2011»
- Vedlegg 28: Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 24. april 2015, om «Erstatningsansvar for omsorgssvikt/overgrep innen barnevernet»
- Vedlegg 29: Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 20. mai 2015, om «Tilleggsuttalelse: Erstatningsansvar for omsorgssvikt/overgrep innen barnevernet»
- Vedlegg 30: Brev fra professor dr. juris Geir Woxholth til Tater-/romaniutvalget, 21. mai 2015, om «Stiftelsesrettslige spørsmål vedrørende Svanviken-eiendommen»
-
-

Norges offentlige utredninger

2014 og 2015

Statsministeren:

Arbeids- og sosialdepartementet:

NOU 2014: 3 Grunnlaget for inntektsoppgjørene 2014

NOU 2014: 17 Pensjonsordning for arbeidstakere til sjøs

NOU 2015: 6 Grunnlaget for inntektsoppgjørene 2015

Barne-, likestillings- og

inkluderingsdepartementet:

NOU 2014: 8 Tolking i offentlig sektor

NOU 2014: 9 Ny adopsjonslov

NOU 2015: 4 Tap av norsk statsborgerskap

Finansdepartementet:

NOU 2014: 13 Kapitalbeskatning i en internasjonal økonomi

NOU 2015: 1 Produktivitet – grunnlag for vekst og velferd

NOU 2015: 5 Pensjonslovene og folketrygdreformen IV

Forsvarsdepartementet:

Helse- og omsorgsdepartementet:

NOU 2014: 12 Åpent og rettferdig – prioriteringer i helsetjenesten

Justis- og beredskapsdepartementet:

NOU 2014: 1 Ny arvelov

NOU 2014: 10 Skyldevne, sakkyndighet og samfunnsvern

NOU 2015: 3 Advokaten i samfunnet

Klima- og miljødepartementet:

Kommunal- og moderniseringsdepartementet:

NOU 2014: 6 Revisjon av eierseksjonsloven

NOU 2015: 7 Assimilering og motstand

Kulturdepartementet:

NOU 2014: 2 Lik og likskap

Kunnskapsdepartementet:

NOU 2014: 5 MOOC til Norge

NOU 2014: 7 Elevenes læring i fremtidens skole

NOU 2014: 14 Fagskolen – et attraktivt utdanningsvalg

NOU 2015: 2 Å høre til

Landbruks- og matdepartementet:

NOU 2014: 15 Norsk pelsdyrhold – bærekraftig utvikling eller styrt avvikling?

Nærings- og fiskeridepartementet:

NOU 2014: 4 Enklere regler – bedre anskaffelser

NOU 2014: 11 Konkurransklagenemda

NOU 2014: 16 Sjømatindustrien

Olje- og energidepartementet:

Samferdselsdepartementet:

Utenriksdepartementet:

Bestilling av publikasjoner

Offentlige institusjoner:

Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon

Internett: www.publikasjoner.dep.no

E-post: publikasjonsbestilling@dss.dep.no

Telefon: 22 24 00 00

Privat sektor:

Internett: www.fagbokforlaget.no/offpub

E-post: offpub@fagbokforlaget.no

Telefon: 55 38 66 00

Publikasjonene er også tilgjengelige på
www.regjeringen.no

Trykk: 07 Aurskog – 06/2015

